

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК:

МУРАТАЛИЕВА УРКУЯ ТОЙЧУЕВНА

**СӨЗДҮН МАГИЯЛЫК КУДУРЕТ-КҮЧҮ: РИТОРИКА
МАСЕЛЕСИ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын

изденип алуу үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи: филология
илимдеринин доктору,
профессор, КР УИАнын
академиги Мусаев Сыртбай
Жолдошевич

Бишкек – 2023

МАЗМУНУ

Киришүү	3
I БАП. РИТОРИКАНЫН ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИНИН ИЗИЛДЕНИШ АЛ-АБАЛЫНА ЖАЛПЫ СЕРЕП.....	10
1.1. Риториканын жана кара риториканын айрым маселелеринин жалпы тил илиминде изилдениши.....	10
1.2. Риториканын айрым маселелеринин түркологияда кеп маданиятынын алкагында изилдениши.....	18
1.3. Риторикага жана кара риторикага түз жана кыйыр байланышкан айрым маселелердин кыргыз тил илиминде изилдениши.....	22
I бап боюнча кыскача жыйынтыктар.....	30
II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ, МЕТОДДОРУ ЖАНА БАЗАЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРҮ.....	33
2.1. Изилдөөнүн материалдары жана булактары.....	33
2.2. Изилдөөнүн объектиси, негизги аспектилери жана методдору.....	41
2.3. Жалпы жана жеке риторика	44
2.4. Ораторлорду түрлөргө бөлүштүрүүнүн принциптери	50
2.5. Риториканын базалык түшүнүк-категориялары.....	62
II бап боюнча кыскача жыйынтыктар.....	70
III БАП. КАРА РИТОРИКАНЫН ТИЛДИК ТАБИЯТЫ.....	72
3.1. Кара риторика: максаты, колдонулуу чөйрөсү, принциптери.....	72
3.2. Кара риторика жана суггестивдик лингвистика.....	81
3.3. Риторикадагы кептик стратегиялардын типологиясы.....	93
3.4. Кара риторикадагы кептик тактикалар жана манипуляциялык ык-амалдар.....	106
3.5. Тексттин риторикалык анализи жана риторикалык фигуралар.....	127
3.6. Элокуция жана кептик фигуралардын кара риторикада колдонулушу	145

3.7. Кара риторикадагы жана кара пиардагы айрым манипуляциялык амалдар.....	157
III бап боюнча кыскача жыйынтыктар.....	161
Жалпы корутунду.....	166
Пайдаланылган адабияттардын тизмеси.....	170

КИРИШҮҮ

*Риторика чиркөөдөн да, Рим укугунан да,
латын адабиятынан да улуу.*

К.С.Льюис

Теманын актуалдуулугу. Азыркы учурда риторика грамматика, логика, стилистика, кеп маданияты, поэтика өңдүү жана башка бир катар дисциплиналар менен тыгыз байланыштагы, филологиялык циклдагы илим катары гана эсептелбестен, дээрлик бардык илимдерге жана искусствонун түрлөрүнө тиешеси бар, ал гана эмес аларды өздөштүрүүнүн “кептик инструментине” айланган өзгөчө илимий тармак, экинчи жагынан, таасирлүү, максаттуу, натыйжалуу сүйлөө чеберчилиги же искусствосу катары аныкталып жүргөндүгү белгилүү. Албетте, байыркы Грециядан башат алган классикалык риторика, монологдун теориясына негизделген оратордук искусство акрындап коомдук турмуштун түрдүү чөйрөлөрүндөгү, асыресе, маалымат айдыңындагы болуп көрбөгөндөй өзгөрүүлөр, анын ичинде инсандын коммуникативдик потенциалынын өсүүсү риториканын да табиятынын өзгөрүп-өсүшүнө өбөлгө түзгөн. Ошондой болсо дагы байыркы доордон бери келаткан “Эмнени айтуу керек?”, “Кандай ырааттуулукта айтуу керек?”, “Кандай сөздөрдү колдонуп айтуу керек?” деген суроолор риторикалык канон түшүнүгүнүн өзөгүн түзүп, өзгөрүүсүз кала тургандыгы талашсыз. Анткени риторика менен кошо калыптанган риторикалык канон мазмунду ойдо тутуу, ойдогу мазмунду керектүү ырааттуулукта жайгаштыруу жана аны сөз аркылуу туюндуруу өңдүү ойдун кепке айланганга чейинки психофизиологиялык механизминин этаптарын камтыган универсалдуу структура катары эсептелет. Оозеки сүйлөшүү процессинде кептик коммуникацияга катышкандардын алдына коюлган максаттардын ишке ашуусу риторикалык канондун алкагындагы этаптардын сапатына түздөн-түз байланыштуу. Андыктан риторикалык канон классикалык риториканын да, бүгүнкү күндөгү неориториканын да өзөгүн

түзүп, оозеки кептик коммуникация процессиндеги өзгөчө актуалдуу маселелердин катарында турат. Ал эми оозеки кептик коммуникация адамдар ортосундагы пикир алышуунун, сүйлөшүүнүн негизги каражаты катары эсептелери эч кандай талаш жаратпайт. Социологиялык изилдөөлөрдө адам иш убактысынын 65%ын оозеки сүйлөшүүгө сарптай тургандыгы айтылса, америкалык окумуштуулар ар бир адам орто эсеп менен өз өмүрүнүн 2,5 жылын сүйлөшүүгө жумшай тургандыгын далилдешкен. Америкалыктар, европалыктар, япондор оозеки сүйлөшүүнү коомду жакшыртуунун жана өнүктүрүүнүн эң маанилүү каражаты катары кабылдашат. Ушул себептүү риторика Американын билим берүү системасындагы эң негизги предметтердин бири гана болбостон, ал мамлекеттик идеологиянын предметинин деңгээлине чейин көтөрүлгөн [Брынская, 1987]. Демек, коммуникациянын башка түрлөрү менен катар, адамзат коомунда вербалдык коммуникациянын ролунун азыркы учурдагыдай деңгээлге жетип, татаал системага айланып, тармакталышы риториканын педагогикалык риторика, юридикалык риторика, саясий риторика, аскерий риторика, дипломатиялык риторика, эвристикалык риторика, иштиктүү риторика, илимий риторика, компоративистик риторика, полемикалык риторика, манипуляциялык риторика, медиариторика, медициналык риторика, кара риторика өндүү бир катар түрлөргө бөлүнүшүнөн да көрүүгө болот. Мындан тышкары, жогоруда аталган бардык түшүнүктөрдүн борборунда турган адамга, анын маалыматтык компетенттүүлүгүнө карата “тилдик инсан”, “кептик инсан”, “коммуникативдик инсан”, “риторикалык инсан”, ал эми коомго карата “маалыматтык коом” (информационное общество) деген өндүү түшүнүктөрдүн колдонулушу да риториканын классификацияланышынын маанилүү параметрлеринен кабар берет. Б.а., риториканын жогоруда саналып өткөн түрлөрү оратордук кептин колдонулуу чөйрөсүнө, ошондой эле оратордун кебинде баяндалган объектиге карап классификацияланган болсо, жеке риториканын айрым түрлөрү, анын ичинде кара риториканын өзүнчө түр катары аныкталышында ораторлордун психологиялык бөтөнчөлүктөрү,

кептик коммуникацияда алдына койгон максаты принципалдуу мааниге ээ болот. Анткени кара риторикага: “сүйлөшүүнү каалаган нукка буруу, оппонентти, публиканы өзүнө керектүү бүтүмгө келтирүү үчүн риторикалык, диалектикалык, эристикалык жана рабулистикалык ык-амалдарды манипуляциялык максатта колдонуу” [Бредемайер, 2014], “баарлашууну жеке мүнөзгө өткөрүү, этикалык нормаларды одоно бузуу жана оппонентти эмоциялык тең салмактуулуктан чыгаруу менен, аны өзүнүн эркине баш ийдирүүгө, макул кылууга багытталган аракеттердин жыйындысы” [Кривенышева, 2003, Лучко, 2006] деген өңдүү аныктамаларда аракеттердин баары “оратор” түшүнүгүнө түздөн-түз байланыштуу. Андыктан ак риторикада [Мкртычян, 2007] оппонентти ынандыруу, ишендирүү полемиканын, дискуссиянын эрежелерин сактоо жолу менен ишке ашырылса, ал эми кара риторикада, тескерисинче, эрежелерди эске албастан, конструктивдүү диалогдун эрежелеринин бузуу, кептик коммуникация процессинде колдонулуучу бардык ык-амалдарды ылгабай колдонуу жолу менен жеңишке жетүү максаты коюлат.

Күнүмдүк турмушта демагогия, псевдологикалык технологиялар, вербалдык агрессия, манипуляциялык амалдар, рабулистика, софистика өңдүү ык-амалдардын кайсы бирин анын кара риторикага мүнөздүү экендигин билбей же аңдабай колдонгондугубуздун өзү кара риториканын биздин коомдук турмуштагы кептик реалдуулук экендигин айгинелейт. Демек, мындай кептик реалдуулук катары эсептелген кара риториканын теориялык жана практикалык маселелерин изилдөөгө арналган биздин ишибиздин темасынын **актуалдуулугун** төмөндөгүдөй жагдайлар аркылуу негиздөөгө болот:

- кара риторикага кыйыр байланышкан айрым бир эмгектерди эске албаганда, анын кыргыз тил илиминде атайын изилдөөнүн объектиси болбогондугу;

- коомдук жашоонун ар кандай чөйрөлөрүндө активдүү колдонулган псевдологикалык технологиялар, манипуляциялык амалдар, рабулистика, софистика өндүү ык-амалдардын чеги, түрлөрү ажыратылып, конкреттүү тилдик фактылардын мисалында каралбагандыгы;
- кыргыз тил илиминде текст система-структуралык, семантика-функционалдык, лингвопрагматикалык анализдердин объектиси катары лингвистикалык, лингвостилистикалык, филологиялык өңүттөрдөн талдоого алынганы менен, тексттин риторикалык түзүлүшүнө талдоо жүргүзүлбөгөндүгү;
- көркөм текстке риторикалык талдоону жүргүзүүгө арналган илимий изилдөөлөрдүн жоктугу;
- кара риторикадагы кептик стратегиялар менен тактикалардын реализацияланышында, кептик жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрүнүн текстте чагылдырылышында, псевдологикалык технологиялардын, вербалдык агрессия, демагогия, рабулистика, софистика өндүү амалдардын ишке ашуусунда риторикалык фигуралардын маанисинин ачылып берилбегендиги.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөө ишинин негизги максаты катары жалпы риториканын изилдөө ишине байланышы бар айрым өзөктүү маселелеринин, ошондой эле кара риториканын негизги стратегиялары менен тактикаларына, принциптерине, манипуляциялык ык-амалдарына, псевдологикалык технологияларына байланышкан маселелерин кыргыз тилинин факты-материалдарынын негизинде изилдөө саналат.

Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

1) жалпы риториканын, анын ичинде кара риториканын теориялык жана практикалык маселелеринин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениш абалына, алардагы концептуалдуу көз караштарга, илимий адабияттарга сереп жүргүзүү;

2) жалпы риториканын алкагында каралчу негизги, базалык түшүнүк-категорияларды, ораторлорду түрлөргө бөлүштүрүүнүн принциптерин, прецеденттүүлүк кубулушунун конкреттүү тилдик иллюстрациялардын мисалында изилдөө;

3) кара риториканын максаты, колдонулуу чөйрөсү, принциптери, суггестивдик лингвистика менен болгон байланышы, кептик стратегиялардын типологиясы, манипуляциялык ык-амалдар өңдүү теориялык негизги маселелерди кыргыз тилиндеги көркөм жана медиатексттердин мисалында иликтөө;

4) текстке риторикалык талдоо жүргүзүүнү кыргыз тилиндеги көркөм тексттердин мисалында көрсөтүү жана медиатексттерден алынган мисалдар аркылуу элокуция, кептик фигуралардын кара риторикада колдонулушу өңдүү маселелерге илимий негизде илик жүргүзүү.

Иштин илимий жаңылыгы. Жалпы риториканын айрым негизги маселелери менен катар кара риториканын концептуалдуу проблемаларынын кыргыз тилиндеги материалдардын мисалында каралышы иштин илимий жаңылыгын түзөт. Мындан тышкары риторикалык фигуралардын кара риториканын негизги стратегиялары менен тактикаларын, манипуляциялык ык-амалдарын, псевдологикалык технологияларын реализациялоо максатында колдонулушун, көркөм текстке риторикалык талдоонун жүргүзүлүшүн жана ушул өңдүү өзөктүү аспектилерге тиешелүү бир катар маселелердин изилденишин иштин илимий жаңылыгы катары эсептөөгө болот.

Иштин колдонулуу чөйрөсү. Изилдөөдөн алынган тыянак-натыйжаларды риторика, кеп маданияты, тексттин лингвистикасы, заманбап медиатекст, когнитивдүү лингвистика, экспрессивдик синтаксис, коммуникативдик синтаксис, көркөм текстке лингвистикалык илик жүргүзүү өңдүү дисциплиналар боюнча лекциялык курстарды жана семинардык сабактарды өтүүдө пайдаланууга болот. Ошону менен эле бирге изилдөө ишинен алынган жыйынтыктар аталган багыттар боюнча окуу куралдарын,

типтүү жана жумушчу программаларды, лекциялык курстардын тексттерин даярдоодо теориялык материал иретинде колдонууга сунушталат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Кара риторика классикалык риториканын контекстинде жаралып, демагогия, рабулистика, софистика өңдүү манипуляциялык ык-амалдардан башат алып, өнүгүп-өзгөрүп келгендиги башка тилдик фактылардан тышкары, фольклордук чыгармалардын үлгүлөрүнөн ачык көрүнөт.

2. Айрым түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тил илиминде риторикага салыштырмалуу кеп маданияты жана стилистика багытындагы изилдөөлөрдүн басымдуулук кылышы орус тил илиминин таасири аркылуу түшүндүрүлөт. “Кеп маданияты” түшүнүгү орус окумуштуулары тарабынан киргизилген, орус тил илимине гана мүнөздүү феномен болуп эсептелет.

3. Кара риторикадагы кептик стратегиялар менен тактикаларды, манипуляциялык ык-амалдарды, псевдологикалык технологияларды реализациялоодо риторикалык фигуралар өзгөчө мааниге ээ болот.

4. Кыргыз тил илиминде тексттерге, анын ичинде медиатексттерге да риторикалык анализ жүргүзүү зарылдыгы Кыргыз Республикасында болуп жаткан саясий процесстердин таасири астында саясий риториканын, полемикалык риториканын, манипуляциялык риториканын, медиариториканын актуалдашуусу аркылуу да түшүндүрүлөт.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Риториканын айрым өзөктүү маселелеринин, ошону менен эле бирге кара риториканын принциптеринин, анын суггестивдик лингвистика менен болгон байланышынын, кептик стратегиялардын типологиясынын, кептик тактикалар жана манипуляциялык ык-амалдардын, кептик фигуралардын кара риторикада колдонулушунун, апозиопезис, прозиопезис жана парцелляция өңдүү теориялык, ошондой эле көркөм жана медиатексттердин риторикалык талдоо жүргүзүүгө байланышкан практикалык мүнөздөгү маселелердин кыргыз

тилинин факт-материалдарынын негизинде изилдениши автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы жана жарыяланышы. Изилдөөнүн негизги жоболору жана андан алынган натыйжалар боюнча республикалык, регионалдык илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Изилдөөнүн негизги мазмуну боюнча 10 макала жарыяланып, анын ичинде КР ЖАК тарабынан расмий каттоодон өткөн жыйнактарда 7, РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү басылмаларда 2 макала жарык көрдү.

Иштин көлөмү жана түзүмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү 185 бетти түзөт.

I БАП. РИТОРИКАНЫН ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИНИН ИЗИЛДЕНИШ АЛ-АБАЛЫНА ЖАЛПЫ СЕРЕП

1.1. Риториканын жана кара риториканын айрым маселелеринин жалпы тил илиминде изилдениши

Жалпыга маалым болгондой, таасирлүү, натыйжалуу, көркөм сүйлөөнүн теориясы жана искусствосу катары риторика байыркы Грециядан башат алып, өнүгүп-өзгөрүп, бүгүнкү күндө болсо коомдук турмуштун дээрлик бардык чөйрөлөрүнө тикелей же кыйыр тиешеси бар интердисциплинардык илим тармагына айланды. Албетте, риторикадагы мыйзам ченемдүүлүктөр менен категорияларды рационалдуу, илимий негизде түшүндүрүү аракети алгач ким тарабынан көрүлгөндүгү боюнча так маалыматтар жок. Ошондой болсо дагы риториканын тарыхы боюнча жазылган айрым адабияттарда риториканын биринчи теоретиги катары Эмпедоклдун ысымы аталып жүргөнү менен, анын илимий эмгектери бизге жеткен эмес. Ал эми риторика боюнча биринчи трактат Эмпедоклдун шакирти, саясий оратор, жактоочу Коракска таандык экендиги туурасындагы маалымат чындыкка алда канча жакын экендиги окумуштуулар тарабынан бир ооздон белгиленет [Николоаева, Ушакова, 2013]. Илимий булактарда Коракс татаал логикалык конструкцияларды, атап айтканда, софизмдерди колдонуунун чебери болгондугу айтылат. Биздин эрага чейин V кылымда байыркы Грецияда риторикадагы ынандыруу, ишендирүү чеберчилигине өзгөчө көңүл бурулуп, софистердин атайын мектептери да уюштурулуп, алар риториканын тарыхындагы биринчи ораторлор жана чечендик өнөргө үйрөткөн устаттар болушкан. Алар ораторлорлук искусство боюнча өткөн сабактары үчүн төлөм алышкандыгы үчүн Платон менен Аристотелдин сынына кабылышкан. Софистер полемикалык риторикада кандай болсо да, жеңип чыгууну чындыктан жогору коюшкан. Анткени алар акыйкат, чындык түшүнүктөрү салыштырмалуу, ал эми бардык нерселердин ченемин адам аныктай тургандыгына ишенишкен. Софистердин парадокстору, псевдологикалык технологиялары бүгүнкү күндө деле кара риторика

жаатындагы манипуляцияларда колдонулуп жүргөндүгүн белгилөөгө болот. Грек философиясы менен риторикасынын өнүгүшүнө зор салым кошкон софистердин көрүнүктүү өкүлү катары Горгий Леонтийскийдин ысымын атоого болот. Ал ынандыруунун ыкмаларынын бүтүндөй системасын иштеп чыгып, аларга ирония, шылдың, аудиторияга таянуу өндүү бир катар манипуляциялык аракеттерди да киргизген. Мындан тышкары Горгий Леонтийский сүйлөгөндө, стилистикалык фигураларды, тропторду активдүү колдонгондугунан улам, бир катар кептик фигуралар “Горгийдин фигуралары” деп да аталып калган. Горгий сөздүн магиялык кубат-күчүнө, ынандыруу таасирине өзгөчө маани берип, өзүнүн “Еленаны даңктоо” трактатында: Сөз – улуу күч: ал адамдын жан дүйнөсүн коркуу сезиминен коруп, кайгы – капаны айдап, кубаныч тартуулап, крeмeт дүйнөгө жетелейт”, - деген оюн айткан. Ошондой болсо дагы риториканын өзөктүү маселелери Аристотелдин “Риторика” деген трактатында системалуу изилдөөгө алынган. Аталган трактат бүгүнкү күндө дагы актуалдуугун жогото элек. Софисттерден айырмаланып, Аристотель риториканын адеп-ахлактык жагына көбүрөөк көңүл бургандыгы анын: “Акыйкат менен адилеттүүлүк ага карама-каршы турган түшүнүктөрдөн күчтүүлүк кылгандыгы үчүн риторика пайдалуу, эгерде чечимдер натуура кабыл алынып, акыйкат менен адилеттүүлүк жеңилсе, мындай жагдай ачык ашкереленүүгө татыктуу”, - деген сөзү айгинелеп турат[Платонова, 1978]. Демек, Аристотель менен софистердин риторикага карата болгон көз караштарындагы негизги принциптүү айырма катары алардын риториканын адеп-ахлактык, моралдык нормаларына байланыштуу экендигин белгилөөгө болот. Демек, көз караштардагы мындай келишпестикак риторика[Мкртычян, 2007] менен кара риториканын алгачкы формаларынын ортосундагы карама-каршылык катары да бааланышы керек. Андыктан кара риторика да, айрым окумуштуулар белгилегендей, риториканын соңку мезгилдерде эле пайда боло калган түрү эмес, тескерисинче, анындемагогия, псевдологикалык технологиялар, вербалдык агрессия, манипуляциялык амалдар, рабулистика, софистика

өндүү ык-амалдары, инструменттери классикалык риториканын алкагында жаралып, өнүгүп келген. Бирок кара риториканын өзүнчө багыт экендигине, тагыраагы, риториканын бир түрү экендигине каршы пикир айткан окумуштуулар да бар: ...Придумали даже новое аргументативное «чудо» – рабулистику как искусство **изощренной** аргументации, которое дает возможность «победить» в споре. Использовать черную риторiku – все равно, что выдавать суррогат за его подлинник! Если риторика по значимости не знала равных себе наук в античности, то и в наше время она также как нельзя актуальна. Черная риторика рано или поздно будет разоблачена и свергнута с пьедестала, как и софистика” [Сидоренко, Петрова,2015]. Мындай кескин пикирлер кара риториканын өнүгүү эволюциясына, дегеле, логикага каршы келет деген ойдобуз. Анткени “кара риторика” деп аталбаса да,анын вербалдык агрессия, сарказм, манипуляция, софизим, рабулистика өндүү элементтери объективдүү жашап келген. Мезгилдин өтүшү менен булар теориялык жактан системалаштырылып, жандуу кеп агымында, полемикалык риторикада идентификацияланып, натыйжада софистика, рабулистика андан соң аталган тармактардын баарын өзүнө камтыган кара риторика жаралган.

Антикалык риторикада илимий-теориялык көз караштардын жаралып, калыптануусу туурасында сөз болгондо, римдик оратор Цицерондун эмгектери туурасында да айтуу шарт. Атап айтканда, анын “Оратордук искусство жөнүндө үч трактат” деген эмгеги окумуштуулар тарабынан белгиленип келет. Аталган трактатта Цицерон поэтикалык искусствону өздөштүрүп, үйрөнүү мүмкүн эместигин, анткени ыр жазуу кудайдан берилген талант экендигин, ал эми ораторлук өнөрдү үйрөнүп, аны өркүндөтүүгө боло тургандыгын айткан. Мындан тышкары риторикадагы теориялык көз караштар римдик окумуштуу жана оратор Марк Фабий Квинтилиандын эмгектеринде берилген. Ал антикалык ораторлордун теориялык табылгаларын, көз караштарын жалпылап, системага салган. Ошону менен эле бирге анын эмгектеринде антикалык адабиятта

риторикалык ык-амалдардын пайдаланылышы да изилденген. Риториканын тарыхынан белгилүү болгондой, антикалык риторика, негизинен, эл алдына чыгып сүйлөө, талаш-тартыштарда жеңип чыгуу өңдүү стратегиялык максаттарга багытталып, мындай бөтөнчөлүк грек демократиясы менен Рим республикасынын жетишкендиги жана прогресс катары бааланган. Бирок Римдеги диктаторлук режимдердин орношу менен полемикалык риторика, дискуссия, талаш- тартыш, саясий риторика арткы планга өтүп, эл алдына чыгып сүйлөөнүн максаты императордун дарегине мактоо айтуу, элди анын буйруктарын кыйшаюусуз аткарууга үндөөгө багытталып калган. Мындай өзгөрүүлөр риториканын, анын ичинде кара риториканын маселелеринин теориялык өңүттөн каралышына, иликтенишине да таасирин тийгизген.

Риториканын, аны менен бирге кара риторикага тиешелүү маселелердин теориялык өңүттөн изилденишине байланыштуу жазылган орус тилиндеги алгачкы эмгек окумуштуулардын пикиринде XVII кылымдын биринчи жарымындагы митрополит Макариянын калемине таандык “Риторика” деген эмгек экендиги айтылат. Ал эми окумуштуу В.И.Аннушкин бул котормо эмгектин автору Макария болуусу мүмкүн эместигин белгилейт [Аннушкин, 2007]. Ошону менен эле бирге риториканын илим катары өнүгүүсүнө Феофан Прокопович жана М.В.Ломоносовдун эмгектери зор таасирин тийгизген.

XIX кылымда орус тил илиминде риторикага карата мамиле кескин өзгөргөн. Тагыраак айтканда, риториканы турмуштук негизи жок, кепти ашыкча шөкөттөөгө байланышкан схоластикалык, керексиз илим катары чечмелөө, кабылдоо тенденциясы күч алган. Риториканы бир тараптуу сындап чыккан окумуштуулардын сап башында белгилүү орус тилчи-окумуштуусу А.А.Потебня турган. Акырындап “риторика” деген сөз негативдүү коннотацияга ээ болуп “советтик риторикалык штамптардын” таасири астында чыныгы риторика илим катары макамын жоготкон. Риторикага альтернативдүү айрым түшүнүктөр колдонула баштаган. Маселен, “кеп маданияты” деген түшүнүк Г.О.Винокур, В.В.Виноградов,

С.И.Ожегов өндүү окумуштуулар тарабынан киргизилген, орус тил илимине гана мүнөздүү феномен болуп эсептелет. Анткени Советтер Союзунда риториканы кескин сынга алуу менен, анын ордуна, жогоруда аты аталган окумуштуулар стилистика, кеп маданияты өндүү предметтерди изилдөө керектигин айтып келишкен. Мындай аракеттердин активдешүүсү риториканы саясий өңүтүнөн ажыратып, аны адабий тилдин нормасына байланышкан маселелерди гана изилдөө менен чектелген илим тармагына айландыруу максаты аркылуу түшүндүрүлгөн [Граудина, Кочеткова, 2001]. Албетте, кылымдап калыптанып, теориялык негиздери менен методологиялык базасы түптөлүп калган риториканын илим катары танылышы кеп маданиятынын деңгээлинин кескин төмөндөшүн, стилистикалык хаостун жана коомчулукта так таасын, орундуу, таасирдүү сүйлөөнүн көндүмдөрүнүн төмөндөө тенденциясынын жаралышын шарттагандыгы белгилүү. Орус тил илиминде риториканын илим катары жаралып, калыптанып, өнүгүүсү, же тескерисинче, ага карата жасалган негативдүү мамиленин таасиринен улам солгундашы төмөндөгүдөй тарыхый этаптарды камтыгандыгы белгиленет:

- XII-XVII кылымдар аралыгында байыркы Руста риторика багытында жазылган эмгектер белгисиз болгону менен, кептик коммуникацияда анын айрым эреже, амалдарын колдонушкан. Мындай амалдарды “благоречие”, “красноречие”, “риторика” деген өндүү сөздөр менен аташкан. Чечендик өнөрдү өздөштүрөм деген адам дин аалымдары тарабынан жазылган тексттерге таянышкан. Буга XIII кылымга таандык “Пчела” аттуу ораторлук кептер жыйнагын мисал келтирүүгө болот.
- XVII кылымдын биринчи жарымында риториканын негиздери туурасында алгачкы окуу китеби жарык көргөн.
- XVII кылымдын аягында XVIII ортосунда Михаил Усачевдун “Риторика” аттуу китеби, «Поэтика», «Старообрядческая риторика»,

«Этика» деген өндүү эмгектер, ошондой эле Феофан Прокоповичтин оратордук өнөр боюнча лекциялар жыйнагы чыккан.

- XVIII кылымда М.В.Ломоносовдун эмгектери риториканын өз алдынча илим катары калыптанышына зор салым кошкон.
- XIX кылымдын башында риторика болуп көрбөгөндөй өнүгүүгө багыт алып, бир катар окумуштуулардын, алардын ичинде А.И. Галич, К.П. Зеленский, Н.Ф. Кошанский, А.Ф. Мерзляков, И.С. Рижский, М.М.Сперанскийдин эмгектери жарык көргөн [Михальская, 1996].

Орус тил илими жаатында жалпы риториканын теориялык жана практикалык маселелеринин азыркы учурда изилдениши В.И. Аннушкин [1989], Ю.В. Рождественский [1997], Н.Б. Мечковская [1998], Т.В. Анисимова, Е.Г. Гимпельсон [2008], Н.А. Безменова [1991], В.А. Гофман [2010], А.К. Михальская [2008], С. Ф. Иванова [1978], С. А. Минеева [1991], А.А. Волков [2001], Л. Н. Горобец [2008], Е.В. Ключев [2001], О. А. Баева [2002], А. Д. Вайсман [2004], Л. Г.Павлова [2004], Бредемайер К. [2005], М.Л.Гаспаровдун [1972], С.Ф. Иванованын [1978], С. А. Минееванын [1991], В.И. Андреев, [1995], Н.А.Абрамова, И.А.Никулина, [2021], Н. Н Кохтев [1994], Т. В. Матвеева [2015], С.В.Меньшенина [2013], М.М. Бахтин [1996], Д.Б. Гудков [1999], В.В. Красных [1998], М.В.Метлов [2005], К.Бредемайер [2014], Е.Н.Кривенышева, 2003, М.Л.Лучко [2006], Л.П.Сидоренко, Н.Н.Петрова [2015], С.В. Мкртычян [2007], Р.П.Абельсон [1987], Н.Д.Арутюнова [1983], В.М.Баранов [1990], П.Б. Паршин [1986], Г.О.Винокур [1993], М.Я.Гловинская [1993], В. Иванова [1994], И.В.Сентенберг, В.И. Карасик [1993], И.А.Стернин [2001] өндүү бир катар окумуштуулардын изилдөөлөрү менен тыгыз байланыштуу. Ал эми жалпы риториканын курамында анын бир түрү катары кара риторикага мүнөздүү демагогия, псевдологикалык технологиялар, вербалдык агрессия, манипуляциялык амалдар, рабулистика, софистика өндүү ык-амалдардын изилдениши К.Бредемайер“Черная риторика”[2014], К.Бредемайер, “Искусство словесной атаки”[2021],В.Сороченко“Энциклопедия методов

пропаганды” [2022],И.Стогов“Таблоид: учебник жёлтой журналистики” [2005],Д.Рашкофф, “Медиа вирус! (как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание)” [2003],Э.Лимонов “Дисциплинарный санаторий” [2002],Е.Доценко “Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита”[1997],Э.Пратканис Э.Аронсон“Эпоха пропаганды: механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление”[2021],Т.Лири, М.Стюарт“Технологии изменения сознания в деструктивных культурах”[2002],С.Сигеле“Преступная толпа: опыт коллективной психологии” [2011], И.Мелихов “Скрытый гипноз”[2022],А.Пиз, “Язык телодвижений” [2022],С.Горин “НЛП: техники россыпью[2013] өндүү бир катар изилдөөлөрдө ишке ашырылган. Ал эми кара риторикага түздөн-түз байланышкан эмгектер катары С.В. Мкртчяндын 2007-жылы жарыкка чыккан“Белая риторика, черная риторика. Материалы интеллектуальных тренингов по развитию навыков ведения полемики ”жана К.Бредемайердин 2014-жылы Е.Жевага жана И.Ульянова тарабынан немис тилинен орус тилине которулуп жарыкка чыккан “Черная риторика. Власть и магия слова”аттуу эмгектерди атооо болот. Саналып өткөн эмгектерде кеп аркылуу таасир этүүнүн ар кандай манипуляциялык ык-амалдары, кептик стратегиялар менен тактикалардын реализацияланышы, кептик жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрүнүн текстте чагылдырылышы, псевдологикалык технологиялардын, вербалдык агрессиянын, риторикалык фигуралардын жана стратегемалардын,демагогия, рабулистика, софистика өндүү каражаттардын колдонулуш өзгөчүктөрү изилдөөгө алынган. Ошондой болсо дагы кара риторика багыты боюнча жогоруда саналып өткөн эмгектердеги өзгөчөлүктөр катары аларда прикладдык, б.а., колдонмо аспектиге басым жасалгандыгын, көбүнесе, кара риториканын принциптеринин иштиктүү чөйрөдө, саясий, полемикалык риторикада, медиатексттерде, маркетингде, киноискусство менен реклама жааттарында колдонулушуна басым жасалгандагын белгилөөгө болот.

1.2. Риториканын айрым маселелеринин түркологияда кеп маданиятынын алкагында изилдениши

Жалпы риторика менен кара риториканын теориялык маселелеринин түркология жаатында изилденишинде советтик тил илиминдеги тенденциялардын таасири эске алынуусу шарт. Анткени мындан мурунку параграфта риторикага карата терс мамиленин таасиринен улам, анын ордуна стилистика жана кеп маданияты жаатындагы изилдөөлөр басымдуулук кылгандыгы туурасында кенен сөз болгон. Андыктан Советтер Союзунун курамындагы түрк тилдүү элдердин тилдеринде риториканын маселелеринин изилденишинде орток тенденциялар бар экендиги байкалат. Атап айтканда, алгач риториканын маселелеринин изилденишине байланыштуу айрым бир жеке изилдөөлөр пайда болуп, андан соң Г.О.Винокур, В.В.Виноградов, С.И.Ожегов өндүү окумуштуулар тарабынан кеп маданияты түшүнүгүнүн киргизилиши менен изилдөөлөрдүн нугу кеп маданияты, норма, стилистика өндүү багыттарга бурулуп, ал эми 90-жылдардан кийин риториканын маселелеринин изилдениши кайрадан колго алынуу менен, мындай тенденция соңку мезгилдерге чейин туруктуу сакталгандыгы байкалат. Маселен, казак тил илиминде риториканын маселелери, казак тилиндеги чечен сөздөрдүн көркөмдүк табияты жана анын түрлөргө бөлүштүрүлүшүнө байланыштуу маселелер каралган алгачкы эмгек катары А.Байтурсуновдун 1926-жылы жарык көргөн “Адабият тааныткыч” эмгеги аталат. Аталган эмгекте чечендик өнөр сөз өнөрүнө кире тургандыгы белгиленип, анын ички табияты сыпатталып берилген. Ал эми казак элинин чечендик өнөрүнүн дидактикалык, философиялык маанилери Ч.Валиханов, С.Сайфулин, М.Ауэзовдор тарабынан каралгандыгы да маалым. Аталган эмгекте А.Байтурсунов чечендик сөздөрдү бешке бөлүп караган:

1. саясатка байланышкан чечендик сөздөр;
2. бийликке байланышкан чечендик сөздөр;
3. сый-урматка байланышкан чечендик сөздөр;

4.билимге байланышкан чечендик сөздөр;

5.молдолордун насаат, таалим сөздөрүнө байланышкан чечендик сөздөр [Байтүрсынов,1989]. Риториканын изилденишинин андан кийинки этаптары

А.Маметованын, Б.Адамбаевдин эмгектеринде улантылган [Адамбаев, 2019].

Ал эми Рабига Сыздыкова казак тилиндеги чечендик сөздөрдү төрт топко бөлүп караган:

1.коомдук-саясий мазмундагы чечендик сөздөр;

2.турмуштук мазмундагы чечендик сөздөр;

3.билимге, илимге байланыштуу чечендик сөздөр;

4.сотто колдонулуучу чечендик сөздөр[Рабига Сыздык, 2005].

Ал эми кара риторика багытында сөз кылганда, кыргыз тил илиминдегидей эле анын айрым формаларынын сөз өнөрүндө, асыресе, фольклордук чыгармаларда, атап айтканда, каргыштарда, магиялык поэзиянын алкагында айтылган суггестивдик тексттерде кезигет. Казак фольклорунда каргыштар боюнча малымат Х.Досмухамедов тарабынан берилип, ал каргышты бата менен алкышка карама-каршы мааниде жанр катары аныктоо менен, каргыш көңүлү калган атанын уулу же кызына, молдонун динбездерлерге, уруу башынын жоо келген кезде элин саткандарга карата каргыштар айтыла тургандыгын белгилөө менен, каргыш айтылчу жана башка турмуштук жагдайларга токтолгон. Казак фольклорунда бүгүнкү күнгө дейре толук жыйналып, изилденбей келаткан жанрлардын бири – каргыштар. Мындай жагдай бир катар себептер аркылуу түшүндүрүлүп жүрөт. Негизинен, жай турмушта кабырга кайыштырган олуттуу себеп болбосо, каргыш айтууга эл тарабынан тыюу салынып келген. Андан калса, каргышты эки кишинин бири айта бербеген, аны айткан атайын адамдар болгон. Каргыш адамгерчиликке жат көрүнүш болгондуктан, элдик оозеки чыгармачылыкты изилдөөгө алган алгачкы окумуштуулар тарабынан ага анчалык көңүл бурулбаган болуу керек.

Жогоруда сөз болгондой, казак тилиндеги каргыштар алгач Х.Досмухамедов тарабынан изилденип, окумуштуу каргыштын максаты

менен милдетин түшүндүрүү менен, аны ачык (ашык) жана купуя (астарлы) каргыш деп экиге бөлүп караган. Каргышты каалаган киши каалаган маалда айта бербөө керектигин жакшы түшүнүү менен, жалпы эл каргыш айтуудан эзелтеден сактанып келгендиги белгилүү. Бирок айрым окумуштуулар күндөлүк турмушта адам ачууланганда айтыла калчу “албасты баскыр” («албасты баскыр»), “тукумуң кургур” («тукымың курғыр»), “желкең кыйылгыр” («желкең кыйылгыр»), “Чечек келгир” («шешек келгир») өндүү айтымдарды каргыш катары карашат[Қазақ әдебиетінің тарихы, 2013].

Биздин пикирибизде каргыштарды табу катары кароо, андан чочулоо, коркуу, каргыштардын суггестивдик таасирине ишенүү кыргыз элинин массалык аң-сезиминде да күчтүү болгондуктан, кыргыз элинде анын казак тилиндегидей жогоруда белгиленген купуя формалары, же болбосо, нааразы болуп, каргышты байкабай айтып алчу жагдайларда аларды алкоо маанисине өткөрүү менен, “тукумуң өскүр”, “кудай албагыр”, “жолуң болгур” өндүү антифразистер бүгүнкү күндө деле активдүү колдонулат(антифразис – мактоо, жактыруу маанисиндеги сөздөр аркылуу ага карама-каршы маанилерди туюндуруу максатында колдонулган троптун түрү). Демек, Алтай уясындагы тилдердеги каргыштарды изилдөөгө байланышкан илимий эмгектерде кара риториканын элементтери да изилденгендиги туурасында тыянакка келүүгө болот. Маселен, алкыш, бата сыяктуу эле каргыштар да адабияттык жана тилдик өңүттөрдөн изилдөөгө алынган эмгектерге

Н.Шатинованын “Об одной разновидности заклинаний в алтайском фольклоре”[Шатинова,1979], Т.Г. Борджанованын “Магическая поэзия калмыков” [Борджанова 1999], Б.Оспанованын “Магические жанры казахского фольклора” [Оспанова, 2002], Н.Г.Раджабованын “Структурно-семантический анализ благопожеланий и проклятий даргинского языка” [Раджабова, 2012] өндүү изидөөлөрүн киргизүүгө болот. Жогоруда сөз болгондой, Советтер Союзунун курамына кирген түрк тилдүү элдердин тил илимдеринде эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан тартып, риториканын маселелеринин изилдениши кайрадан жандангандыгы байкалат.

Азербайжан тил илиминде риторика стилистика маселелери менен бирге каралган жана булардын изилденишин эки этапка бөлүүгө болот: биринчи этап Азербайжанда совет өкмөтү орногонго чейинки мезгилди камтыса, экинчи этап 1920-жылдан башталат. Биринчи этапта риториканын маселелерин изилдөөнүн диний өнүгүнө басым жасалган. Анткени ошол мезгилдеги диний мектептер, медреселерде диний илимдер менен бирге светтик илимдер жана аталган эки багытка ылайыкталган риторика сабагы да окутулган. Ал эми экинчи этапта риторика предмети стилистика предметине алмаштырылып, функционалдык стилдердин изилденишине артыкчылык берилген. Демек, жалпы жана кара риториканы аталган тилдерде салыштырмалуу жаңы багыттар катары эсептөөгө болот. Анткени демократиянын башкы белгилери катары саналган саясий плюрализмдин, сөз эркиндигинин коом турмушуна кириши менен, постсоветтик республикаларда саясий, полемикалык, манипулятивдик риторика, массалык-маалымат каражаттарындагы риторика өндүү кара риториканын алкагында каралчу же аны менен орток маселелерге ээ көп сандаган риторикалар пайда болду. Коомдун турмушунун маалымат айдыңындагы мындай процесстер риториканын көптөгөн түрлөрү менен бирге, кара риториканын да теориялык жактан ар тараптуу изилденишине өбөлгө түзгөндүгүнө күбө болуудабыз.

Жогоруда белгиленгендей, эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан тартып, өзбек тил илиминде да кеп маданияты, норма, адабий тил багытындагы бир катар изилдөөлөр пайда болгон. Ал эми чечендик (өзб. нотиклик) өнөр, оратордук искусство кеп маданияты дисциплинасынын алкагында каралып, анын коммуникативдик аспектилерине өзгөчө көңүл бурулган. Өзбек тил илиминде “сухандонлик” (ораторлук), “сухандон” (оратор) деген түшүнүктөр, көбүнесе, кептин техникасына байланыштуу колдонулат. Мындан тышкары дикторлук, алып баруучулук өнөргө байланыштуу соңку мезгилдеги изилдөөлөрдө да аталган түшүнүктөрдүн тар мааниде колдонулушу риторикага байланыштуу түшүнүк-категориялардын

кеп маданиятынын алкагында каралгандыгынан кабар берет. Маселен, кеп маданияты боюнча жазылган эмгектерде чечендик же ораторлук кеп төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүштүрүлүп каралган:

- а) ижтимоий-сийсий нотиклик (коомдук – саясий чөйрөдөгү чечендик кеп);
- б) ижтимоий-маиший нотиклик (коомдук – социалдык чөйрөдөгү чечендик кеп);
- в) суд нотиклиги (соттогу чечендик кеп);
- г) академикнотиклик (академиялык чөйрөдөгү чечендик кеп)

[Кудратов, 1993].

Жыйынтыктап айтканда, өзбек тил илиминде, дегеле постсоветтик мейкиндиктеги түрк тилдүү элдердин тилдеринде риториканы өз алдынча илим жана искусство катары изилдөөгө караганда, аны кеп маданиятынын маселелеринин тутумунда изилдөө тенденциясы өкүм сүрүп тургандыгы изилдөө иштеринин тематикалык багыттарынан ачык байкалат.

1.3. Риторикага жана кара риторикага түз жана кыйыр байланышкан айрым маселелердин кыргыз тил илиминде изилдениши

Изилдөө ишибизде риторика өз алдынча илим жана таасирлүү, натыйжалуу, көркөм сүйлөөнүн искусствосу катары карала тургандыгы туурасында сөз болгон. Көпчүлүктүн алдына таасирлүү, натыйжалуу, көркөм сүйлөө өнөрүнө, искусствосуна карата “ораторика” деген термин колдонула тургандыгы белгилүү. Андыктан кыргыз элинин эпикалык маданиятынын алкагында калыптанып, өнүгүп, өзгөрүп келаткан чечендик өнөрдү өзүнчө, ал эми анын теориялык маселелеринин изилденишин, б.а., илимий риториканын кыргыз тил илиминде калыптануу эволюциясын өзүнчө карап, иликтөө зарыл. Маселен, фолькористика жаатындагы изилдөөлөрдө чечендик өнөрдүн жанрдык, идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, өнүгүү этаптары өңдүү өзөктүү маселелер каралган. Мындай изилдөөлөргө А. Ибраимованын “Элдик оозеки чыгармачылыктагы чечендик сөздөрдүн

идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү” аттуу изилдөөсүн[1998], Т. Асановдун “Чечендик өнөрдүн теориялык-практикалык ыкмалары акындар айтышында” [2008], А.Обозкановдун “Чечендик айтыш өнөрү” [2016], Б.Сабыр уулунун “Жээренче чечен”, “Акылкарачач” [2016], Актан Тыныбектин “Көкөтөй чечен” [2016], Г.Мамытованын “Эл куудулу Куйручуктун сегиз артыкчылыгы” [2016], К.Жакыповдун “Куйручук олуя, чечен” [2016] өңдүү илимий макалаларды киргизүүгө болот.

Чечендик өнөрдүн генезиси оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрүн жараткан кыргыз элинин көркөм ой жүгүртүүсүнүн тарыхый жактан шартталган өзүнчө бир баскычынан башталып, коомдук өнүгүүнүн ар түрдүү этаптарында калыптануу, өсүү жолдорун басып келгени талашсыз.

Чечендик өнөрдүн өнүгүү этаптарында анын синкреттешкен формада, башка жанрлардын тутумунда жашап, өнүгүшүн да түшүндүрөт. Бул боюнча окумуштуу А.Обозкановдун төмөндөгүдөй пикирин келтирүүгө болот: Акындар чыгармачылыгында болсун, дегеле, чечендик айтыштын башаты ошол жактан келет, бул биринчиден. Экинчиден, сөзгө чеберчилик –айтышка түшчү ырчынын негизги касиети, б.а., айтышка түшчү ырчыда чечендик чеберчилик кайсы бир өлчөмдө болбой койбойт. Натыйжада, айтыштын дээрлик бардык түрлөрүндө чечендик ыкма менен кеткен суроо-жооптор, так кесе айтылган учкул тизмектер арбын учурайт. Ошол эле учурда нукура чечендик мүнөздөгү айтыштар да бар.

Ырчылардын айтыш өнөрүндө “чечендик айтыш” деп атайы бөлүнүп көрсөтүлбөгөнү менен, айтыша келгенде шыдыр жооп таба билген чечендик сапат ырчылардагы негизги артыкчылык катары каралат. Фольклорист С.Закиров “акындын чечени айтыштарда жеңилбегендигин” айтат.

...Ырчылар чыгармачылыгында бардык тарабынан жетик чыккан айрыкча даңазалуу айтыштардын бири – “Эсенаман менен Жеңижоктун айтышы” Бул айтыш эки ырчынын тең өнөр жарышына болгон анык чеберчиликтерин көрсөтүп, айтыштын көп кырлуу талабына толук жооп

берип, чечекейдей так кеселиги, далилдүүлүгү менен айырмаланып, чечендик мүнөзгө ээ.

...Эсенамандын Жеңижокту беттөөсү кудум театр сцenasындай, 1-көшөгөсү: Саламдашуу; 2-көшөгөсү: Кордоо; 3-көшөгөсү: Басынтуу; 4-көшөгөсү: Кыйынсынуудан, б.а., төрт бөлүктөн турат.

Эсенаман Жеңижокту баш көтөргүс кылып басынтып ырдайм деп, озунуп тийишип алып, эки чоң каталыкка жол берет. Биринчиси, атаандашын эркинче кордоп, өз зоболосун көкөлөтүп мактануусу. Экинчиси, казак акыны Майкөттү пир кылып көрсөтүүсү. Жеңижок муну өзү да сезип атпайбы. Ага кармоо үчүн илинчек болуп берчү ушул эки түйүн. Эми ошолорду салыштыралы:

1. Шишеси болсоң арактын,
Мас адам сени сыйлайбы?
Таамайлап кармап мойнуңдан,
Ташка чаап урбайбы.
Тамтыгы кетип быркырап,
Талкаланып сынбайбы.
Койкогон мойнуң жоголуп,

Кокуй чал жаның тынбайбы?

Асылы болсоң жылкынын,
Алкынтып топко минбейби?
Акыны болсоң ырчынын,
Алжыган сөздү сүйлөйбү?

2. Билбей жүргөн экенсиң,
Пирдин кандай экенин.
Айтып берсин толуктап,
Арсыз Майкөт эшениң.
Жети атамды бүт билем
Жерим Талас экенин...

Жеңижок “чиеленген жиптей” болгон ой түрмөктөрүн бүт ирети, орду менен чечмелеп жандырып, Эсенаманга Майкөттү коштоп экөөнү бирдей жарга такап, бүт дасмиясын көрсөтө, чечиндирип барып жеңет. Жеңижоктун айтышка кылган мамилесинен кандай өзгөчөлүктү байкоого болот. Биринчиден, ал айтышты дайыма тээ тереңден баштайт. Ал ааламды алаканына салып көрүп алгандай ырдаган тубаса билимдүү, акылы тунук, сезимтал, баамчыл, жүгүрүк ойчул, өзгөчө артыкчылыктары бар алп ырчы [Обозканов, 2016]. Мисал иретинде келтирилген айтыштагы акындарды полемикалык риториканын азыркы теориясындагы ораторлордун типологиясына ылайык бөлүштүрсөк, анда демагог, орой, корс, агрессор, чагымчы оратор менен эрудит, интеллигент, оптимист, философ, дипломат оратордун ортосундагы айтыш катары мүнөздөлмөк. Ал эми Эсенамандын саламдашуусу, андан соң Жеңижокту кордоого, басынтууга өтүүсү жана кыйынсынуусу кара риториканын азыркы теориясындагы “вербалдык агрессия”, “ирония, какшык аркылуу басынтуу” өңдүү манипуляциялык аракеттерге шайкеш келет. Жогоруда белгиленип өткөндөй, полемикалык риторикада, талаш-тартыштын жүрүшүндө ой жүгүртүүсүндө, аракетинде жана мүнөзүндө оң сапаттар байкалган ораторлордун тобуна: *абройлуу адам (авторитет), эврист, альтруист, интеллигент, дипломат, сынчы демилгечи, принциптүү, максатка умтулган (целеустремленный), теоретик, практик, коммуникабелдүү (коммуникабельный), лидер, көз карандысыз, чечкиндүү же тобокелчил, оптимист* –деген типтерди киргизүүгө болот. Ал эми конфликттик жагдайларда, талаш-тартыштын жүрүшүндө ой жүгүртүүсүндө, аракетинде жана мүнөзүндө терс сапаттар басымдуулук кылган ораторлордун тобун: *авторитардуу, скептик, жалганчы, конфликттүү (конфликтный), эгоист, өз ою жок макул боло берчү (соглашатель), байкоочу, пессимист, популист, чагымчы (подстрекатель), сак (осторожный), агрессор, фанатик, консерватор, демагог, орой, корс (грубиян), карөзгөй* деген типтери түзгөн. Мындайча типтерге жиктөө илимий эмгектергн жолугат. (Абрамова, Никулина 2021).

Ал эми Жеңижоктун Эсенаманга берген жообу анын философ акын экендигинен кабар берет. Жооп бергенде да, жогоруда белгиленгендей, ачууга алдырып, самандай салмагы жок жеңил-желпи сөз айтпай, салмак менен “арканды алыс таштап” жообун тереңден баштайт:

Эң биринчи дүйнөгө,
Нур жараткан эмеспи.
Он сегиз миң ааламды,
Бир жараткан эмеспи.
Суук кыштын булутун,
Сур жараткан эмеспи.
Эмгексизди энчиден,
Кур жараткан эмеспи.
Аалам жашап турсун деп,
Күн жараткан эмеспи.
Алмаштырып күн менен,
Түн жараткан эмеспи.
Эми, өрдөктөй учуп келейин,
Өзүмдөн кабар берейин,
Өзүңөр байкап көргүлө,
Өнөрүм ашса жеңейин.
Өнөрүм сенден кем болсо,
Өлөрман экен дебегин.

Өзүнүн туулуп-өскөн эли-жери туурасында айтып келип, Эсенамандын кордоосуна жооп кылат:

Арка кылар ага жок,
Азып кеттим Аксыга.
Каралап баргам ал жерге,
Таякемди-тагамды.
Арка кылып эркелеп,
Ата-эне кылдым аларды.

Туурлай турган жер болсо,
Эсеке, туугандан качып барамбы?

“Баркыңды билбейт” –деп айтып,
Басынткансып сүйлөдүң.

Бардык эл сыйлап, баркташат,

Баамды чалым билбедин – деген жооптору бейконфронтациялык стратегиядагы жооп катары мүнөздөлүү менен, контраргументациянын каршы пикир айткан тараптын пикирин жокко чыгарууга багытталган *анофазис* (бардык аргументтери жокко чыгаруунун ырааттуу аракети), *антирезис* (каршылаш тараптын келтирген жүйөөлөрүнүн негизсиздигин далилдөө аракети) жана *антистрэфон* (оппоненттин аргументтерин өз пайдасына чечмелөө) өңдүү композициялык бөлүктөргө бөлүп кароого болот. Демек, кара риторика да ак риторика менен байланышта жаралып, өнүгүп өзгөрүп келгендигин диалектиканын карама-каршылыктардын биримдиги жана күрөшү универсалдуу мыйзамы аркылуу түшүндүрүүгө болот. Кара риториканын демагогия, псевдологикалык технологиялар, вербалдык агрессия, манипуляциялык амалдар, рабулистика, софистика өңдүү ык-амалдарды биздин фольклордук чыгармаларыбызда, маселен “акыйнек айтышуу”, “кордоо айтыш”, “каргыш” өңдүү жанрлардан тышкары эпикалык чыгармаларда да жашап келгендиги маалым. Маселен, каргыштар кара риториканын адамдын психо-эмоционалдык абалына күчтүү таасир тийгизген, суггестивдик формалары катары кабылданып келген. Сөз болуп жаткан маселеге карата “Кожожаш” эпосунан төмөндөгүдөй мисал келтирүүгө болот:

Мерген болбой куруп кал,
Аскадан түшпөй туруп кал,
Чөп саргайып күз болсун,
Таманың алды түз болсун,
Туруп кал мерген аскада
Тууганга кыйын иш болсун.

Кайрыла турган жагына,
Карагай чыксын бутактап,
Калгын мерген аскада,
Кара ташты кучактап.
Толгоно турган жагына,
Долоно чыксын бутактап,
Тосулсун жаның аскада,
Бозоргон ташты кучактап.
Аркан салса жетпесин,
Кожожаш качан өлөт деп,
Жору айланып кетпесин. [https://kg.tyup.net/kozhozhash-eposunan-uzundulor].

Ал эми риториканын, анын ичинде кара риториканын маселелеринин кыргыз тил илиминде изилдөөгө алынышы туурасында сөз болгондо, аталган багыттарга түздөн-түз тиешелүү болбосо да, ага ар кандай деңгээлде байланышы бар проблемаларга арналган изилдөөлөрдү атоого туура келет. Маселен, кыргыз тил илиминде риторикага, анын түрлөрүнө, анын ичинде кара риторикага байланыштуу изилдөөлөрдүн жокко эсе экендиги, ал эми стилистика, кеп маданияты өңдүү багыттар боюнча илимий эмгектердин салыштырмалуу арбындыгы орус тил илиминдеги айрым тенденциялардын тийгизген таасиринен улам болушу мүмкүн. Тагыраак айтканда, ушул баптын биринчи параграфында сөз болгондой, XIX кылымда орус тил илиминде риторикага болгон терс мамиле калыптанып, анын башында белгилүү орус тилчи-окумуштуусу А.А.Потебня тургандыгы айтылган. Андыктан риториканын альтернативасы катары “кеп маданияты” деген түшүнүктүн Г.О.Винокур, В.В.Виноградов, С.И.Ожегов өңдүү окумуштуулар тарабынан киргизилип, аталган багыт боюнча орус тил илими жаатындагы изилдөөлөр кыргыз тил илимине да таасирин тийгизбей койгон эмес. Ошол себептүү риторикага изилдөө объектиси боюнча риторикага жакын илимдер катары кеп маданияты, стилистика боюнча кыргыз тил

илими жаатындагы изилдөөлөргө байланыштуу төмөндөгүлөрдү белгилөөгө болот.

Кыргыз тилинин стилистикасы – жаш илим. 50-жылдардан баштап кыргыз тилчилери кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларынын тилине лингвистикалык талдоо жүргүзө баштайт. Б.М. Юнусалиев Молдо Нияздын, К. Кырбашев А. Осмоновдун чыгармаларынын тилине лексика-стилистикалык планда илимий изилдөө иштерин арнашат. 60-жылдардын аягында кыргыз орто мектептеринин окуу программасында биринчи жолу функционалдык стилистиканын түрлөрү окутула баштады. Окуу китебинде функционалдык стилдер дүйнөдөгү көпчүлүк тилдерде салтка айланган классификациялоого окшоштурулуп, бешке бөлүштүрүлөт. Ар бир стилдин чеги кыска, так ажыратылып, программалык талаптын деңгээлиндеги көнүгүүлөр жана мисалдар менен жабдылган. Доцент Ж. Мамытов 70-жылдардан баштап көркөм чыгарманын тилинин маселеси боюнча бир топ эмгектерди жаратты. «Көркөм чыгарманын тили» аттуу монографиясы кыргыз адабиятынын мыкты үлгүлөрүнүн тилине арналат. Ал эми кеп маданияты жана тексттин лингвистикасы дисциплиналары боюнча Б.Усубалиев тарабынан көркөм чыгарманын тилинин лингвостилистикалык табияты багытында изилдөө жүргүзүлсө, профессор С.Өмүралиева Ч.Айтматовдун текст түзүүдөгү чеберчилигин конкреттүү бир чыгарманын семантикалык структурасына талдоо жүргүзүү аркылуу көрсөтүү аракетин көргөн. Ал эми Т.С. Маразыковдун 1996-жылы корголгон “Кыргыз тилиндеги текст уюштуруучу каражаттар” аттуу кандидаттык диссертациясы тексттин таза тилдик аспектиден изилденишине арналган [Маразыков, 1996]. Тексттин таза лингвистикалык өңүтүндөгү өзөктүү маселелердин система-структуралык, коммуникативдик өңүттөрдөн изилдениши Т.С. Маразыковдун 2005-жылы жарык көргөн “Текст таануу жана анын айрым маселелери” (1-китеп), “Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы” (2- китеп), “Кыргыз тилинде тексти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар” (3-китеп) аттуу үч китептен турган көлөмдүү

эмгегинде улантылган[Маразыков, 2005]. Мындан тышкары тексттин семантикалык структурасына, прагматикасына, бирдиктерине байланыштуу өзөктүү маселелер С.Ж.Мусаевдин “Текст: прагматика, структура” аттуу монографиялык эмгегинде ар тараптуу иликтенген. Аталган эмгек кыргыз тил илиминде тексттик лингвистиканын илимий-теориялык негиздеринин түптөлүшүнө өбөлгө түзгөн алгачкы фундаменталдуу эмгек экендиги изилдөөчүлөр тарабынан бир ооздон белгиленип жүрөт [Мусаев, 2000]. Ошону менен эле бирге риторикага түздөн-түз байланыштуу эмгектердин катарына С.Ж.Мусаевдин 1993-жылы жарык көргөн “Кеп маданиятынын маселелери”, андан соң 1999-жылы чыккан “Кеп маданияты жана норма” аттуу эмгектерин баса белгилөөгө болот. Тексттин теориялык маселелерин изилдөөгө байланыштуу жогоруда аталган эмгектердин дээрлик баарында теориялык маселелердин каралып, изилденишинин логикалык натыйжасы катары текстти ар кандай аспектилерден талдоо, анын ырааты, тартиби, илимий-методологиялык негизи конкреттүү тексттердин, асыресе, көркөм тексттердин талданышы аркылуу көрсөтүлгөн. Демек, жогоруда сөз болгон эмгектерде текст система-структуралык, семантика-функционалдык, лингвопрагматикалык анализдердин объектиси катары лингвистикалык, лингвостилистикалык, филологиялык өңүттөрдөн талдоого алынса, ал эми илимий риторикада тексттин риторикалык түзүлүшүнө талдоо жүргүзүлөт. Мындан тышкары риторикадагы “көркөм текстке риторикалык талдоо” багыты кыргыз тил илиминде колго алынбаган багыттардын бири катары эсептелгендиктен, биздин изилдөө ишибизде көркөм жана медиатексттерге риторикалык талдоо жүргүзүүнүн алгачкы аракети көрүлгөндүгүн белгилемекчибиз.

I бап боюнча кыскача жыйынтыктар

Биринчи бапта жалпы риториканын, анын ичинде кара риториканын теориялык маселелеринин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тили илиминде изилдениш ал-абалы туурасында сөз болуп, төмөндөгүдөй жыйынтыктар чыгарылган:

- Риторика илим жана искусство катары байыркы Грециядан башат алгандыгы белгилүү. Ал эми риториканын маселелерин теориялык өңүттөн карап, илимий негизде, рационалдуу түшүндүрүү аракети риториканын тарыхы боюнча жазылган айрым адабияттарда Эмпедокл тарабынан жасалгандыгы айтылса, айрым адабияттарда риторика боюнча биринчи трактат Эмпедоклдун шакирти, саясий оратор, жактоочу Коракска таандык экендиги туурасында маалымат берилет. Андыктан риториканын тарыхын изилдеген басымдуу көпчүлүк окумуштуулар Кораксты риториканы изилдеген биринчи теоретик-окумуштуу катары эсептешет.
- XIX кылымда орус тил илими жаатында риториканы схоластикалык, турмуштук негизи жок, кепти ашыкча шөкөттөөгө байланышкан керексиз илим катары чечмелөө, кабылдоо тенденциясы күч алган. Риториканы бир тараптуу сындап чыкан окумуштуулардын сап башында белгилүү орус тилчи-окумуштуусу А.А.Потебня турган. Мындай жагдайдын таасири астында орус тил илиминде риториканын ордуна кеп маданияты жана стилистика багытында изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Советтик тил илиминдеги мындай тенденциянын таасири мурунку союздук республикаларда, анын ичинде Кыргызстанда да эгемендүүлүктүн алгачкы жалдарына чейин сакталган.
- Түркологияда кара риторикага байланышкан маселелер туурасында сөз кылганда, анын айрым формаларынын сөз өнөрүндө, асыресе, фольклордук чыгармаларда, атап айтканда, каргыштарда, магиялык поэзиянын алкагындагы суггестивдик тексттерде кезиге тургандыгын эске алуу шарт.

- Кара риториканын демагогия, псевдологикалык технологиялар, вербалдык агрессия, манипуляциялык амалдар, рабулистика, софистика өңдүү ык-амалдары биздин фольклордук чыгармаларыбызда, маселен “акыйнек айтышуу”, “кордоо айтыш”, “каргыш” өңдүү жанрлардан тышкары, эпикалык чыгармаларда да жашап келген.
- Риторикадагы “көркөм текстке риторикалык талдоо” багыты кыргыз тил илиминде колго алынбаган багыттардын бири катары эсептелгендиктен, биздин изилдөө ишибизде көркөм жана медиатексттерге риторикалык талдоо жүргүзүүнүн алгачкы аракети көрүлдү.

II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ, МЕТОДДОРУ ЖАНА БАЗАЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРҮ

2.1. Изилдөөнүн материалдары жана булактары

Изилдөөнүн материалдары жана булактары катары жалпы риториканын теориялык жана практикалык маселелери, атап айтканда, жалпы жана жеке риторика, риторикалык жанр түшүнүгү, прецеденттүүлүк кубулушунун риторикадагы ролу өңдүү өзөктүү маселелер изилдөө ишиндеги башкы максатына ылайык тандалып алынган. Теориялык өңүттөн алып караганда, изилдөөнүн материалдары катары ар кандай турмуштук кырдаалдардагы кептик жүрүм-турумдун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү жана кептин таасирин арттыруу үчүн аларды колдонуунун практикалык мүмкүнчүлүктөрү, көндүмдөрү жалпы риториканын маселелери катары каралган. Ошону менен эле бирге жалпы риториканын:

- 1.риторикалык канон;
- 2.эл алдына чыгып сүйлөө (ораторика);
- 3.талаш-тартышка катышуу;
- 4.аңгемелешүү;
- 5.күнүмдүк сүйлөшүүнүн риторикасы;
6. этнориторика – деген өңдүү бөлүмдөрүнө токтолуп, аталган ар бир маселени ар тараптуу изилдөөгө алган В.И. Аннушкин [1989],Ю.В. Рождественский [1997], Н.Б. Мечковская [1998],Т.В. Анисимова,Е.Г. Гимпельсон [2008],Н.А. Безменова [1991], В.А. Гофман [2010], А.К. Михальская [2008], С. Ф. Иванова [1978], С. А. Минеева [1991],А.А. Волков [2001],Л. Н. Горобец [2008],Е.В. Клюев [2001],О. А. Баева[2002],Д. Вайссман [2004],Л. Г.Павлова [2004],Бредемайер К. [2005]өңдүү ж.б. бир катар окумуштуулар тарабынан сунушталган теориялык жол-жоболор, илимий концепциялар изилдөөнүн негизги теориялык материалдары катары иликтенди. Ошону менен эле бирге жеке риториканын өзгөчөлүктөрү, анын педагогикалык риторика, юридикалык риторика, саясий риторика, аскерий риторика, дипломатиялык риторика, эвристикалык риторика, иштиктүү

риторика, илимий риторика, компоративистик риторика, полемикалык риторика, медициналык риторика, манипуляциялык риторика, кара риторика өндүү бир катар түрлөргө бөлүнүшү, ошондой эле ораторлордун психологиялык бөтөнчөлүктөргө, оратордун кебинде баяндалган объектиге карап классификацияланышы М.Л.Гаспаровдун [1972], С.Ф. Иванованын [1978], С. А. Минееванын [1991] эмгектериндеги теориялык жол-жоболорго, көз караштарга таянуу менен, ораторлордун эмоционалдуу-интуитивдүү, рационалдуу-логикалуу, философиялык, лирикалык же көркөм-образдуу, конструктивдүү, демагог, популист өндүү түрлөрүнө мүнөздөмөлөр берилген. Мындан тышкары В.И.Андреевдин “Иштиктүү риторика” деген эмгегине таянуу менен, ораторлор оң же терс сапаттарына карап бөлүштүрүлүп, алардын 16 тиби бөлүнүп көрсөтүлгөн. Ал эми кыргыз элинде чечендердин классификациясына карата Сапарбек Закиров, Абдысалам Обозкановдор тарабынан сунушталган: *акыл чечен, көрөгөч чечен, кургак чечен, тил чечен* өндүү бөлүштүрүү келтирилип, алардын ар бирине мүнөздөмө берилген.

Жалпы риторикадагы “ораторика”, “оратор”, “илимий риторика”, “сөз өнөрү”, “бейвербалдык каражаттар”, “кеп маданияты”, “фонация”, “кинесика”, “окулесика”, “аусткультация”, “гаптика”, “ольфакция”, “проксемика”, “хронемика” өндүү бейвербалдык каражаттарды изилдөөчү илимий багыттар Р.К.Потапованын, Л.Г. Павлованын, А.Ботобекованын концепцияларына ылайык чечмеленип берилген. Изилдөөнүн мындан кийинки теориялык мүнөздөгү материалдары риторикалык жанртүшүнүгүнө байланыштуу каралган. Риторикалык жанр кептик коммуникациянын максаты жана шарттары аркылуу аныкталган, адресаттын белгилүү бир реакциясын жаратууга багытталган форма менен мазмундун өзгөчө белгилеринин бүтүндүгүнө негизделген тарыхый жактан калыптанган риторикалык чыгарманын туруктуу тиби катары аныкталган. Бул аныктамага көңүл бурсак, анда адресаттын белгилүү бир реакциясын жаратуу жана риторикалык чыгарманын туруктуу тиби туурасында айтылып жатат. Бирок

“риторикалык чыгарманын туруктуу тиби” деген ойдогу туруктуулуктун салыштырмалуу мүнөзгө ээ экендигин дароо эле белгилөөгө болот. Анткени риторикалык жанрларды классификациялоонун так принциптери жок, тагыраак айтканда, ал принциптер салыштырмалуу мүнөздү алып жүрө тургандыгы изилдөөчүлөр тарабынан бир ооздон белгиленет. Мындай жагдайды риторикалык жанрларды классификациялоонун принциптериндеги карама-каршылыктар аркылуу көрсөтүүгө болот. Ошондой болсо дагы, риторикалык тексттин алдына коюлган лингвопрагматикалык натыйжалуулугу оратор тарабынан коюлган максатка, сүйлөшүүнүн кырдаалына, шарт-жагдайына, адресаттын тибине, ошондой эле риторикалык жанрга да түздөн-түз көз каранды. Риториканын теоретиктери оратордук кептин Аристотель тарабынан сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө карата бөлүштүрүлгөн тектик классификацияга таянуу менен, тектик типологияны жана белгилүү бир риторикалык жанрларды бөлүп көрсөтүшөт. Атап айтканда, Аристотелдин классификациясына ылайык, риторикалык кептин кеңешме (совещательные), соттук (судебные), эпидейктикалык (эпидейктические) деген үч теги белгиленип жүрөт. Албетте, антикалык доордон бери келаткан мындай классификациянын бүгүнкү күндүн маалымат мейкиндигин толук камтый албай тургандыгы окумуштуулар тарабынан бир ооздон белигиленип келет. Ушул өңдүү бир катар теориялык мүнөздөгү маселелер Н. Н. Кохтев[1994], А. К. Михальская[2015], Т. В. Матвеевалардын[2015] илимий эмгектериндеги илимий көз караш, концепцияларга ылайык каралган. Ал эми риторикалык жанрдагы эпидейктикалык кеп мактоо, алкоо, же тесерисинче, ашкерелөө, наалат айтуу, жектөө мазмунунда болушу да иште каралган. Маселен, эпидейктикалык кептин оң, жагымдуу эмоция, көтөрүңкү маанай тартуулаган жанрларынын катарына куттуктоону, алкышты, батаны, жакшы тилекти, амандашууну, тосту киргизүүгө боло тургандыгы айтылып, теориялык материалдардын мүнөзүнө ылайык, төмөндөгүдөй иллюстрациялык материалдар да келтирилген:

Айтылуу шумкар көздүү бол,

Адам таппас сөздүү бол.

Байсалдуу артык үзүлбөс,

Бак баштаган күчтүү бол.

Балага балтыр бешик бол,

Бакытка ачык эшик бол.

Улууну сыйлап жетик бол,

Кичүүгө өмүр кешик бол.

Аккан суунун шары бол,

Балбандардын алы бол.

Жогоруда сөз болгон маселелер С.В.Меньшенина [2013], М.М. Бахтин [1996] өндүү окумуштуулардын изилдөөлөрүндө каралган теориялык негиздирге таянуу менен иликтенгендигин белгилөөгө болот. Ошондой иштин үчүнчү бабынын акыркы параграфында каралган прецеденттүүлүк кубулушунун риторикадагы орду изилденген. Анда жазма текстти окуп жаткандардын же оозеки кепти тыңдап жаткан аудиториянын кептин объектисине болгон кызыгуусун арттыруу максатында ал жөнүндө алдына ала табышмактуу, бүдөмүк маалымат берүү, ошону менен бирге абройлуу, белгилүү инсандарга, маалымат булактарына шилтеме жасоо менен окурманды же угарманды ынандыруу, ишендирүү максатында сезимдерине таасир этүү өндүү кептик стратегияларды ишке ашыруу прецеденттүүлүк менен түздөн-түз байланыштуу экендиги туурасында жыйынтык чыгарылган. Ал эми прецеденттик текст, прецеденттик айтым, прецеденттик ысым, прецеденттик феномен өндүү кубулуштардын каралышында Д.Б. Гудков [1999], В.В. Красных [1998] өндүү окумуштуулардын концепцияларынан жана кыргыз тил илиминде Г.Н.Кыркпаеванын [2019] эмгектеринен тиешелүү материалдар алынган. Ал эми сөз болуп жаткан маселелердин иллюстрациялык материалдары катары Ч.Айтматовдун “Кассандра тамгасы” романынынан мисалдар келтирилген. Мындан тышкары, Жолон Мамытовдун калемине таандык “Элестелип дүйнөгө бүт таркады, Кыргыз өңү Чокморовдун

өңүндөй” деген ыр саптары прецеденттик айтым катары каралып, бул саптардын журналист Абдиламит Матисаков тарабынан Сүймөнкул Чокморовдун бейнесине арналган очеркинин темасы катары тандап алынышы прецеденттик айтымга карата келтирилген иллюстрация катары талдоого алынган.

Ал эми ишибиздин негизги объектиси болгон кара риториканын теориялык маселелерин изилденишинде теориялык материалдар М.В.Метлов [2005], К.Бредемайер [2014], Е.Н.Кривенышева, 2003, М.Л.Лучко[2006], Л.П.Сидоренко, Н.Н.Петрова [2015], С.В. Мкртычян[2007] өңдүү окумуштуулардын эмгектеринен алынып, алар изилдөө ишибиздеги башкы максатка ылайык салыштырылып, автордук позициядан иликтенип, кыргыз тилинин кыртышына ылайык деп табылган иллюстративдик материалдар талдоого алынган. Мындан тышкары кара риторикага мүнөздүү болгон вербалдык агрессия, манипуляция, уяткаруу, басынтуу, кемсинтүү өңдүү аракеттердин, псевдологикалык техникалардын, вербалдык манипуляциялык амалдардын фольклордогу үлгүлөрү менен катар, аларга каршы туруунун, контрагумент келтирүүнүн “ак” манипуляциялык амалдардын ойго келбеген, эсирген адамды эсине келтирген, уникалдуу формалары мисал иретинде келтирилген. Маселен, кыргыз элинин чечендик айтыш өнөрүндө Түкбаш менен Куйручуктун айтышы кара риторика жана ага каршы туруунун фольклордогу үлгүсү катары талдоого алынган. Мындан тышкары тил илиминде тилдин адамдын аң-сезимине таасир тийгизүү менен, аны ишендирүүгө карата колдонулушу, б.а., анын рационалдык өңүтү, аргументтация аркылуу инсанга таасир этүүсү менен суггестиянын байланышы өңдүү проблемаларды изилдөөнүн теориялык материалдары катары Абельсон [1987], Арутюнова[1983], Баранов[1990], Паршин[1986], Винокур[1993], Гловинская[1993], Иванова[1994], Сентенберг, Карасик [1993], Стернин[2001], Шкатова[1994] жана башка бир катар окумуштуулардын көз караш концепциялары системалаштырылып, талдоого алынган. Ал эми

инсандын аң-сезимине психо-эмоционалдык таасир этүүнүн ишендирүү (внушения) аркылуу ишке ашуусу, б.а., суггестиянын психологиялык өңүттөгү маселелерин изилдөөгө алган Парыгин[1971], Линецкий [1988], Матвеев[1990], Бехтерев, [1994], Мясищев[1998] өндүү окумуштуулардын эмгектери, ошондой эле суггестиянын лингвистикалык негиздерин изилдеген А. Б. Бушев [1999], Н. Мурзин [1998], С. А. Тамарченко [1998], И. Ю. Черепанова [1991, 1996, 1998,2001] өндүү бир катар окумуштуулардын изилдөөлөрү ишибизде теориялык материалдар катары колдонулган.

Кандайдыр бир вербалдык маалыматтын адамдын аң-сезимине тийгизген күчтүү таасири б.а., суггестия адамды кандайдыр бир аракеттерди аткаруусун мотивдештирүү менен, ал коомдук турмуштун бир катар чөйрөлөрүндө колдонулат. Атап айтканда, медицина, психология, психиатрия, шоу-бизнес, искусство, көркөм адабият, музыка, реклама, массалык-маалымат каражаттары, юриспруденция, аскер ишинде, дин, саясат, спорт тармактарында жана ошондой эле тил илими жаатында да суггестия өзгөчө мааниге ээ. Андыктан суггестия феномени бир канча илимий багыттардын объектиси болгондуктан, суггестивдик лингвистика да интердисциплинардык мүнөзгө ээ экендиги белгиленген. Ал эми суггестиянын тилдик амалдары жөнүндө сөз болгондо, илимий адабияттарда тил каражаттарынын конкреттүүлүгү жана образдуулугу туурасында сөз козголот. Өзгөчө тексттин мазмундук өзөгүн түзгөн тилдик каражаттардын конкреттүүлүгү, алардын кайталанышы, структура-композициялык жактан уюшулушу ишендирүүнүн, ынандыруунун таасирин алда канча жогору болуусун шарттайт. Ал эми абстрактуу тилдик каражаттардын колдонулушу, тескерисинче, аудиторияны ишендирүү, ынандыруу мүмкүнчүлүгүн азайта тургандыгы Кыргызстандагы саясий риторика жаатындагы тилдик фактылар, саясатчылардын кайрылууларынын мисалында талдоого алынган. Маселен, “Чоң казат” кыймылынын лидери Сыймык Жапыкеевдин 2020-жылдын 4-майында ютуб каналына жарыяланган кайрылуусу, ошондой эле Жогорку Кеңештин отурумунда “Бүтүн Кыргызстан” оппозициячыл саясий

партиясынын лидери А.К.Мадумаровдун Жогорку Кеңештин төрагасы Т.Т.Мамытов менен болгон кайым-айтышуусун чагылдырган, 2022-жылдын 22-июнунда ютуб каналына чыгарылган медиатекст сөз болуп жаткан маселеге байланыштуу талданган.

Жалпы риторикадагы анын ичинде кара риторикадагы стратегия түшүнүгүн кептик коммуникацияны изилдөөгө алган психология, логика, этика, маалымат теориясы, лингвопрагматика өңдүү илимий тармактар теориялык негиздерине таянуу аркылуу аныктоо аракети көрүлүп, В.Я.Труфанованын [2003], М. Макаровдун [2003], Е.В. Ключевдин [2002], И.Н. Борисова [1999], А.П. Сковородниковдун [2004] эмгектерине таянуу аркылуу кептик стратегия кандайдыр бир коммуникативдик максатка жетүүгө багытталган, коммуникативдик актыга алдын ала пландалган амалдардын жыйындысы катары аныкталган. Сөз болуп жаткан процесстер боюнча саясат таануучу А.Усеновдун диндин саясатка кийлигишүү тенденциясынын өсүп бараткандыгы туурсында пикири келтирилген. Мындан тышкары, КРнын Президенттигине 2011-жылы өткөн шайлоодо талапкер Мыктыбек Арстанбектин казино мыйзамына байланыштуу айткан пикиринде диний түшүнүктөрдү манипуляциялоо бар экендигин далилдөө аракети көрүлгөн. Казино мыйзамы болобу же башка мыйзам болобу аны кабыл алууда “адал” жана “арам” түшүнүктөрүн башкы критерий катары коюунун өзү Конституцияга каршы аракет катары бааланышы керек. Анткени Конституцияда аныкталгандай, Кыргыз Республикасы – светтик мамлекет. Мындан тышкары “*Экономика жерге кирсин да*”, “*Кудайыңды саттың да сен*” деген сүйлөмдөрдү жоопкерчиликсиз, ойлонулбай айтылган билдирүүлөр катары бааланышы керектиги жана мындай кескин ой-пикирлер, кайрылуулар коомубуздагы диний көз караштардын радикалдашып бараткандыгынан кабар берери айтылган. Демек, риторикадагы, анын ичинде кара риторикадагы кептик стратегия конкреттүү коммуникативдик максатты ишке ашырууга багытталган кептик жүрүм-турум, кептик аракеттердин комплекси катары аныкталып, анын

конфронтациялык, бейконфронтациялык жана компромисстик стратегияларын ар тараптуу иликтөө максатында теориялык жана иллюстративдик матриалдар пайдаланылган.

Изилдөө ишинде кара риторикада ойду далилдөөдө, экинчи тарапты ынандырууда же кайым айтышууда каршылаш тарапты жеңип, сүйлөтпөй коюу максатында софизмдин ар кандай түрлөрүнүн колдонулушуна байланыштуу мисалдар келтирилип, софизм ой жүгүртүүнүн, аргументациянын натуура ыкмасы экендиги туурасында жыйынтык чыгарылып, анын псевдологикалуулугу семиоткалык себептерге (метафоралуулук, омонимия, полисемия, амфиболия жана башка тилдик кубулуштарга) байланыштуу келип чыгары айтылган. Маселен, амфиболияга (кош маани, семантикалык кош пландуулук) соңку мезгилдердеги кыргыз саясий дискурсуна төмөндөгүдөй мисал келтирүүгө болот:

Үмүт өлдү!

Дөөлөт кетти!

Адилет камалды ! [<https://he-il.facebook.com/groups/malymattar/>] – деген репликадагы, “үмүт”, “дөөлөт”, “адилет” деген сөздөрдү окуганда, абстрактуу түшүнүктөр жөнүндө сөз болуп жаткандай түшүнүшүбүз ыктымал. Бирок фейзбук баракчасындагы Кыргызстандагы расмий бийликке оппозициялык маанайдагы адам тарабынан жазылган бул үч сүйлөмдө конкреттүү адамдар туурасында сөз болуп жаткандагын бир окуганда эле түшүнүш кыйын. Чынында, мында 2020-жылдын октябрь айында болгон окуяларда көз жумган Алтынбек уулу Үмүт, 2022-жылы Бишкек шаарындагы Манас айылына байланыштуу бийлик өкүлдөрү менен болгон карама-каршылыктан улам, Кыргызстандан чыгып кеткен манасчы Дөөлөт Сыдыков жана убактылуу камалган оппозициячыл блогер, жарандык активист Адилет Балтабай жөнүндө сөз болуп жаткандыгы мисал иретинде келтирилген. Ошондой эле Алтынбек уулу Үмүттүн мезгилсиз дүйнөдөн кайтканын саясий максатта, асыресе, кара риториканын элементи катары пайдаланышып,

бийликтин жасаган кадамдарына нааразылык көрсөтүү учурунда “Үмүттүн үмүтү акталбады”, “Жаңы бийлик Үмүттүн үмүтүн актабады” деген өңдүү лозунгдар колдонулгандыгы иллюстрациялык материал катары келтирилген. Мындан тышкары изилдөө ишинин соңку параграфтарында манипуляцияларга, вербалдык амалдарга көңүл бурулуп, кара риторикада аларды ишке ашыруунун каражаттары катары амплификация, климакс, антиклимакс, антитеза, атрибутизация, апозиопезис, прозиопезис, парцелляция өңдүү жана башка риторикалык фигураларды иллюстрациялоо үчүн интернет булактарынан алынган материалдар, атап айтканда, саясатчылардын кайрылуулары, алардын ортолорундагы полемикалык риторика, кайым айтышуулар, конфронтацияларга байланыштуу мисалдар талдоого алынган. Ошону менен эле бирге “рационалдуу аргументацияны келтирүүдөн качуу”, “жалган себепти аргументация катары келтирүү” (аргументация ложной причины), “жалган аналогия” (ложная аналогия), “негативдүү маанидеги божомол ойлор, кыйытмалар” аркылуу жүргүзүлгөн манипуляция, “ирония, какшык аркылуу басынтуу”, “жалган түшүндүрүү” (псевдообъяснение), жалган жыйынтык (ложный вывод), “өзгөчө мотивтерге кыйытып толук айтпай коюу” (недосказанность с намеком на особые мотивы) ошондой эле “жалган макул болуу” (псевдосогласие), жалган сый көрсөтүү (псевдоуважение) өңдүү псевдологикалык манипуляциялар менен ык-амалдарды анализдөөдө да, жогоруда сөз болгондой, саясий медиатексттерден алынган үзүндүлөр изилдөөнүн иллюстрациялык материалдары катары кызмат кылды.

2.2. Изилдөөнүн объектиси, негизги аспектилери жана методдору

Изилдөөнүн **объектиси** катары кара риторикадагы стратегиялар, кептик тактикалар, манипуляциялык ык-амалдар, псевдологикалык технологиялар эсептелет. Ал эми **предмети** катары риторикалык фигуралар, көркөм тексттер, саясий медиатексттер тандалып алынды.

Диссертациялык иштин теориялык жана методологиялык базасын В.И. Аннушкин [1989], Ю.В. Рождественский [1997], Н.Б. Мечковская [1998], Т.В.

Анисимова, Е.Г. Гимпельсон [2008], Н.А. Безменова [1991], В.А. Гофман [2010], А.К. Михальская [2008], С. Ф. Иванова [1978], С. А. Минеева [1991], А.А. Волков [2001], Л. Н. Горобец [2008], Е.В. Ключев [2001], О. А. Баева [2002], Д. Вайссман [2004], Л. Г.Павлова [2004], Бредемайер К. [2005], М.Л.Гаспаровдун [1972], С.Ф. Иванованын [1978], С. А. Минееванын [1991], В.И. Андреев, [1995], Н.А.Абрамова, И.А.Никулина, [2021], Н. Н Кохтев [1994], Т. В. Матвеева [2015], С.В.Меньшенина [2013], М.М. Бахтин [1996], Д.Б. Гудков [1999], В.В. Красных [1998], М.В.Метлов [2005], К.Бредемайер [2014], Е.Н.Кривенышева, 2003, М.Л.Лучко [2006], Л.П.Сидоренко, Н.Н.Петрова [2015], С.В. Мкртычян [2007], Р.П.Абельсон [1987], Н.Д.Арутюнова [1983], В.М.Баранов [1990], П.Б. Паршин [1986], Г.О.Винокур [1993], М.Я.Гловинская [1993], В. Иванова [1994], И.В.Сентенберг, В.И. Карасик [1993], И.А.Стернин [2001], Л.А.Шкатова [1994], Б.Д. Парыгин [1971], М.Л. Линецкий [1988], И. Ю. Черепанова [1991, 1996, 1998,2001] Матвеев [1990], Мясищев [1998] А. Б. Бушев [1999], Н. Мурзин [1998], С. А. Тамарченко [1998], С.Ж.Мусаев [1998], С.Ж.Мусаев [2000], Т.Маразыков [1996, 2005]С.Өмүралиева [1987], Б.Ш.Усубалиев [1994], В.Мусаева[2016], А.Обозканов [2016] өндүү окумуштуулардын изилдөөлөрүндөгү жалпы риторика, анын ичинде кара риториканын өзөктүү концептуалдуу маселелерине түз же кыйыр тиешеси бар көз караш, концепциялар, маалыматтар түздү.

Ишти аткарууда бир катар **методдор, ыкмалар, анализ жүргүзүү процедуралары** пайдаланылды:

- 1) **лексикалык бирдиктердин семантикалык анализи** методун колдонуу аркылуу жалпы риторикада, анын ичинде кара риторика жаатындагы базистик түшүнүк категориялардын маанилери аныкталып, дифференциацияланып, айрым терминдердин семантикасы аныкталып, алардын кыргыз тилине которулушунун альтернативдүү варианттары сунушталды (подсознание – түпаң-сезим, бессознательное –бейаң-сезим);

- 2) илимий маалыматтарды чогултуп, алгачкы анализден өткөзүү менен тыянактарды чыгаруу иштерин камтыган **сыпаттама** методун колдонуу менен, окумуштуулардын көз караштары анализденип, системалаштырылды;
- 3) теориялык жана иллюстрациялык материалдар топтолгон соң, аларды иреттөө, бир системага салуу зарылдыгы жаралгандыктан, иште **системалаштыруу** ыкма колдонулду;
- 4) жалпы жана кара риторикадагы конкреттүү бир теориялык маселени иллюстрациялоо үчүн керектүү, ошол маселенин маңызын чагылдырган тексттерди, атап айтканда, саясий медиатексттерди, көркөм тексттерди издеп табууда **эвристикалык** ыкма пайдаланылды;
- 5) ар бир терминди, категорияны, илимий түшүнүктү тилдик фактылардын мисалын чечмелеп, түшүндүрүү зарылчылыгы **интерпретациялоо** ыкмасын пайдаланууну шарттады;
- 6) изилдөө ишинде манипуляцияларга, вербалдык амалдарга көңүл бурулуп, кара риторикада аларды ишке ашыруунун каражаттары катары амплификация, климакс, антиклимакс, антитеза, атрибутизация, апозиопезис, прозиопезис, парцелляция өңдүү жана башка риторикалык фигураларды мисалга алынган тексттерден таап, алардагы семантикалык кош пландуулукту ачып берүүдө **структура-семантикалык жана семантика-функционалдык аспектилер** пайдаланылды;
- 7) айрым риторикалык фигураларды тексттин тулкусунан аныктап, аларды бири-биринен так ажыратууда **анализ жана синтез, салыштыруу методдорун** колдонуу зарылчылыгы келип чыкты;
- 8) жеке жагдай, кырдаалдарды бир категорияга топтоштурууда **жалпылоо принциптери** колдонулгандыгын белгилөөгө болот;
- 9) теориялык маселелерди иллюстрациялоо максатында тандалып алынган көркөм жана медиатексттерди талдоодо **лингвистикалык,**

лингвостилистикалык анализдердин айрым элементтери
пайдаланылып, негизинен, тексттерге **риторикалык анализ** жүргүзүлдү.

2.3. Жалпы жана жеке риторика

Байыркы дүйнөдөн башат алып, калыптанган классикалык риторикага болгон кызыгуу ХХ кылымдын орто чендеринен тартып кайра жанданып, аталган тармакта түрдүү багыттагы изилдөөлөр жүргүзүлө баштаган. Тил илиминин тарыхынан белгилүү болгондой, аталган мезгилде маалымат теориясынын өнүгүүсүнүн сапаттык жаңы баскычка көтөрүлүп, ургаалдуу өнүгүүгө башат алып, тил илими жаатында социолингвистика, психолингвистика, лингвосемиотика, тексттин лингвистикасы, нейролингвистика, этнолингвистика, лингвокультурология өндүү эвристикалык, эмпирикалык, дедуктивдүү, динамикалык, синтетикалык, интердисциплинардык мүнөздөгү жаңы илимий тармактар калыптанган [Лукин, 2015]. Мындай жаңы багыттардын жаралып, калыптануусу башка бир катар зарыл факторлордон тышкары, “тил илиминин Коперниги” аталган, Женева университетинин профессору Ф.де Соссюрдун “антиномиясына” түздөн-түз байланыштуу десек жаңылышпайбыз. Аталган окумуштуунун “тил субстанция эмес, ал-форма”, “тил-шарттуу белгилердин системасы”, “тил өзүндө жана өзү үчүн” өндүү тезистери тилди изилдөөнү структуралык, эмикалык өңүттөрдүн алкагынан чыгарып, аны актуалдык деңгээлин изилдөөгө өбөлгө түзгөн [Соссюр,2004]. Тагыраак айтканда, маалыматтын коммуникациянын когнитивдик, прагматикалык талаптар, жагдайлар менен байланышкан өңүттөрүнө, вербалдык жана бейвербалдык компоненттерине, вербалдык текстти коштогон факультативдик элементтерге, экстралингвистикалык факторлорго өзгөчө көңүл бурула баштаган. Ушул өндүү тенденциялардын фонунда тексттин лингвистикасы, герменевтика, тилдин философиясы жана риторикага болгон өзгөчө кызыгуунун жаралуусу филологиялык циклдагы илимдерди жалпылоочу теорияга, парадигмага болгон зарылчылык аркылуу да түшүндүрүүгө көңүл

бурат. Ошону менен эле бирге азыркы учурдагы жандуу кеп агымынын табиятын изилдөөгө болгон кызыгуу жанданып, турмуштун ар түрдүү жагдайларындагы кептик коммуникациянын маселелерин ар тараптуу изилдөө зарылчылыгы жаралган. Азыркы учурда адамдын эмгекчи күнүнүн 65%ын оозеки сүйлөшүү процесси коштой тургандыгы далилденген. Андыктан замандын талабына ылайык риторика да өзгөрүүгө учурап, жаралган жаңы жагдайларга ылайык ага берилген аныктамалар да өзгөрүүлөргө учургандыгын көрүүгө болот. Маселен, окумуштуу Н.А. Михайличенко азыркы риторикага: "Риторика - наука о законах подготовки и произнесения публичной речи с целью оказания желаемого воздействия на аудиторию" деген аныктама берип, аны эл алдына чыгып сүйлөө, б.а., оозеки кеп менен чектеген [Михайличенко, 1994]. Ал эми көпчүлүк окумуштуулар азыркы риторика коомдук турмуштун бардык стилдик чөйрөлөрүн камтышы керектигин белгилешет. Мындай көз карашты тутунган окумуштуулардын бири Ю.В. Рождественский: "... риториканын тарыхын жашоонун стилдеринин тарыхы катары кароого болот. Маалыматтык коом жашоонун жаңы стилин калыптандыруу менен, жаңы риториканы талап этет. Жаңы риториканын стилдик табияты татаалдануу менен, оозеки стилден башка стилдерди да камтуусу керек" деген ойду айткан [Рождественский, 1997]. Чындыгында эле, риторика бир чечендин эл алдына чыгып сүйлөгөн монологдук сөзү катары коомдук аң-сезимде байыртадан калыптанып калган түшүнүктүн алкагынан чыгып, коомдук турмуштун дээрлик бардык чөйрөлөрүнө тиешелүү кубулушка айлангандыгы талашсыз. Ошол себептүү илимий-технологиялык өнүгүүнүн натыйжасында башка илимий тармактар менен катар, риторика да өзгөрүп, бүгүнкү күндө анын педагогикалык риторика, юридикалык риторика, саясий риторика, аскерий риторика, дипломатиялык риторика, эвристикалык риторика, иштиктүү риторика, илимий риторика, компоративдик риторика, полемикалык риторика, манипуляциялык риторика, медициналык риторика, кара риторика өндүү бир катар түрлөрү бар экендиги маалым. Риториканын саналып өткөн

түрлөргө бөлүштүрүүдөн мурун, аны илимий адабияттарда жалпы жана жеке риторика деп бөлүштүрүү салты бар. Тил илими жалпы жана жеке болуп бөлүнгөн өндүү эле, риторика да окумуштуулар тарабынан жалпы жана жеке риторикаларга бөлүнүп каралат. Жалпы риториканын предмети катары ар кандай турмуштук кырдаалдардагы кептик жүрүм-турумдун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү жана кептин таасирин арттыруу үчүн аларды колдонуунун практикалык мүмкүнчүлүктөрү, көндүмдөрү эсептелет. Жалпы риториканын төмөндөгүдөй бөлүмдөрү бар:

- 1.риторикалык канон;
- 2.эл алдына чыгып сүйлөө (ораторика);
- 3.талаш-тартышка катышуу;
- 4.аңгемелешүү;
- 5.күнүмдүк сүйлөшүүнүн риторикасы;
6. этнориторика.

Риторикалык канон – байыркы риторикадан башат алган атайын белгилердин жана эрежелердин системасы. Бул эрежелер “Эмнени айтыш керек?”, “Кандай ырааттуулукта айтыш керек?”, “Кандай сөздөрдү колдонуу керек?” деген суроолорго жооп берет. Башкача айтканда, риторикалык канон мазмунду ойдо тутуу, ойдогу мазмунду керектүү ырааттуулукта жайгаштыруу жана сөз аркылуу туюндуруу өндүү ойдон сөзгө чейинки психо-физиологиялык процесстерди камтыйт.

Ораторика – эл алдына чыгып сүйлөөнүн, б.а., публикалык кептин теориясын жана практикасын камтыган риториканын өзгөчө бөлүмү. Анткени эл алдына өзүнүн оюн, көз карашын коргоп, көпчүлүктү ынандыра билүү демократиялык коомдо зарыл экендигин түшүнүү менен, адамдар байыркы мезгилдерден эле риториканы “демократиянын баласы” деп атап келишкендиги белгилүү. Андыктан, өз оюнду элге жеткидей деңгээлде айта билүү, ынандыра, ишендире алуу көндүмдөрү азыркы мезгилде, демократиялык коомдун шартында өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Талаш-тартыш жүргүзүүнүн теориясы жана искусствосу дагы риториканын

алкагындагы бөлүм катары эсептелет. Демократиялык коомдо жеке адамдын жана жалпы эле коом турмушуна тиешелүү маселелер боюнча ар кандай, бири экинчисин танган көз караштар, пикирлер айтылып, эмоциялык чыңалуу жогорку чекке жеткен шарттарда өзүн алып жүрүү маселелери актуалдуулугун жоготпойт. Анткени талаш-тартыштар, кайчы пикирлер уруш-талаш, чыр-чатактын чыгышына себеп болбостон, чындыкка жетүүгө, рационалдуу чечимдерди кабыл алууга, орток пикирлердин жаралуусуна өбөлгө катары кызмат кылуусу керек.

Аңгемелешүү да жалпы риториканын алкагында каралчу бөлүмдөрдүн бири болуп саналат. Бул бөлүмдө кандай гана аңгемелешүү болбосун, анын жүрүшүндө кептик стратегиялар менен тактикаларды туура аныктоонун жана аңгемелешүүнү туура нукта алып баруу менен, сүйлөшүүлөрдүн ийгиликтүү аякташын шарттаган зарыл факторлорду талдоо өңдүү маселелер каралат.

Күнүмдүк сүйлөшүүнүн риторикасы бөлүмү адамдардын күнүмдүк турмуштагы, тиричиликтеги кептик жүрүм-турумуна байланыштуу маселелерди иликтөөгө алат. Ошону менен эле бирге кептик жүрүм-турумдун үй-бүлө мүчөлөрүнүн, достордун, тааныштардын ортосундагы мамилеге тийгизген таасирлери, андагы мыйзам ченемдүүлүктөр да ушул бөлүмдө каралчу маселелердин катарына кирет. Сөз болуп жаткан бөлүмдү айрым изилдөөчүлөр жеке риторикалардын катарына кошсо, ал эми кээ бир изилдөөчүлөр жалпы риториканын бөлүмү катары сыпатташат. Алардын ою боюнча, жалпы риториканын бөлүмү болгондуктан, мында ар бир адамдын күнүмдүк турмушундагы кептик өз ара аракетке кирүүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү изилдөөгө алынат. Кандай болгон күндө дагы күнүмдүк сүйлөшүүнүн риторикасы ар бир адамдын кептик жүрүм-турумуна түздөн-түз тиешелүү болгондуктан, сөз болуп жаткан бөлүм өзгөчө актуалдуу мүнөзгө ээ экендиги талашсыз.

Этнориторика бөлүмүндө кептик жүрүм-турумдун улуттук-маданий айырма-бөтөнчөлүктөрү изилдөөгө алынат. Анткени ар башка улуттагы адамдардын ортосундагы иштиктүү, маданий, илимий же башка

чөйрөлөрдөгү сүйлөшүү процессинде өз ара түшүнбөстүктү алдын алуу аракеттери ушул бөлүмдө иликтенет. Маселен, риторикалык сабаты бар адам эмнеге орус улутундагы адам америкалыктар үчүн оюн так, бир жактуу айтпаган адам катары сезиле тургандыгын, ал эми япондор үчүн орустар өтө эле ачык сүйлөгөн адамдар катары кабылданаарын жакшы түшүнөт. Андыктан кептик коммуникацияда улуттук маданияттардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу диалогдун конструктивдүү, натыйжалуу болуусуна өбөлгө түзөт [Авеличев, 1998].

Жеке риторика жөнүндө сөз болгондо, изилдөөчүлөр адам ишмердүүлүгүнүн белгилүү бир чөйрөлөрүнө байланышкан кептик жүрүм-турумдун маселелерине кайрылышат. Анткени жеке риторика жалпы риторикадан айырмаланып, кесиптик ишмердүүлүктүн тигил же бул түрүндөгү кептин натыйжалуулугуна, таасирдүүлүгүнө байланыштуу мыйзам ченемдүүлүктөрдү изилдөөгө алат. Өзгөчө кептик жоопкерчиликтин жогорку деңгээлин талап кылган кесиптик ишмердүүлүктөрдө кепти мыкты деңгээлге жеткирүү аракеттери көрүлүп, ага жетүүнүн методдору иштелип чыккан. Маселен, кепке болгон өзгөчө жоопкерчиликти талап кылган кесиптерге, биринчи кезекте, дипломатия, медицина, педагогика, юриспруденция, административдик жана уюштуруу ишмердүүлүгү, социалдык кызмат, журналистика, соода, маркетинг, элге кызмат көрсөтүү өңдүү тармактарды киргизүүгө болот. Мындан тышкары, аскерий, академиялык, саясий чөйрөлөрдөгү риторикалар да кептин жогорку деңгээдеги коммуникативдик сапатын талап кылаары белгилүү. Ошону менен эле бирге параграфтын башында сөз болгондой, педагогикалык риторика, юридикалык риторика, саясий риторика, аскерий риторика, дипломатиялык риторика, эвристикалык риторика, иштиктүү риторика, илимий риторика, компоративдик риторика, полемикалык риторика, манипуляциялык риторика, медициналык риторика, кара риторика өңдүү риториканын бир катар түрлөрүн жеке риторикалардын катарына киргизүүгө болот. Албетте, жеке риторикалардын санынын өсүшү коом турмушунун

өзгөрүүсүнө, илимий-техникалык прогреске, саясий, социалдык өзгөрүүлөргө да түздөн-түз байланыштуу. Маселен, орус элинде саясий, сот жана чиркөө чечендиги (гомилетика) салттуу болуп келсе, ал эми кыргыз элинин байыртадан калыптанган жашоо образында чечендик өнөр эпикалык маданияттын кыртышында жаралып, өнүгүп, коомдук турмуштун дээрлик бардык тармагын камтып келген. Маселен, жаатташкан эки элдин, эки уруунун же туугандардын ортосунда чыккан чыр-чатактарды ырбатпай, кан төктүрбөй чечкен эл түзөр чечендерди бүгүнкү күндөгү дипломатиялык риториканы мыкты өздөштүргөн ораторлордун аналогу катары кароого болот. Ушундай сөзгө чебер, ар дайым олуттуу маселелерди туура чечип, жалпыга тең караган калыс, акылман адамдар “чечен” аталган.

Албетте, чечендик өнөрдүн тарыхы кыргыз элинин көп кылымдык тарыхы менен тамырлаш. Элибиз Борбордук Азиядагы байыркы элдердин бири болсо да, басып өткөн тарыхы, маданияты, өнөр жолу учурунда жазылып калбаган соң, чечендик өнөрдүн чыгыш тарыхы, калыптаныш таржымалы, кандай чечендер жашап өткөндүгү туурасында (легендарлуу чечен, ырчыларды эске албаганда) так маалыматтарды айтуу кыйын. Чечендик өнөрдүн генезиси оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрүн жараткан кыргыз элинин көркөм ой жүгүртүүсүнүн тарыхый жактан шартталган өзүнчө бир баскычынан башталып, коомдук өнүгүүнүн ар түрдүү этаптарында калыптануу, өсүү жолдорун басып келгени талашсыз [Мусаева, 2016]. Демек, кыргыз элинин белгилүү бир тарыхый этабында чечендик өнөр эпикалык маданияттын гүлдөп өнүгүшүнүн бир көрсөткүчү катары кызмат кылып келген болсо, азыркы учурда кыргыз элинин турмушунда, айталы, саясий, полемикалык риторика, иштиктүү риторика актуалдуу болуп турат. Андыктан аталган тармактар боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөр, өткөрүлгөн тренинг, семинарлар да актуалдуу мүнөзгө ээ болууда. Ошондой эле компьютердик, мобилдик технологиялардын өсүшү менен массалык маалымат каражаттарынын риторикасы да мазмундук, техникалык жактан трансформацияга учурап, анын актуалдуулугу күн санап өсүүдө. Мындан

тышкары риториканын теориялык, колдонмо (прикаладдык) жана тематикалык деген түрлөрү да окумуштуулар тарабынан өзүнчө белгиленет [Рождественский,1997]. Аты айтып тургандай эле, теориялык риторика коммуникативдик жактан жогорку сапаттагы кепти жаратуунун лингво-психологиялык негиздерин, механизм-принциптерин изилдөөгө алса, ал эми колдонмо риторикада оратордук искусствону практикалык жактан өздөштүрүүдө теориялык риторика жаатында иштелип чыккан эреже, принцип, мыйзам ченемдүүлүктөрдү, ошондой эле ораторлук кептин эң мыкты үлгүлөрүн колдонуу жагына көңүл бурулат. Теориялык риторика айрым адабияттарда “илимий риторика” деп да аталат. Ал эми тематикалык риторикада ораторлук өнөрдүн ар кандай түрлөрүнүн бир маанилүү, өзөктүү теманын тегерегинде биригишин, алардын бири экинчисин толуктоо менен, кандайдыр бир композициялык бүтүндүктү түзүү потенциалдары карала тургандыгын бегилөөгө болот.

2.4. Ораторлорду түрлөргө бөлүштүрүүнүн принциптери

Риторика таасирдүү, ынанымдуу, көркөм сүйлөөнүн теориясы жана искусствосу катары байыркы Грецияда жаралып, калыптанып, өнүгүүгө багыт алгандан тартып эле ораторлорду классификациялоонун, аларды типтештирүүнүн принциптери туурасында ойлор айтылып келген. Маселен, Аристотелдин : “Кеп үч элементтен куралат: оратор, анын кебинде сөз болгон предмет жана ал кайрылган тарап” деген сөзүндө ораторлорду типтерге бөлүштүрүүнүн өзөктүү принциптери туурасында айтылган. Анткени оратордун адамдык сапаттары, психологиялык өзгөчөлүктөрү, кептин тематикалык багыттары жана оратордун кеби багытталган аудитория ораторлук кепте чагылып, алардын биринин басымдуулук кылышына жараша ораторлор типтере бөлүштүрүлүп келген. Цицерондун трактаттарында ораторлордун үч тиби туурасында сөз болот:

- адамдардын акылын арбап, жүрөгүнө жеткидей күчтүү сөз айткан, кубатынан тайбаган, чечкиндүү, көңүлү дайым көтөрүнкү ораторлор;

- кеби бардык нерсени көтөрө чалып мактоого эмес, анын табиятын түшүндүрүп, чечмелөөгө багытталган, так, ачык, орундуу сүйлөгөн токтоо ораторлор;
- ораторлордун жогорудагы эки тибине тең кирбеген, кебинде кылдаттык же ашыкча пафос байкалбаган, ортоңку типке кирген ораторлор [Гаспаров,1972].

Бул классификациядан көрүнүп тургандай, ораторлордун типтери алардын психологиялык бөтөнчөлүктөрүнө, алардын рационалдык-эмоциялык айырмачылыктарына карата аныкталган. Азыркы учурда жарык көргөн илимий адабияттарда деле ораторлордун психологиялык типтери классификациянын башкы параметри катары алынгандыгын көрүүгө болот. Маселен, С.Ф. Иванованын изилдөөлөрүндө ораторлор темпераменттик бөтөнчөлүктөргө ылайык классификацияланган (холерик, сангвиник, флегматик, меланхолик):

- **эмоционалдуу-интуитивдүү** оратор сүйлөгөндө анын кебинде экспрессивдүүлүк, боёктуулук ачык байкалганы менен, кептин логикалык ырааттуулугу бузулган учурлар кездешет. Андыктан мындай ораторлор сүйлөй турган кебин алдын ала даярдап алуу менен, ошонун алкагынан чыкпай сүйлөөсү шарт;
- **рационалдуу-логикалуу** оратордун кеби, адатта, андагы анализдин, так аргументациянын, материалдын дыкат систематизациясынын болушу менен айырмаланат. Бирок мындай типтеги ораторлордун кебинде эмоциянын жетишсиздигинен улам, оратор афоризмдерди, макал-лакаптарды, цитаталарды кебине кошуп, андагы образдуулукту арттыруу жагын да ойлонуусу керек;
- **философиялык** типтеги ораторлордун кебинде таанып билүүчүлүккө болгон туруктуу кызыгуу, сөз болуп жаткан теманы терең түшүнүү өндүү параметрлер болгондуктан, аудиторияга философиялык типтеги ораторлордун кебин түшүнө билүү талабы коюлат. Ал эми мындай кептин эмоциялык гаммасы ар түрдүү болуусу ыктымал;

- **лирикалык же көркөм-образдуу** типтеги оратордун кеби образдуулук, көркөм каражаттар, риторикалык фигуралар, поэтикалуулук өңдүү параметрлер аркылуу мүнөздөлөт. Мындай типтеги ораторлордун кебин угуп, анын маңызын түшүнүү үчүн көркөм, образдуу маалыматты кабыл алууга даяр аудиториянын керектиги талашсыз [Иванова, 1978].

Ал эми окумуштуу С. А. Минеева тарабынан сунушталган классификацияда оратордун кебинде баяндалган объекти, б.а., эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгы башкы параметрдин кызматын аткарат:

- **конструктивдүү** деп аталган оратор үчүн эң башкы максат катары кеп эсептелет. Ал кептеги тезисти так аныктап алуу менен, ынандыруу аргументация келтире билет. Ошону менен эле бирге анын сөзүнүн объектиси болгон маселени рационалдуу чечүүнүн жолун көрсөтүүгө далалат кылат;
- **демагогдун** кызыгуусунун башкы объектиси өзү болгондуктан, ал кандай темада, кайсы аудиториянын алдына чыгып сүйлөбөсүн, өзүн көрсөтүп калуу аракетин көрөт. Андыктан анын кебинин маңызы тайкы, жалпы мазмунда болуп, анда популярдуу идеялар менен лозунгдар көп кездешип, конкреттүүлүк жетишпеген болот;
- **популист** аудиторияга багыт алып сүйлөйт. Б.а., эл эмнени уккусу келип турганына карап, ошол нукта сүйлөө менен, элдин симпатиясына татууга умтулат. Ал элдин көңүл борборундагы көйгөйлөрдү көтөрүп чыгып, анын чечилбей жатышына кедергисин тийгизип жаткан бирөөнү айыптоо менен, аны менен чогуу күрөш жүргүзүүгө элди үндөйт [Минеева, 1978].

Кептин стилистикалык бөтөнчөлүктөрү да классификациялоонун негизги параметри катары кызмат аткарышы ыктымал. Анткени айрым ораторлордун кебинде патетика басымдуулук кылса, айрымдарынын кеби таалим-тарбиялык багытта айтылат. Ал эми айрым ораторлор көчө сөздөрүн кошуп сүйлөө менен элге жакындоонун, жагынуунун амалын кылса, айрымдары

тамаша, юмор, ирониянын тили менен сүйлөшөт. Демек, стилистика кептин жаралуу, айтылуу чөйрөсүнө байланыштуу болгондуктан, ал кептин мазмундук өзөгүн, анын тутумундагы риторикалык фигуралардын, троптун түрлөрүнүн, көркөм сөз каражаттардын, тиешелүү терминологиянын колдонулушун да аныктайт.

Албетте, ораторлордун жогоруда саналып өткөн типтери салыштырмалуу мүнөздө экендигин белгилөөгө болот. Ошондой болсо дагы элдин алдына чыгып сүйлөгөн оратордун кебинин таасирдүүлүгү, аудиторияны ынандыра алуусу анын жеке сапаттарына да байланыштуу экендиги талаш жаратпайт. Атап айтканда, коммуникативдик шык-жөндөмдөрү, чыгармачыл потенциалы, эрудициясы, ой жүгүртүүсүнүн далилдүүлүгү, логикалуугу, теориялык билими, азилди, иронияны колдоно билүүсү, маданияты ж.б. жеке сапаттары анын сүйлөгөн сөзүндө ачык байкалып турат. Албетте, саналып өткөн сапаттардын түгөл баары эле бир оратордо болушу мүмкүн эмес. Болгону ораторлордун кебиндеги тигил же бул оң же терс сапатка карап, анын тибин аныктоо аракети көрүлүшү ыктымал. Демек, оратордун тибин дегенде анын кебинде басымдуулук кылган оң же терс сапатка, анын ичинде кептик шык-жөндөмү менен инсан катары бөтөнчөлүктөрүнө карап берилген жалпыланган мүнөздөмөнү түшүнүшүбүз керек. Маселен, окумуштуу В.И.Андреевдин “Иштиктүү риторика” деген эмгегинде ораторлор оң же терс сапаттарына карап бөлүштүрүлүп, алардын 16 тибин бөлүнүп көрсөтүлгөн. Оң сапаттарга ээ ораторлордун катарына: *эврист, теоретик, абройлуу, интеллигент, новатор, оптимист, ак санатай (доброжелатель), эрудит, логик, өзүнө ишенген, практик* өндүү типтер киргизилсе, ал эми кебинде терс сапаттар басымдуулук кылган ораторлор катары: *демагог, чырга жакын (конфликтный), пессимист, консерватор, фамильярдуу* өндүү ораторлордун типтери саналып берилген [Андреев, 1995]. Ораторлордун аталып өткөн типтери монологдук кепке байланыштуу, б.а., ораторикадагы типтер катары аныкталса, талаш-тартышка байланыштуу, полемикалык риторикада ораторлордун типтери Н.А.Абрамова

менен И.А.Никулинанын “Риторика. Адис үчүн окуу куралы” деген эмгегинде классификацияланып берилген. Белгилей кетчү жагдай мында да авторлор тарабынан талаш-тартышка катышкан ораторлор алардын кебиндеги айрым бир оң же терс сапаттардын басымдуулугуна карап, оң жана терс ораторлордун топторуна классификацияланган. Биринчи топко полемикалык риторикада, талаш-тартыштын жүршүндө ой жүгүртүүсүндө, аракетинде жана мүнөзүндө оң сапаттар байкалган ораторлордун төмөндөгүдөй типтери киргизилген:

Абройлуу (авторитет) –конфликттик жагдайды же болбосо көйгөйлүү маселени чечүүгө багытталган талаш-тартыштын катышуучуларынын ичинде өзүнүн адеп-ахлагы жана кесипкөйлүгү, интеллектисинин аркасында ар кандай кыйчалыш, кризистик кырдаалдарда элди баштап кетүү жөндөмүнө ээ болгон катышуучу, оратор. Талаш-тартыш апогейине жетип, каршылаш тараптар бири-бирин тындабай калган кырдаалдарда абройлуу оратордун гана аргументтери кырдаалды жөнгө салышы ыктымал.

Эврист – идеялардын генератору. Маселени чечүүнүн күтүүсүз, оригиналдуу, чыгармачыл ык-амалдарын таба билген катышуучу. Мындай адамдар оригиналдуу ой жүгүртүү, стандартсыз кырдаалдардан чыгуунун көндүмдөрүнө ээ болушканы менен, талаш-тартыш, конфликт учурунда өздөрүнүн идеяларынын натыйжалуулугун толук далилдөөгө мүмкүнчүлүкөрү жетпей калат.

Альтруист – полемикалык риторикада, талаш-тартыш, конфликтте башкаларды актап өздөрүн күнөөлөгөн катышуучу.

Интеллигент–өздөрүнүн интеллектисине жана маданиятына таянуу менен, конфликттик жагдайды жөнгө салуу аракеттерин көргөн ораторлор. Мындай ораторлор экстремалдык кырдаалдарда да негативдүү маанайын билдирбей, өздөрүн кармаганга аракет кылышып, чыр-чатакты токтотуу максатында элдешүүгө биринчилерден болуп кадам жасашат.

Дипломат - талаш-тартыштын мындай катышуучусу оппоненттерге сыпайы, сый мамиле жасаганы менен, алар менен аралыкты сактай билет.

Дипломат маселенин чечилишинде эки тараптан бирдей болгон компромиссти колдоого алат. Ошондой болсо дагы айрым бир өзүнүн көзү жеткен маселелер боюнча принципиалдуу көз караштарын өзгөртбөйт.

Сынчы оппоненттеринин бардык сунуш-пикирлерин, көз караштарын сынга алат. Аныктан мындай ораторлордон маселенин чечилишине карата позицияларын, альтернативдүү идеяларын талап кылуу керек.

Демилгелүү демилге көтөрүп, идея сунуштаганы менен, лидерлик сапаттарынын жоктугунан улам, өз идеясын иш жүзүнө ашыра албайт. Андыктан демилчиишти баштаганы менен, аны толук реализациялоо үчүн башка адамдардын көмөгү талап кылынат.

Принциптүү – өзүнүн аракеттерин, жүрүм-турумун критерийлер менен принциптерге ылайык жөнгө салууга аракеттенип, полемиканын жүрүшүндө да критерий менен принциптерге бөтөнчө маани берген катышуучу.

Максаттуу (целеустремленный) – сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүдө, конфликттик кырдаалдарды жөнгө салууда, талаш-тартыштын жүрүшүндө алдыга койгон максатын так билген, бирок ага жетүүдө дайыма эле принциптерди сактай бербеген катышуучу.

Теоретик – талаш-тартыштын жүрүшүндө, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүдө пайда болгон маселелерди чечүүдө, оболу, анын логикалык жактан негизделген, мүмкүн болгон варианттардын теориялык моделин ойлоп чыгып, андан соң гана аракетке кирген катышуучу. Мындай адамдар кандай гана кубулуш болбосун, анын теориялык схемасын, принциптерин андап түшүнүп алгандыктан, полемиканын жүрүшүндө логика-теориялык жактан өзүнүн оппоненттерине караганда күчтүүлүк кылат.

Практик – конфликттик кырдаалдарды жөнгө салууда, талаш-тартыштын жүрүшүндө, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүдө же башка бир турмуштук жагдайларда жаралган маселелерди чечүүдө практикалык жагына басым жасап чечим кабыл алган катышуучу. Андыктан мындай адамдар эмне кылышты гана эмес, аны кантип жасашты да жакшы билишет.

Коммуникабелдүү (коммуникабельный) – башка адамдар гана эмес өзүнүн оппоненттери менен дагы тез карым-катышка кирүү жөндөмдүүлүгүнө ээ катышуучу. Ошол себептүү мындай адам ар кандай репликага, пикирге жана сынга адекваттуу мамиле кылат.

Лидер – талаш-тартышта, конфликттик жагдайларда анын катышуучуларына өктөм таасир этүү менен, уюштуруу жөндөмүн көрсөтө алган катышуучу. Мындан тышкары лидер демилге көтөрүп эле чектелбестен, аны ишке ашыруу жөндөмүнө да ээ.

Көз карандысыз – талаш-тартыштардын, сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө, конфликттик кырдаалдарды жөнгө салууда башка адамдардын таасирине кирбеген катышуучу. Мындай адамдар көпчүлүк тутунган позицияга кошулушпай, азчылыкты түзгөн адамдар менен калса да, өз принциптеринен баш тартышпайт.

Чечкиндүү же тобокелчил – талаш-тартыштарда, конфликттик кырдаалдарда күтүүсүз пикирлерди айтып же аракеттерди жасаган катышуучу. Бирок анын мындай чечкиндүү аракеттерин авантюра катары баалоого болбойт. Анткени мындай адамдар айткан ойлорун иш жүзүнө ашырууга мүмкүнчүлүктөрү жетет.

Оптимист – сүйлөшүүлөрдүн, талаш-тартыштардын оң чечилээрине ишенип, көтөрүңкү маанайда жүргөн катышуучу. Кыйчалыш кырдаалдарда да тамаша, юмор айтып, башка катышуучулардын да көңүлүн көтөрүүгө жөндөмдүү.

Экинчи топко конфликттик жагдайларда, талаш-тартыштын жүрүшүндө ой жүгүртүүсүндө, аракетинде жана мүнөзүндө терс сапаттар басымдуулук кылган ораторлордун төмөндөгүдөй типтери киргизилген:

Авторитаритардуу – сүйлөшүүлөрдүн, талаш-тартыштардын, карама-каршылыктардын жүрүшүндө өзүнүн оюнан кайтпаган, аны коргоо үчүн өзүнүн аброюн, бийлигин, кызмат абалын, титулдарын, наамдарын пайдаланууга барган катышуучу. Мындай адамдар менен компромисстик чечимдерге келүү дээрлик мүмкүн эмес.

Скептик – өзүнүн көз карашынан башкалардын баарын четке каккан оппонент. Полемикалык риторикада мындай адамдарга жалпыга белгилүү көз караш, пикирлерди аргумент келтирүүнүн пайдасы жок. Анткени алар абройлуу адамдардын көз караштарын да тана беришет. Андыктан мындай адамдар менен да орток пикирге келүү мүмкүн эмес.

Жалганчы – өзү максат кылып койгон натыйжаларга жетүү үчүн оппоненттери менен оңой эле келише коюп, аткарылбаган убадаларды да берүүгө даяр катышуучу. Анткени сүйлөшүүлөр, талаш-тартыштар мындай кишилер үчүн принциптүү мааниге ээ эмес. Жалган убадаларды берүүнү конфликттик кырдаалдан чыгуунун жолу катары түшүнөт.

Конфликтүү – өзүнүн дарегине айтылган сынга абдан курч реакция кылган, талаш-тартыштын жүрүшүндө өз максатына жетпей калган болсо, чыр-чатак чыгарууга даяр катышуучу. Мындай адамдардын провокациясына алдырбоого аракет кылуу менен, чыр-чатактан качуу тактикасын пайдалануу оң.

Эгоист – ыңгайы келсе да, келбесе да адамдардын көңүлүн өзүнө бурган, кандай да болсо өз кызыкчылыгын коргоого аракеттенген, “маселенин чечилиши мага эмне берет, мен эмнеге жетем?” деген принципке ылайык иш аракет кылган катышуучу.

Макул боло берчү катышуучу (соглашатель) – көпчүлүктүн оюна ойлонбостон кошулуп, ар дайым компромисске баруу менен, өз позициясынан талаш-тартышсыз баш тарта берген катышуучу.

Байкоочу – талаш-тартыштардын, карама-каршылыктардын жүрүшүндө ар башка тараптардын позициясына кошула берген, кээде өзүнүн позициясын өзү түшүндүрүп бере албаган пассивдүү катышуучу.

Пессимист – өзүнө да, талаш-тартыштардын, конфликттик жагдайлардын оң чечилишине ишенбеген катышуучу.

Популист – конфликттик жагдайлар болсун, талаш-тартыштар болсун, сүйлөшүүлөр болсун дайыма публиканын көңүлүн өзүнө бурууга аракет кылган катышуучу. Мындай адамдарды алардын жасаган иштерине же

айткан сөздөрүнө публика тараптан болгон реакция кызыктырат. Оңой, жеңил жол менен популярдуу болуп, көпчүлүк учурларда арзыбаган, “арзан” репутация күтүүгө да жетишишет. Эң башкысы сөз эмес, иш экендигин популистин эсине салып туруу ага карата колдонулган эң жакшы тактика болуп эсептелет.

Чагымчы (подстрекатель) – талаш-тартыштардын, конфликттик жагдайлардын жүрүшүндө карама-каршылыктарды азайтбастан, тесерисинче, кырдаалды курчутуп, чыр-чатак чыгарууга аракет кылган катышуучу. Бирок конфликттүү катышуучудан айырмаланып, чагымчы чыр-чатакка өзү катышпастан, ага башкаларды түртөт.

Сак катышуучу (осторожный) сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө, конфликттик жагдайларда “бир нерсе чыгып кетпегей эле, мындан да жаман болбогой эле” деген принципке жетеленет. Сактык көпчүлүк учурда коркоктукка жакындап, ойго жаман нерселерди ала берүүдөн, өзүнө ишенбөөчүлүктөн келип чыгуусу ыктымал.

Агрессор – өзүнүн туура эмес кылыктарын оңойлук менен моюнга албаган, лидерлик позицияга жеткени менен, өзүнө сын көз караш менен карабаган, өз оюн башкаларга таңуулаган катышуучу.

Фанатик – өзүнүн сенек болуп катып калган дүйнөсүндө жашаган, андан оңойлук менен баш тартпаган катышуучу. Мындай адамдарды тең салмактуулуктан чыгаруу кыйын болсо, аларга башка көз караштарды түшүндүрүп айтуу андан да кыйын, анткени алар өздөрүнүкүнөн башка көз караш, пикирлерди кабыл алышпайт.

Консерватор – маселени чечүүдө жалпыга белгилүү, шаблон болуп калган механизмдерди, принциптерди таңуулаган катышуучу. Консерватор да өзүнүн көз караш, пикиринен башка пикирлерди кабылдабай, өз көз карашын таңуулай бергендиктен, мындай адамдар менен конструктивдүү диалог түзүү өтө кыйын.

Демагог – сүйлөш үчүн эле сүйлөй берген катышуучу. Мындай адамдардын көп сүйлөгөндүгүнөн, ал эмнени айткысы келип атканын да

түшүнүп болбойт. Эгерде демагог конфликтке барса, мындай тирешүү көпкө созулушу ыктымал.

Орой, корс мүнөздүү катышуучу—талаш-тартыштардын жүрүшүндө, конфликттик жагдайларда сабырсыздык, уятсыздык, оройлук көрсөткөн катышуучу. Мындай адамдар ачуусу тарагандан кийин өкүнүп, оппоненттеринен кечирим сураган жагдайлар көп кездешет[Абрамова, Никулина, 2021].

Албетте, полемикалык риторикага, талаш-тартыштарга катышуучулардын саналып өткөн бул типтери салыштырмалуу, болжолдуу мүнөзгө ээ экендигин белгилөө зарыл. Анткени бир эле оратордо жогоруда саналып өткөн бир канча сапат болуп калышы мүмкүн. Же башынан бири-бири менен мамилеси келишпеген адамдар сүйлөшүп жатып, алардын бири экинчисине орой мамиле кылып койсо, аны биротоло орой, уятсыз оратор катары мүнөздөп коюуга болбойт. Андан калса, бир эле оратордо жогоруда саналып өткөн позитивдүү жана негативдүү сапаттардын комбинациясы болуп калуусу да толук ыктымал.

Мындай классификацияларга үндөш классификациялар кыргыз этнориторикасында же жөнөкөйлөштүрүп айтканда, кыргыз элинин чечендик өнөрүндө да болуп келген. Маселен, жогоруда сөз болгондой, орус тил илиминде ораторлор темпераменттик бөтөнчөлүктөргө жана алардын кебинде баяндалган объекти, б.а., эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгына ылайык классификацияланган болсо, ал эми кыргыз элинде чечендик өзүнүн дареметине, сөз өнөрүнүн өздөштүрүү деңгээлине жараша бөлүштүрүлүп келген. Маселен, С. Закиров, Мусаев С.Ж., А.Обозканов, О.Капалбаевдер тарабынан төмөндөгүдөй классификация сунушталган:

Акыл чечен: Акыл чечендин акылы артык, тили курч. Тил – чечендиктин негизи, биринчи белгиси. Ар тилдин бай, кереметтүү экендиги, сүйлөө маданиятынан таасын билинет, ошентсе да чечендикте акыл олуттуу мааниге ээ. Элдик дипломатия “капилеттен сөз, караңгыдан көз” тапкан тили жатык, бай, логикасы күчтүү, акылгөй чечендер аркылуу жүргөн. Кылыч

менен ала албаганды тил менен алгандар – ушулар. Буга: Ажыбай, Байжигит, легендарлуу Акыл Карачач, Тилекмат, Сарт аке ж.б. чечендерди кошууга болот.

Көрөгөч чечен: Көрөгөч чеченде алдын ала көрө билүүчүлүк, тубаса психологдук, кылдат сынчылдык сапаттар күчтүү. Легендарлуу Жээренче чечен, Алдар Көсө жана Садыр, Кыдыр аке, Калыгул олуя, Көкөтөй, Куйручук мына ушундай чечендерден.

Кургак чечен: Көп сөздүү, далилсиз, кургак, маанисиз сүйлөгөндөр. Мындайларды эл “кургак чечен”, “жөө чечен” экен деп келекелеп, чечен катары эсептеген эмес. Бул бөлүштүрүүдөгү кургак чечендерге байланыштуу эл арасында алардын сүйлөө өзгөчөлүгүн чагылдырып көрсөткөн төмөнкүдөй макалдар сакталып калган:

Пайдасы жок сөз айтып, маңыз сөздү чиритет;

Пайдасыжок чечендик чөп чыкпаган кургактай;

Сөз бербеген жөө чечен учуп жүргөн камгактай;

Куру сөз курсак тойгузбайт, куру кеп кулак тойгузбайт;

Куру суудан май чыкпайт, куру сөздөн маани чыкпайт.

Демек, көп сүйлөгөн, маанисиз кеп айткан, сөзгө конок бербеген адамдарды кыргыз эли кургак чечен деп гана айтпастан, маңыз деп да айтышкан.

С.Закировдун “Чечендик сөздөр” деп аталган макаласында жогорудагы чечендерден башка “тил чечен” деген түрү да бар. Акыл чечен менен тил чечендин ортосундагы айырмачылыкты айрымдар түшүндүрөт: “Бардык жагынан төп келген чечендерди тил чечен деп коюшат. Тил чечендин сүйлөгөн сөзү уккулуктуу келип, ырдай куюлуп, “айдаган койдой ашыгып”, улам сүйлөгөн сайын күчөп отурат. Айткан сөзүнүн мааниси терең, уккан адамды тажатпай магдыратат. Үнү да коңур келип, айткан сөзүнүн мааниси алаканга салгандай ачык болот. Акыл чечендин кемчилиги – тил чечендей сүйлөй албайт. Куюлушкан мисалдарды таамай айтуу менен чектелет. Айтканы орундуу келип, талаш туудурбайт. Чоң маселелерди аз сөз менен чечип коёт. Уккан адам таамай айтылган орундуу сөзгө баш иет [Мусаева,

2016]. Демек, келтирилген пикирде кыргыз элинде чечендерди сөз өнөрүнө болгон шыгына карап бөлүштүрүү туурасында айтылып, алардын индивидуалдуу өзгөчөлүктөрү ачылып берилген. Салыштыра келенде, **“акыл чеченди”** бүгүнкү күндө илимий риторикадагы рационалист-логик, интеллигент, дипломат, философ тибиндеги ораторлордун баарын камтыган комплекстүү түшүнүк катары баалоого болот. Анткени акылга, логикага таянып, эмоцияны ооздуктап сүйлөгөн чечендердин кебинде сөзсүз рационалдуу, логикалык ой жүгүртүү, интеллигенттүүлүк, дипломатия, философия өңдүү компоненттер болбой койбойт. Ал эми **“көрөгөч чеченди”** **“олуя чечен”** деп койсок да болот, биздин жеке көз карашыбызда, азыркы илимий риторикадагы ораторлордун классификациясында аналогу жок тип катары каралышы шарт. Албетте, олуя чечендикте акыл чеченге мүнөздүү белги-касиеттер болуусу мүмкүн. Бирок андагы негизги касиет келечекти көрө билип, аны көркөм формада айтып берүү болгондуктан, чечендиктин бул тибин өзүнчө кубулуш, феномен катары кароо зарыл. Ал эми кургак чеченге жогоруда келтирилген классификациялардагы демагог, популист өңдүү типтеги ораторлор дал келет. Белгилей өтчү жагдай, бүгүнкү күндө өлкөбүздө өкүм сүрүп турган жапайы демократия менен көчө либерализминин шартында демагогия менен популизм кара риториканын алкагындагы кубулуштар катары маассалык аң-сезимге таасир этүү менен гана чектелбестен, аны калыптандыруучу, активдүү аракеттерге, айрым учурларда кылмыштык аракеттерге түртүүчү факторлордун биринин ролун аткарууда. Жыйынтыктап айтканда, азыркы учурда кыргыз элинин интеллектуалдык, рухий, саясий турмушундагы чечендик өнөр **акыл чечен, көрөгөч чечен, кургак чечен** деген өңдүү типология менен гана чектелбейт. Болгону мындай бөлүштүрүү кыргыз элинин тарыхынын белгилүү бир этабында жаралган классикалык типология катары эсептелет. Анткени башка илимий тармактар өңдүү эле риторика да коомдун өнүгүүсү менен өзгөрүп, өсүп, кеңейип, натыйжада жаңыдан жаралган стилдик

чөйрөдө тилди чеберчилик менен пайдалана билүү талабы ораторлордун жаңы типтерин жаралышына өбөлгө болот.

2.5. Риториканын базалык түшүнүк-категориялары

Риторикага берилген аныктамалар бири-биринен айырмаланганы менен, ал азыркы учурда көркөм, таасирлүү сүйлөөнүн теориясы жана практикасына байланыштуу маселелерди, мыйзам ченемдүүлүктөрдү изилдөөчү илимий дисциплина катары аныкталып жүрөт. Албетте, алгач риторика термини тар мааниде, атап айтканда, чечендик өнөр, эл алдында чыгып сүйлөө искусствосуна карата колдонулса, мезгилдин өтүшү менен анын мааниси улам кеңейип отургандыгы белгилүү. Андыктан эл алдына чыгып сүйлөөнүн техникасын риторика түшүнүгүнөн айырмалоо үчүн “ораторика” же “оратория” деген термин колдонулары жөнүндө мындан мурунку параграфтарда сөз болгон. Мындан тышкары риторика түшүнүгү тар мааниде конкреттүү бир адамдын риторикасы, башкача айтканда, анын сүйлөгөн сөзү, кеби маанисин да берет. Демек, ораторика же оратория эл алдына чыгып сүйлөөнүн, монологдук кептин теориялык жана практикалык маселелерин изилдеген риториканын бир бөлүмү катары эсептелгендиктен, ал риторикага караганда чектелген, тар маанидеги термин катары эсептелет. Ал эми “оратор” түшүнүгү “orare” – “сүйлөө” деген латын сөзүнөн алынып, эки мааниде колдонулат:

1. элдин алдына чыгып сүйлөгөн адам;
2. чечендик өнөргө, сөз өнөрүнө эгедер, эл алдында мыкты сүйлөй алган адам.

Экинчи маанисинде оратор – угуп отургандардынаң-сезимине сүйлөгөн сөзү аркылуутаасир этүү менен, чечендик өнөрдү, кеп маданиятын жогорку деңгээлде өздөштүргөн сөз чебери. Кайсы гана элде болбосун, мындай адамдар кандайдыр бир кызыкчылыктарга негизделген демилгелерди, идеяларды пропагандалоо, элге жайылтуу, ошону менен эле бирге эл массасын ынандыруу иштерин аткарып келгендиги жалпыга маалым. Ушул

өңүттөн алып караганда, сөз өнөрү же кептик чеберчилик, чечендик өнөр эл алдына чыгып сүйлөөгө, баарлашууга, дискуссияга даярдык көрүүгө жана аларды ишке ашырууга багытталган операциялардын жыйындысы катары аныкталат. Албетте, аудиториянын алдында сүйлөөгө көрүлгөн даярдык жана аны ишке ашыруу вербалдык ошондой эле бейвербалдык компоненттерди максаттуу, чеберчиликтин жогорку деңгээлинде пайдалана билүүгө да тыгыз байланыштуу. Оозеки кеп агымында, асыресе, эл алдына чыгып сүйлөгөн адамдын кебинде вербалдык каражаттардын ролу маанилүү экендиги эч кандай талаш туудурбайт. Ошондой болсо дагы окумуштуулар тарабынан маалыматтын туюндурулуу процессинде бейвербалдык каражаттардын пайыздык катышынын жогорулугу айтылат. Маселен, Альберт Меграбян тарабынан кеп агымында маалыматтын 7 пайызы вербалдык каражаттар, 38 пайызы фонациялык, ал эми 55 пайызы бейвербалдык компоненттердин катышуусу аркылуу берилери аныкталган [Меграбян, 2001]. Ал эми окумуштуу антрополог Рей Бердвистел адам мимиканын 250 000 түрүн жасап жана ажырата ала тургандыгын айтып, вербалдык каражаттар аркылуу 35 пайызга жакын маалымат туюндурулса, анын калган 65 пайызы бейвербалдык компоненттер аркылуу берилээрин белгилеген. Бейвербалдык каражаттардын маалымат туюндуруу кызматынын интуицияга, сезимдик рецепторлорго негизделген байыркы, баштапкы калыбынын сакталып калышын окумуштуулар алардын аң-сезимсиз, күтүүсүз табигый негизде кызмат аткарышы аркылуу түшүндүрүшөт.

Ораторикада бейвербалдык компоненттердин аткарган ролу өзүнчө карала турган олуттуу маселе экендигин эске алуу менен, прикладдык паралингвистиканын фонация, кинесика, окулесика, аускультация, гаптика, ольфакция, проксемика, хронемика өңдүү бир нече өзөктүү багыттарын риториканын базалык түшүнүк-категорияларынын катарына кошууга болот. Жогоруда аталган илим тармактарына байланыштуу А. Ботобекова тарабынан төмөндөгүдөй аныктамалар келтирилген:

1. Фонация – үндөгү тыным, басым, үн ыргагы, күлкү, ый, улутунуу, жөтөлүү, унчукпоо сыяктуу тилдик эмес үн угумударынын сүйлөшүүдөгү маанисин иликтеген илим.
2. Кинесика – байланыш-катыш мезгилиндеги адамдын ымдоо-жаңсоо белгилерин, тулку-боюнун ал-абалын, жүрүм-турум өзгөчөлүгүн, сүйлөшүүдөгү колдонулушун жана маанисин изилдеген илим.
3. Окулесика – бул илим байланыш-катыш учурундагы көздүн түрдүү кыймыл-аракеттеринин негизинде пайда болгон ымдоо-жаңсоолордун сүйлөшүүдөгү кызматын, маанисин изилдейт.
4. Аусткультация – үндөрдү угуу, кабыл алуу, маалымат берүү өзгөчөлүктөрү жана ар кыл үн угумдарынын таасир этүү семиотикасын изилдөөчү илим.
5. Гаптика – байланыш-катыш учурундагы адамдардын бири-бирине кол тийгизүүнүн негизинде маалымат бериши, карым-катышы.
6. Ольфакция – адамдардын жашоо-турмушунда кездешкен ар түрдүү жыттардын маалымат берүү өзгөчөлүгүнүн изилдөөчү илим.
7. Проксемика – карым-катыш мезгилинде айтуучу менен угуучуга мейкиндиктин, аралыктын тийгизген таасирин изилдейт.
8. Хронемика – байланыш-катыштын мезгилин, маданий, социалдык өзгөчөлүгүн иликтөөчү илим [А.Ботобекова,2007].

Демек, прикладдык паралингвистиканын объектиси катары эсептелген бейвербалдык каражаттар элдин алдына чыгып сүйлөгөн чечендин кебиндеги психо-эмоционалдык чыңалууну, динамиканы туюндуруу менен чектелбестен, алар социотивдик, эмотивдик, волюнтативдик, коммуникативдик, апеллятивдик деген өңдүү бир катар конкреттүү кызматтарды аткарышат. Маселен, бейвербалдык каражаттардын Р.К. Потапова тарабынан белгиленген төмөндөгү кызматтарын бөлүп көрсөтүүгө болот:

1.Кайталоо кызматы.Мында бейвербалдык каражаттар вербалдык каражаттар аркылуу туюндурулган маалыматты кайталайт. Б.а., тил

каражаттары аркылуу туюндурулган маалыматтан кийин анын бейвербалдык эквиваленти келиши мүмкүн.

2.Контрадикция. Вербалдык жана бейвербалдык компоненттер контрадикцияда бири-бирине карама-каршы коюлат.

3.Субституция. Мында бейвербалдык жүрүм-туруму вербалдык каражаттардын ордуна колдонулат.

4.Толуктоо. Аты айтып тургандай эле, коммуникациянын вербалдык каражаттары аркылуу туюндурулган маалымат бейвербалдык каражаттар же тескерисинче, бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулган маалымат коммуникациянын вербалдык каражаттары андан ары толукталып, кеңейтилип, өнүктүрүлүп же модификацияланат.

5.Басым жасоо (акцентирование). Бул учурда бейвербалдык жүрүм-турумдун сүрөттөлүүсү аркылуу вербалдык маалыматтын айрым, зарыл компоненттерине басым жасалат.

6.Жөнгө салуу (регулирование). Бейвербалдык жүрүм-турум өз ара сүйлөшүп жаткан тараптардын ортосундагы коммуникативдик агымды жөнгө салат. Оозеки сүйлөшүү актысында бейвербалдык жүрүм-турумдун элементтери, асыресе, паралингвистикалык каражаттардын коммуникацияны жөнгө салуучулук кызматы ачык байкалат. Маселен, эки адам сырдашып жаткан учурда чоочун адам келип калса, алардын бири-бирине баш чайкоосу же алаканы менен оозун жабуусу чоочун адамдын көзүнчө сүйлөшүүнү токтотуп туралы деген маалыматты туюндурушу мүмкүн.

Жогоруда сөз болгондой, бейвербалдык компоненттер жана алардын риторикада аткарган кызматы өзүнчө, деталдуу, ар тараптуу карала турган проблемалардын катарындатурат. Анткени риториканын илим тармагы катары макамын, объектисин жана борбордук, өзөктүү, концептуалдуу маселелерин, түшүнүктүк аппаратынактоо үчүн риторика түшүнүгүнүн чегин так аныктоо, аны терминдик синонимиялык катардагы ага жакын башка түшүнүктөрдөн айырмалоо зарылдыгы келип чыгат. Маселен, кыргыз элинде “сөз өнөрү”, “чечендик өнөр”, “сөз чеберчилиги”, “кызыл тил” өңдүү

түшүнүктөр колдонулуп келген болсо, ал эми орус элинде байыркы замандардан тартып эле благоязычие, доброе речие, красноглаголение, хитрословие, златоустие жана красноречие деген өңдүү сөздөр колдонулуп келген. Орус тилиндеги бул сөздөрдүн уңгуларын “благо”, “добро”, “красно”, “злато” өңдүү оң коннотациялуу сөздөрдүн катары түзүп тургандыгы, байыркы мезгилдерде риториканын моралдык-этикалык, адеп-ахлактык өңүтүнүн өзгөчө мааниге ээ болгондугу аркылуу түшүндүрүлүп жүрөт. Башкача айтканда, алгач риторика азыркы учурдагыдай кандайдыр бир конкреттүү лингвопрагматикалык максатты аркалаган аракетке байланышпастан, коом мүчөлөрүн жакшылыкка үндөө, таалим-тарбияга чакыруу, бир сөз менен айтканда, дидактикалык же болбосо педагогикалык риторика багытындагы идеялардан башат алгандыгын белгилөөгө болот. Андыктан риториканын алгачкы башаттары элдин жашоо шарты, маданияты, тутунган дини, менталитети, элдин мүдөө-талабы, жамааттык аң-сезими өңдүү бир катар тышкы факторлорго байланыштуу экендигин көп сандаган мисалдар аркылуу тастыктоого болот. Маселен, кыргыз элинде сөз өнөрүнүн башаты, генезиси элибиздин оозеки чыгармачылыгынын үлгүлөрү, эпикалык маданияты менен тыгыз байланыштырылып каралып жүрөт. Маселен, улуу түрколог В.Радлов кыргыз жергесине келип, кыргыз элинде эпикалык маданияттын болуп көрбөгөндөй бийиктикке жеткендигин, кайсы кыргыз сүйлөбөсүн анын сөзү кулакка угумдуу, жугумдуу экендигин, кыргыз баласы чукугандай сөз тапкан, чебер сүйлөгөн чечен болорун тегин жеринен айтпаса керек. Элибиздин сөз багып, сөз кадырлап, сөзгө моюн сунуп, сөздүн баркы менен наркына баа берген өзгөчө, астейдил мамилеси жез таңдай төкмөлөрдүн, сан күндөп “Манас” айткан манасчылардын, олуя акындардын, жаатташкан эки элди ак сөздүн амирине моюн сундуруп, нар кескен кылыч чече албаган чатактарын камырдан кыл сууругандай кан төктүрбөй чечкен эл түзөр чечендердин бүтүндөй плеядаларынын жаралышына ар заманда көрөңгө болуп келген. Демек, манасчылык, ырчылык, төкмөлүк, сөзмөрлүк өңдүү өнөрлөрдүн баарын жалпылап,

бириктирип турган түшүнүккө карай “сөз өнөрү” деген түшүнүк колдонулуп келген. Ал эми орус тил илиминде «словесность» (сөз өнөрү) термининин төмөндөгүдөй маанилери белгилүү: Русский термин «словесность», с трудом переводимый на иностранные языки, имеет следующие значения: 1) совокупность словесных произведений (текстов) русской речевой культуры; 2) дар слова, способность человека выражать свои мысли и чувства в слове; 3) искусство слова, словесное творчество; 4) наука о Слове, или совокупность «словесных наук», аналог филологии. Впервые употребление термина «словесность» обнаруживается в Словаре Академии Российской 1789–1793 гг., где оно означает «знание, касающееся до словесных наук» и «способность говорить, выражать» [Аннушкин, 1989]. Жогоруда белгиленгендей, “Словесность” (сөз өнөрү) жалпы түшүнүктөн, конкреттүү түшүнүккө өтүп, XIX кылымдын башында ырааттуу теорияга, илимий дисциплинага айланган. Алгач сөз болуп жаткан термин адамдын табияттан берилген шык-жөндөмүнө, өнөрүнө карата айтылып келген. Демек, алгач сөз болуп жаткан термин адамдын субъективдүү жөндөмүн туюндурууга карата колдонулса, бара-бара анын мааниси кеңейип, ал өзүнө илимий дисциплинага мүнөздүү теориялык категория-түшүнүктөрдү, метод-принциптер менен мыйзам ченемдүүлүктөрдү камтыган илимий багытты туюндурган, турукташкан терминдик мааниге ээ болгон. Сөз болуп жаткан терминдин семантикалык катмарланууга дуушарланып, терминдик туруктуулукка ээ болуусуна байланышуу орус окумуштуусу В.И. Аннушкин төмөндөгүдөй пикир айткан: В начале этого периода словесность понимается только как «природная способность человека изъяснять мысли и чувствования голосом» (Я.В. Толмачев, 1815), или как «дар слова, которым Творец наградил свое любимое создание – человека» (Н.Ф. Кошанский, 1829). Содержание современного термина «словесность» и перспектив развития словесности как научной и педагогической дисциплины представляется следующим образом: 1. Словесность этимологически определяется как способность человека выражать свои мысли и чувства в

слове. Поэтому словесность объяснялась в классических русских учебниках как природный дар, которым человек отличен от других одушевленных созданий. Владение словом показывает в человеке божественное начало, отражая в нем образ Божий. 2. Словесность – это совокупность словесных произведений. Можно говорить о словесности какого-либо народа, например, русской словесности. Рассмотрение всей совокупности произведений словесности невозможно, поэтому в теории словесности ставятся вопросы о классификации и отборе наиболее ценных и культурно значимых текстов. 3. Словесность изучается и осмысливается как искусство создания словесных произведений. Словесность как искусство речи предполагает постижение законов словесного творчества и обучение правилам, приемам создания словесных произведений. 4. Классический термин «словесность» был для русских ученых первой половины XIX века аналогом термина «филология», поскольку само слово имело логосическую, мироустраивающую функцию. Поэтому словесность и определялась либо как совокупность «словесных наук», либо как «наука о Слове». 5. Задача современной теории словесности – классификация и изучение специфики родов, видов и жанров словесности, отбор и изучение образцов словесного творчества [Аннушкин, 2006].

Келтирилген бул пикирде сөз өнөрү түшүнүгүнүн эволюциясы, т.а., адамдын мыкты сүйлөөгө болгон шык-жөндөмүн туюндурган сөздөн, сөз өнөрүнө байланышкан илимий дисциплиналарга карата колдонулган терминге айланганга чейинки семантикалык трансформация көрсөтүлгөн. Мындай жагдай кеп маданияты, лингвостилистика, лингвопоэтика, котормо теориясы өңдүү дисциплиналардын жаралып, өнүгүү тарыхында болгондугу маалым. Демек, жогоруда сөз болгон илимий башка дисциплиналар өңдүү эле риторика да ар кайсы окумуштуулар тарабынан ар кандайча аныкталып, ага бири-биринен айырмаланган аныктамалар да берилип келгендиги туурасында параграфтын башында сөз болду. Антикалык доордон башат алган классикалык аныктамада риторика “ар бир конкреттүү кептик кырдаалга ылайык ынандыруунун ыкмаларын таба билүү искусствосу”,

(Аристотель), мыкты, татыктуу сүйлөө искусствосу” (ars bene et ornate dicendi – Квинтилиан) катары мүнөздөлсө, ал эми орус тил илиминде риторикага алгач “чечендик, сөзмөрлүк жөнүндөгү окуу” (“учение о красноречии” - М.В. Ломоносов), “таап сүйлөп, бирөөнүн назарын өзүнө бура жана ойду туюндура алуу жөнүндөгү илим” “наука изобретать, располагать и выражать мысли” (Н.Ф. Кошанский) деген өндүү аныктамалар берилген. Албетте, жогоруда сөз болгондой, мезгилдин өтүшү менен, тышкы факторлордун таасири астында риторикага берилген аныктамалар да өзгөрүп, кескин мүнөздө болбосо да, бири-биринен айырмаланып турган. Бүгүнкү күндөгү маалыматтык, компьютердик технологиялардын, байланыш каражаттарынын өнүгүшү менен, адамдын жандуу тили маалыматты сактоонун, туюндуруунун, бир сөз менен айтканда, маалыматты ар тараптуу пайдалануунун жалгыз гана каражаты болбостон, маалымат айдыңында символдук каражаттардын чектелүү санын гана колдонуу аркылуу маалыматты компрессиялап, б.а., тыгыздап берүүнүн ар тараптуу мүмкүнчүлүгү жаралгандыгына күбө болуудабыз. Ошол эле учурда таза вербалдык маалыматтын альтернативдүү башка каражаттар менен аралашуусу, же болбосо, маалыматтын креолизациялануу тенденциясы коомдук турмуштун ар кандай жагдайларында, чөйрөлөрүндө активдүү мүнөзгө өткөндүгүн көп сандаган мисалдар аркылуу иллюстрациялап көрсөтүүгө болот. Маселен, ар кандай эл аралык симпозиумдар менен жолугушуу, форумдардын жүрүшүндө аудиториянын алдына чыгып сүйлөөдө оратор тарабынан слайддардын, бизнес презентациялардын, стенддердин, плакаттардын, фильмдердин, анимациялардын, музыканын колдонулушу вербалдык маалыматтын мазмунун информативдик, экспрессивдик, эстетикалык, ирониялык, визуалдык өңүттөрдөн байытып, натыйжада, анын креолизацияланышына өбөлгө түзөт. Демек, эл алдына чыгып сүйлөөнүн техникасы б.а., “ораторика”, ошону менен эле бирге “илимий риторика” менен “риторикалык искусство” түшүнүктөрү да жогоруда сөз болгон факторлордун таасири астында трансформацияланып,

өзгөрүүгө учурагандыгы белгилүү. Атап айтканда, азыркы учурда илимий риторика сөз өнөрүнүн ар кандай түрлөрү менен жанрларын дажогорку сапаттык деңгээлде сүйлөшө билүүнүн мыйзамдары менен эрежелерин изилдөөгө алган илимий тармак катары аныкталып жүрөт. Ал эми риторикалык искусство оозеки жана жазуу кебинин көндүмдөрүн натыйжалуу колдоно билүү, аларды тынымсыз өнүктүрүүгө болгон жөндөмдүүлүк катары түшүндүрүлөт. Ошону менен эле бирге риторикалык искусство диалог жүргүзүүнүн ар кандай формаларын, дискуссия, полемика, дебат, баарлашуу, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү кептик коммуникациянын жана башка түрлөрүн камтый тургандыгына байланыштуу көз караштар бар [Павлова, 2000]. Албетте, мындай аныктамалардын жалпы мүнөзгө ээ экендигин белгилөө менен, риторикага берилген аныктамалар, алардын ортосундагы айырма-жалпылыктар кептин негизги жанрларына, риториканын түрлөрүнө байланыштуу келип чыгаарын белгилөөгө болот.

II бап боюнча кыскача жыйынтыктар

II бапта изилдөөнүн теориялык, иллюстративдик материалдары жана булактары, объектиси, предмети, методдору, өңүттөрү аныкталып, төмөндөгүдөй тыянак-натыйжалар алынды:

- Теориялык өңүттөн алып караганда, изилдөөнүн материалдары катары ар кандай турмуштук кырдаалдардагы кептик жүрүм-турумдун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү жана кептин таасирин арттыруу үчүн аларды колдонуунун практикалык мүмкүнчүлүк, көндүмдөрү жалпы риториканын маселелери катары каралган. Ошону менен эле бирге жалпы риториканын: 1.риторикалык канон; 2.эл алдына чыгып сүйлөө (ораторика); 3.талаш-тартышка катышуу; 4. аңгемелешүү; 5.күнүмдүк сүйлөшүүнүн риторикасы; 6. этнориторика – деген өңдүү бөлүмдөрүнө токтолуп, аталган ар бир маселени ар тараптуу изилдөөгө алган В.И. Аннушкин [1989], Ю.В. Рождественский [1997], Н.Б. Мечковская [1998], Т.В. Анисимова, Е.Г. Гимпельсон [2008], Н.А. Безменова [1991], В.А. Гофман [2010], А.К.

Михальская [2008], С. Ф. Иванова [1978], С. А. Минеева [1991], А.А. Волков [2001], Л. Н. Горобец [2008], Е.В. Ключев [2001], О. А. Баева [2002], Д. Вайссман [2004], Л. Г. Павлова [2004], Бредемайер К. [2005] өндүү ж.б. бир катар окумуштуулар тарабынан сунушталган теориялык жол-жоболор, илимий концепциялар изилдөөнүн негизги теориялык материалдары катары иликтенген.

- Изилдөөнүн объектиси катары кара риторикадагы стратегиялар, кептик тактикалар, манипуляциялык ык-амалдар, псевдологикалык технологиялар эсептелет. Ал эми предмети катары риторикалык фигуралар, көркөм тексттер, саясий медиатексттер тандалып алынды.
- Изилдөөнүн жүрүшүндө сыпаттама, системалаштыруу, эвристикалык, интерпретациялоо, структура-семантикалык, семантика-функционалдык, анализ, синтез, салыштыруу методдору жана лингвистикалык, лингвостилистикалык анализдердин айрым элементтери менен эле бирге, текстке риторикалык анализ жүргүзүү методу колдонулду.

III БАП. КАРА РИТОРИКАНЫН ТИЛДИК ТАБИЯТЫ

3.1. Кара риторика: максаты, колдонулуу чөйрөсү, принциптери

Жалпыга маалым болгондой, диалектиканын карама-каршылыктардын биримдиги жана күрөшү универсалдуу мыйзамы адамзат коомунун жашоосунун бардык чөйрөлөрүн камтыйт. Демек, табияттагы бардык нерселер карама-каршы башталыштардан туруп, өз кезегинде, алар бир бүтүндүктү түзүп, аракеттин, өнүгүүнүн ички булагы катары кызмат кылаары белгилүү [Метлов, 2005]. Карама-каршылыктардын биримдиги жана күрөшү мыйзамы коом турмушуна гана эмес, жаратылышка жана ой жүгүртүүгө түздөн-түз таасирин тийгизип, жашоонун өзгөрүүсүнө, динамикасына түрткү берип турат. Андыктан коомдук аң-сезимдин өзгөрүүсү, өсүшү, биринчи кезекте, көз караштардын кагылышуусуна, бири экинчисин танган, жокко чыгарган пикирлердин ачык айтылышына байланыштуу экендиги талашсыз. Көз караш, пикирлердин плюрализи саясат, бизнес, илим, журналистика, көркөм адабият ж.б. чөйрөлөрдү өзүнө камтып, конструктивдүү диалог жүргүзүүнүн өбөлгөсүнүн кызматын аткарып келген. Ушул өңдүү коомдук, турмуштук зарылдыктар аркылуу шартталган факторлор байыркы дүйнөдөн тартып эле риториканын искусство катары, сүйлөө чеберчилиги катары жаралып, өнүгүүсүнө зор таасир тийгизип келген. Бирок кылымдар аралыгында, эл алдына чыгып сүйлөөнүн, диалог жүргүзүүнүн принциптери, этикалык эреже-нормалары күнүмдүк турмуш практикасында иргелип, турукташып, жаңырып келаткандыгына карабастан, алардын ар кандай турмуштук кырдаалдарда, кептик коммуникациянын ар кандай шарттарында сакталышына кепилдик бериле бербейт. Ал гана эмес мындай мыйзамдарды, этикалык нормаларды, конструктивдүү диалог жүргүзүүнүн өз ара түшүнүшүү, эки тараптын кызыкчылыктарын бирдей сакталышын эске алуу өңдүү өзөктүү стратегиялык эреже-талаптарын атайлап бузуу жолу менен, жеңишке жетүүнүн амалдарына болгон кызыгуу кара риториканын жаралышына жана калыптанышына өбөлгө болгон. Кара риториканы манипуляциялык ык-амалдар, псевдологикалык технологиялар өңдүү каражаттарды пайдалануу жолу аркылуу максатка жетүү катары түшүндүрүүгө болот. Кара риторикага

ар кандай аныктамалар берилип жүрөт. Маселен, кара риторика жаатындагы жалпыга белгилүү “Черная риторика. Власть и магия слова” аттуу эмгектин автору К. Бредемайер тарабынан кара риторика сүйлөшүүнү каалаган нукка буруу, оппонентти, публиканы өзүнө керектүү бүтүмгө келтирүү үчүн риторикалык, диалектикалык, эристикалык жана рабулистикалык ык-амалдарды манипуляциялык максатта колдонуу катары аныкталган [Бредемайер, 2014]. Көпчүлүк изилдөөчүлөр тарабынан кара риторика баарлашууну жеке мүнөзгө өткөрүү, этикалык нормаларды одоно бузуу аркылуу оппонентти эмоциялык тең салмактуулуктан чыгаруу менен, аны өзүнүн эркине баш ийдирүүгө, макулдатууга багытталган аракеттердин жыйындысы катары да түшүндүрүлөт [Кривеньшева, 2003, Лучко, 2006]. Ал эми айрым окумуштуулар софистиканын да, кара риториканын да өзүнчө багыт экендигин танышат. Алардын пикиринде, XX кылымдын аягында риторикага карата “неориторика”, кээде “жалпы риторика” деген аталыштар колдонула баштаган. Ал эми софистика жалган багыт (ложное направление) катары пайда болсо, кара риторика болгону риторика деген илимий багыттын антиподу гана болуп эсептелет. Андыктан эч кандай “кара” же “ак” риториканын болушу мүмкүн эмес деген өндүү пикирлер айтыла баштаган: “Придумали даже новое аргументативное «чудо» – рабулистику как искусство изоощренной аргументации, которое дает возможность «победить» в споре. Оно помогает выставить предмет обсуждения или последовательность чьих-либо мыслей в нужном свете, не всегда соответствующем действительности. Это и есть либо неграмотное рассуждение, либо софистика, которая «вводит в заблуждение». Для софистов была характерна выработка прагматических рецептов поведения человека "без предрассудков". Именно такой подход и ассоциируется с черной риторикой нашего времени. Как будто стирание границ между правдой и ложью, информацией и намеренным ее утаиванием дает преимущество! Правила «хитроумной» или «черной» риторики под маской, ориентированной на факты, обманчиво деловой коммуникации преследуют

по отношению к оппоненту неприемлемые методы рассуждений – дезориентировать, сбивать с толку. Цель одна – во что бы то ни стало достичь требуемого результата. Карстен Бредемайер – тренер №1 в области коммуникативной техники для всей немецкоговорящей Европы. Черная риторика, по Бредемайеру, – это «умение манипулировать всеми риторическими средствами и методами для того, чтобы в процессе переговоров или выступления оппонент или аудитория пришли к необходимому для вас выводу...» Использовать черную риторику – все равно, что выдавать суррогат за его подлинник! Если риторика по значимости не знала равных себе наук в античности, то и в наше время она также как нельзя актуальна. Черная риторика рано или поздно будет разоблачена и свергнута с пьедестала, как и софистика [Сидоренко, Петрова, 2015].

Бул пикирде кара риториканы, софистиканы, рабулистиканы жокко чыгаруунун башкы аргументи катары “риторикалык канон”, классикалык риторикадагы тексттердин идеалына мүнөздүү белгилер: атап айтканда, кептик коммуникациянын жүрүшүндө, тагыраагы, кара риторикада адеп-ахлак, маданият, моралдык, этикалык идеалдардын сакталбагандыгы аны риториканын бир түрү катары макамын жокко чыгарууга, түп нусканын “суррогаты” катары мүнөздөөгө негиз болорун айткан. Бирок мындай белгилердин жок болуусу кара риториканын өзүн жокко чыгарууга аргумент боло албайт деген ойдобуз. Анткени риторика байыркы Грециядан башат алып, өз алдынча өнүгүп келип, ал эми кара риторика андан кийин, жогоруда окумуштуулар белгилегендей, XX кылымда жарала калган эмес. Кара риторика байыркы Грецияда демагогиядан башат алгандыгы белгилүү. Тагыраак айтканда, Афина демократиясынын негиздөөчүлөрүнүн бири Перкл элди муюта, ынандыра сүйлөгөндүгү үчүн анын ысымына “демагог” деген оң маанидеги эпитетти кошуп айтышкан. Кийин анын шакирттери мазмун-маңызы тайкы, элди ынандырмак тургай, кайра ирээнжиткен популизмдин деңгээлиндеги сөздөрдү сүйлөй беришип, аларга

карата колдонулган “демагог” деген сөз терс коннотацияга өтүп, ошол терс мааниси биротоло турукташып кеткен. Демек, кара риторика турган эле жерден, же жогоруда окумуштуулар белгилегендей, “кара риторика” деп атап койгон үчүн эле жарала калган жок. Анткени демагогия, псевдологикалык технологиялар, вербалдык агрессия, манипуляциялык амалдар, рабулистика, софистика өңдүү ык-амалдар, инструменттер классикалык риториканын контекстинде жаралып өнүккөндүгүн жокко чыгарууга болбойт. Акырындап аларды теориялык жактан системалаштыруу, кеп агымынан “таанып”, идентификациялоо аракеттеринин натыйжасында софистика, рабулистика андан соң аталган тармактардын баарын өзүнө камтыган кара риторика жаралган деген ойдобуз. Демек, мындан кара риторикага мүнөздүү категориялар, маселен, вербалдык агрессия, сарказм, манипуляция кара риторика түшүнүгү калыптанганга чейин эле объективдүү жашап келгендиги талаш жаратпайт. Маселен, жалпы риториканын бир бөлүмү болгон этнориторикадан сөз болуп жаткан маселеге байланыштуу көп сандаган мисалдар табылат. Айталы, кордоо айтыштарын, чечен айтыштарды, каргыштарды кыргыз этнориторикасындагы кара риториканын классикалык үлгүлөрү катары кароого болот. Анткени мындай айтыштарда кара риторикага мүнөздүү болгон вербалдык агрессия, манипуляция, уяткаруу, басынтуу, кемсинтүү, каргоо өңдүү аракеттердин, псевдологикалык технологиялардын, вербалдык манипуляциялык амалдардын фольклордогу үлгүлөрү менен катар, аларга каршы туруунун, контрагумент келтирүүнүн “ак” манипуляциялык амалдардын ойго келбеген, эсирген адамды эсине келтирген, уникалдуу формалары кезигет. Маселен, кыргыз элинин чечендик айтыш өнөрүндө Түкбаш менен Куйручуктун айтышын кара риторика жана ага каршы туруунун фольклордогу үлгүсү катары келтирүүгө болот. “...Чечендик айтышта чечендик менен айтылган сөзгө ошондой чечендик менен жооп кайтаруунун өзү ашкан чеберчиликти талап кылат. Ал эми ар бир сөздүн дароо түз тийчү жана кыйыр жетчү маанисин акылмандар гана ажыратат. “Сөздү сөз келгенде сүйлөбөсө атасы

өлөт” дегендей, Куйручук ушул жерден айтыштын экинчи этабына өтүп, Түкбаштын төрт амалын түгөтүп, эл алдында шермендесин чыгаруу менен анын “арка кылар элиң жок”, “өбөксүз”, “жөлөксүз”, демек, “жалгызсың, жармачсың” дегендей, кемсинтүүгө жооп кылып:

Көпсүнгөнгө – көр бар, көп ичинен бөлүнөт.

Өйдөсүнгөнгө – өр бар, өбөктөйт да жүгүнөт –деп, түбөлүктүү нерсе жок, жандуулар түгүл жансыздар да улам бирине бири ордун бошотот. Демек, баары өзгөрөт, жаңырат” деген турмуштун бузулгус диалектикасын айтып келип:

Жалгыз десең, күнгө тилиң тийгени,

Жарык берген дүйнөгө.

Жарты десең, айга тилиң тийгени,

Шоола чачкан түнүндө –деп, ай, күн, жер, асман, б.а., аалам алкагында экскурс жасап, адам мүнөздөрүндөгү өзгөчөлүктөрдү терең ажырата талдап, ошол эле учурда бийиктик менен пастыктын, акылмандык менен дөдөйлүктүн, чындык менен калпыстыктын, менменсингендик менен жөнөкөйлүктүн эмне экендигин чечендик өнөрүнө салып, элге түшүнүктүү кылып жөнөкөйлөштүрө чечмелеп чыгат.

Муну кайтарылган жоопторунун төптүгү, сөздөрүнүн коргошундай салмактуулугу, тереңдиги, ары учкулдугу, ой корутундуларынын логикалык тактыгы менен өздүк чеберчиликке ээ “чечендик айтыштын” классикалык үлгүлөрүнүн бири деп эсептегенибиз адилеттикке жатат [Обозканов, 2016]. Мисалга алынган үзүндүдө, жогоруда айтылгандай, Түкбаштын, кара риторикадагы азыркы түшүнүк-категориялар менен айтканда, вербалдык агрессиясына жана кемсинтүү, басынтуу тактикаларына Куйручуктун кайтарган жообун формасы боюнча манипуляция, анын ичинен, псевдологикалык манипуляция катары да баалоого болот. Анткени “Жалгыз десең, күнгө тилиң тийгени”, “Жарты десең, айга тилиң тийгени” деген саптарда Куйручук асман телолорунун “жалгыздыгын” айтып, аны контраргумент келтирип аткандай туюлушу ыктымал. Бирок мындай

аракетти “ак” манипуляция, ой чабыттын аалам алкагындагы категорияларды камтышы, адам жашоосундагы жалгыздыкты, анын ичинде өнөр адамынын, акылмандын жалгыздыгынын жансыз нерселердин “жалгыздыгы” менен салыштырылып, жарыш сызыктын жүргүзүшүлүшү катары кабылдоого болот. Ошону менен эле бирге терең подтексттик көрөңгөгө эгедер бул эки сап “Атадан алтоо болсоң да, бир жалгыздык башыңда” деген макалды эске салып, ар адамдын башында жалгыздык бар экендигин каймана кыйытып тургандай туюлат. Ал эми Күнгө карата “жалгыз”, айга карата “жарты” деген мүнөздөмөлөрдүн колдонулушу теориялык жактан прозопопея экендигин кошумчалоого болот. Анткени жансыз объектилерге же абстракттуу түшүнүктөргө адамдык сапаттардын же жөндөмдүүлүктөрдүн берилишине карата көркөм адабиятта персонификация термини колдонулса, ал эми аталган кубулуш риторикада прозопопея деп аталат. Жыйынтыктап айтканда, айтыштан келтирилген бул үзүндүнү кара риторика менен ак риториканын конфронтациясы, кагылышы, жарышы катары да баалоого болот. Демек, айрым окумуштуулар белгилегендей, кара риторика риториканын антиподу же “суррогаты” эмес. Ак риторика [Мкртычян, 2007] менен кара риториканы, образдуу айтканда, бир өзөктөн өсүп чыккан эки бутакка салыштырууга болот. Анткени риториканын “ак” жана “кара” деп бөлүштүрүүнүн өзү салыштырмалуу мүнөзгө ээ болуп, түпкүлүгүндө алар, параграфтын башында айтылгандай, философиялык өңүттөн караганда, карама-каршылыктардын бүтүндүгү жана алардын күрөшү катары каралышы шарт. Маселен, К.Бредемайердин пикиринде, кептик коммуникацияда колдонулуучу бардык коммуникативдик жана техникалык ык-амалдар, методдор жана инструменттер өзүнчө турганда бейтарап позицияда болуп, ал эми алардын кара же ак риторикага тиешелүү болуп калышы мындай каражаттардын колдонуу максатына көз каранды [Бредемайер, 2014]. Ал гана эмес айрым тилдик амалдарды, вербалдык манипуляцияларды алардын кара риторикага мүнөздүү экендигин билбей туруп колдонууга барабыз. Андыктан ак риторикада

оппонентти ынандыруу, ишендирүү полемиканын, дискуссиянын эрежелерин сактоо жолу менен ишке ашырылса, кара риторикада эрежелерди эске албастан, каршы пикир айтып жаткан оппонентти кандай гана жол менен болбосун, жеңүү максаты коюлат. Албетте, талаш-тартыштын, конструктивдүү диалогдун эрежелеринин бузулуусу кептик коммуникация процессинде колдонулуучу бардык ык-амалдарды ылгабай колдонулушу менен коштолоору белгилүү. Маселен, рабулистикалык ык-амалдарды чебер колдонгон адам сүйлөшүүнү улам өзүнө ыңгайлуу нукка буруп отуруп, оппонентти ал каалабаган, айтам деп ойлобогон ойду айтууга мажбур кылып, натыйжада ал жеңилүү ызасын тартып калган кептик кырдаалдарга күбө болгондугубузду өзү кара риториканын биздин коомдук турмуштагы кептик реалдуулук экендигин айгинелейт.

Бардык эле илимий тармактардай эле кара риториканын да негизги принциптери бар. Албетте, мындай принциптер жалпы эле тексттердин коммуникативдик сапатына карата коюлган талаптар катары да каралышы ыктымал. Көпчүлүк илимий адабияттарда кара риториканын Картстен Бредемайер тарабынан сунушталган төмөндөгүдөй принциптер келтирилип жүрөт:

- кеп так, кыска, таамай жана образдуу болуусу керек;
- кептеги башкы, негизги жана кошумча маалыматты так ажыратып алуу зарыл;
- кептин мазмундук өзөгүн түзүп турган ойду так аныктап бөлүп көрсөтүү;
- негизги ойду улам кайталап туруу;
- кепте карама-каршы түшүнүктөргө басым жасоо;
- чындык менен жалгандын ортосундагы чек ажыратылбай калгыдай кылып, маалыматты өзүңдүн ыңгайыңа карап, каалагандай бурмаласаң болот. Эгерде бул амалың элге билинип калса, мындай аракет алардын көңүлүн өзүңө бурууга себеп болот;

- маалымат даректүү айтылып, угуп жаткандардын жеке эмоцияларын, башынан өткөндөрүнө байланышкан жагдайлардан кеп козгоо менен, аларга таасир этүү [Бредемайер, 2014].

Жогоруда айрым бир негизги принциптер гана саналып өттү. Кара риторика жаатында мындан башка дагы көптөгөн принцип-эрежелери бар. Маселен, кара риторикадагы көп сандаган ык-амалдардын, вербалдык манипуляциялардын ичинен төмөндөгүлөр бөлүнүп көрсөтүлөт:

- маалыматтын маанилүү жерлеринин кайталанышы;
- статистика менен шилтемелер аркылуу манипуляциялоо;
- спецификалык терминологияны пайдалануу;
- маселе коё билүүнүн негизги эрежелери;
- уялган түр көрсөтүү (ложный стыд);
- тымызын кемсинтүү (тонкое оскорбление) [Мкртычян, 2007].

Албетте, кара риторикадагы ык-амалдар булар менен гана чектелип калбастыгы белгилүү. Ошондой болсо дагы кара риторика жаатындагы метод-техникаларды, вербалдык манипуляцияларды жана ык-амалдарды ажыратып түшүнүү үчүн төмөндөгүдөй өзөктүү түшүнүктөрдү аныктап алуу зарыл.

Техника – практикалык көндүмдөр, белгилүү бир билим, чеберчилик жана шык-жөндөмдөр.

Диалектика – диалог жүргүзүү жөндөмү жана дискуссияга түшкөн каршы тарапты өз позициясынын тууралыгына ынандыра алуу. Ошону менен эле бирге орток пикирге келүү менен, жаралган маселелерди чече алуу жөндөмдүүлүгү. Б.а., сүйлөп жаткан адам өз оюн так туюндуруу менен аудиторияны же конкреттүү бир адамды ынандыруусу, өнөктөштүк позициясынан алар менен өз ара түшүнүшүү деңгээлине жете алуусу.

Эристика – дебат жүргүзүүнүн техникасы жана методу. Пикирлердин кагылышында талашсыз аргументация келтирүү менен, жеңишке жете билүү.

Рабулистика – талкуунун предмети менен ойдун багытын чындыкка дал келбеген, бирок сүйлөөчүнүн өзүнө керектүү нукка бурууга аргументация келтире алуу искусствосу.

Демек, жогоруда сөз болгон ык-амалдардын баары кара риторикада колонулаары окумуштуулар тарабынан бир ооздон белгиленет. Б.а., кара риторика диалектикалык, эвристикалык жана рабулистикалык ык-амалдарды манипуляциялык максатта колдонуу аркылуу сүйлөшүүнү каалагандай нукка багыттоо аркылуу оппонентке же публикага таасир этүү, алардын сүйлөп жаткан тарап каалаган тыянакка келүүсүн камсыз кылуу, б.а., өз алдына койгон стратегиялык максатка жетүү катары аныкталат. Ушул эрежеге шайкеш келген кептик кырдаалдарга күбө болуу менен, биз кара риторика биздин турмуштун түрдүү тамактарында кеңири колдонулаарына күбө болобуз. Анткени ар бир адам өзүнүн кебинин күчтүү жагын көрсөтүү аркылуу алсыз жактарын жаап, жашыруу аракетин кылуу менен, манипуляциялык аракеттерге барууга мажбур болот. Ушул өңүттөн алып караганда, кара риторикага мүнөздүү делген ык-амалдарды, манипуляциялык аракеттерди коомдук турмуштун түрдүү тармактарында активдүү колдонулган объективдүү тилдик кубулуштардын жыйындысы катары да мүнөздөөгө болот. Анткени башкасын айтпаганда да, күнүмдүк жашообузду коштогон социалдык, саясий, маркетингдик коммуникацияда, саясий лозунг, клишелер, кандайдыр бир маалыматтык баракчалар аркылуу чындыкка дал келе бербеген толуп жаткан позитивдүү же, тесерисинче, негативдүү образдар жаратылып, алар коомдук аң-сезимге түздөн-түз таасирин тийгизүү менен, адамдарды белгилүү бир аракеттерге түртөт. Маалымат айдыңындагы мындай тармактарды кара риториканын активдүү колдонулуу чөйрөлөрү катары кароо шарт. Маселен, эгемендүүлүктүн

алгачкы жылдарынан тартып эле элдин тилдик аң-сезимине сиңип калган баалуулуктарды, ырасымдык түшүнүктөрдү, диний ишенимдерди манипуляциялык максатта пайдалануу тенденциясы жаралып, ал бүгүнкү күндө деле саясий рекламанын, манипуляциянын, саясий чайкоочулуктун, пропаганданын чөйрөлөрүндө туруктуу сакталууда. Маселен, *“Арбак ыраазы болмоюн, тирүүнүн иши оңолбойт, Манастан аянба, калайык!”*, деген өңдүү ураандардан тартып, бүгүнкү күндө саясий риторикада *“Манас атабыз Каныкей энебизге: “Таластын эли сага эл болобойт” деп, Ташкенге качырган”, “Аллах жазаңды берсин”, “Аллахка койдум”, “Эгерде арамга аралашсаң, аллах кырсыктарын жиберет”* деген сыяктуу толуп жаткан репликаларга чейин кара риторикадагы тилдик манипуляциялардын катарына киргизүүгө болот. Манипуляция менен мааниси боюнча жакын түшүнүктөр катары лингвопрагматика менен суггестика же суггестия түшүнүктөрү каралып жүрөт.

3.2. Кара риторика жана суггестивдик лингвистика

Суггестия түшүнүгү психологияда, маданият таанууда, тил илиминде өзгөчө мааниге ээ түшүнүк катары эсептелет. Медицинада, тил илиминде же башка тармакта болсун, суггестия – (лат. тил. suggestio – ишендирүү, кеңеш) вербалдык же бейвербалдык каражаттар аркылуу адамдын психикасына манипуляциялоо же медициналык максатта таасир этүү менен, белгилүү бир аракеттерди аткарууга программалоо катары түшүндүрүлүп жүрөт. Ал эми тил илиминде тилдин адамдын аң-сезимине таасир тийгизүү менен, аны ишендирүүгө карата колдонулушу, б.а., анын рационалдык өңүтү, аргументтация аркылуу инсанга таасир этүүсү. Суггестиянын лингвистикалык негиздерин изилдөөгө жалпы тил илиминде А. Б. Бушев [1999], Н. Мурзин [1998], С. А. Тамарченко [1998], И. Ю. Черепанова [1991, 1996, 1998, 2001] өңдүү бир катар окумуштуулардын эмгектери арналган. Ал эми кыргыз тил илиминде тексттеги

лингвопрагматиканын маселелери, дегеле, тилдик каражаттардын рационалдуу пайдаланылышына байланышкан маселелер С.Ж.Мусаев, З.К. Дербешева, Б.Ш. Усубалиев, Т.С. Маразыков, У.Камбаралиева, Р.Э. Коңурбаева, З.К. Караева жана башка окумуштуулардын эмгектеринде каралган. Кандайдыр бир вербалдык маалыматтын адамдын аң-сезимине тийгизген күчтүү таасири аркасында анын ички психикалык абалы өзгөрүп, ошону менен эле бирге суггестия адамдын кандайдыр бир аракеттерди аткаруусун мотивдештирип, ал коомдук турмуштун бир катар чөйрөлөрүндө колдонулат. Атап айтканда, медицина, психология, психиатрия, шоу-бизнес, искусство, көркөм адабият, музыка, реклама, массалык-маалымат каражаттары, юриспруденция, аскер ишинде, дин, саясат, спорт тармактарында жана ошондой эле тил илими жаатында да суггестия өзгөчө мааниге ээ. Мындан тышкары суггестия ауто суггестия жана гетеросуггестия деген түрлөргө бөлүнөт. Ауто суггестияда адам өзүн өзү ишендирүүгө, кандайдыр бир аракеттердин ырааттуулугуна, аффирмацияга (адамдын өзүн өзү позитивге, жакшы маанай, көңүл туйгуга түздөп, тууралоосу), багыттайт. Ал эми гетеросуггестияда адамды же адамдардын тобун ишендирүү, ынандыруу суггестор, б.а., башка бир адам тарабынан ишке ашырылат.

Жалпыга маалым болгондой, суггестия психологияда жана психотерапияда да активдүү колдонулат. Психология боюнча басымдуу көпчүлүк илимий адабияттарда суггестия эмоцияларды козгоо аркылуу сакайтууга багытталган аракет катары чечмеленет. Суггестия психологиянын психосоматика, психоанализ, нейролингвистикалык программалоо (НЛП) багыттарында активдүү колдонулат. Психотерапевт тарабынан туура багытталган суггестивдик нускамалар бейтаптын аң-сезимине таасир этүү менен, оң натыйжаларды берет. Атап айтканда, суггестиянын оң таасири астында бейтаптарды фобиялардан, невроздордон, депрессиялардан, зыяндуу адаттардан арылтуу мүмкүнчүлүгү бар. Ошол себептүү суггестиянын техникалары психотерапияда да

активдүү колдонулат. Суггестивдик методду колдонуу менен оң натыйжаларга жетүү психотерапевттин кесипкөйлүгүнүн деңгээлине, бейтаптын аң-сезимине таасир этүүчү формуланын тактыгына, кыскалыгына жана даректүүлүгүнө, бейтаптын индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүнө, психологиялык абалына, ишендирүүнүн формуласынын терапиянын максаттарына шайкеш келүүсүнө түздөн-түз көз каранды. Суггестиянын методдорун колдонуу тескери натыйжаларга алып келүүсү толук мүмкүн. Маселен, инсандын мүнөзү, жүрүм-туруму өзгөрүп, интеллекти төмөндөп, чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрү чектелиши мүмкүн. Ал гана эмес, мындай методдорду колдонуу менен бардык буйруктарды аткартууга даяр болгон социалдык топторду, потенциалдуу кылмышкерлерди даярдоо максаты да коюлушу ыктымал. Адатта, жанкечтилерди, террористерди даярдоодо суггестиянын ар кандай методдорун, маселен, аудио жана видео суггестияны аралаш колдонуу практикаланары илимий адабияттарда белгиленип келет. Мындан тышкары суггестиянын методдорунун тил илиминде колдонулушу суггестивдик лингвистиканын жаралуусун шарттаган. Ал эми кара риторика суггестивдик лингвистиканын алкагында да каралышы ыктымал. Суггестия кара риториканын коммуникативдик-когнитивдик негизин түзөт, анткени ишендирүү (внушение) кара риториканын стратегиялык максаты катары эсептелет. Кара риторикада жеке бир адамды же адамдардын белгилүү топторун ишендирүү, ынандыруу максатында өзүнө керектүү бүтүмгө келтирүү үчүн риторикалык, диалектикалык, эристикалык жана рабулистикалык ык-амалдарды манипуляциялык максатта колдонуу алдыңкы планга чыгат. Ал эми ишендирүү (внушение) тилдин түпсезимге (подсознание) таасир этүүсү аркылуу ишке ашуусу суггестияга берилген бардык аныктамаларда орток пикир катары айтылып жүрөт. Суггестиядагы дагы бир борбордук түшүнүк катары эсептелген, орус тилиндеги “подсознание” деген сөздүн которулушуна атайын токтоло кетүү зарыл. Анткени аталган сөздүн

кыргыз тилинде бир нече котормо варианттары бар. Атап айтканда, “сокур сезим”, “көмүскө дээр”; “көмүскө туюм (аң-сезим)” [https://tamgasoft.kg/dict/index.php], “баам аркасы”, “көмүскө баам” [http://mnenie.akipress.org/unews/un_post] деген өңдүү варианттар колдонулуп, булардын бири дагы бүгүнкү күндө турукташып, негизги котормо вариантына айлана элек. Ал эми биз психологияда “сознание” деген сөздүн “аң-сезим” болуп которулушуна “под” деген приставканы “түп” деп которуу менен, “подсознание” деген сөздүн которулушуна “түп-аң-сезим” деген вариантты, ошондой эле “бессознательное” деген сөздүн которулушуна карата “бей-аң-сезим” деген вариантты сунуштоо менен, ушул варианттарды ишибизде колдоно тургандыгыбызды белгилемекчибиз. Айтылган ой-пикирлерди эске алуу менен, суггестивдик лингвистикага төмөндөгүдөй аныктама берүүгө болот. Байыртадан бери келаткан жана азыркы, салттуу жана салттуу эмес методдорду колдонуу менен суггестия феноменин комплекстик психоллингвистикалык проблема катары изилдөөгө алган тил илиминин багыты суггестивдик лингвистика деп аталат. Жогоруда сөз болгондой, суггестия феномени бир канча илимий багыттардын объектиси болгондуктан, суггестивдик лингвистика да интердисциплинардык мүнөзгө ээ. Анткени сөз болуп жаткан феномендин табиятын комплекстүү негизде, рационалдуу түшүндүрүүдө тил илиминин алкагынан чыгып башка илимий тармактардын методдорун колдонуу зарылчыгы келип чыгат. Ошондой болсо да суггестивдик лингвистикадагы төмөндөгүдөй принциптердин катары окумуштуулар тарабынан бөлүнүп көрсөтүлөт:

- Кеп, негизинен, суггестивдик кубулуш катары каралышы ыктымал. Б.а, тилдин бардык компоненттери потенциалдуу суггестивдик касиетке ээ болот.
- Суггестивдик лингвистика – филология менен психологиянын чегиндеги интердисциплинардык илим. Ошол себептүү мында тилдик каражаттардан тышкары реципиенттердин физиологиялык реакциялары да эске алынат.

-Тилдин ишендирүүчү, ынандыруучу кызматы аракетке кирген коммуникативдик бирдиктердин бири – дискурс. Ал вербалдык же бейвербалдык түрдө болушу ыктымал. Ушул өңүттөн алып караганда, дискурстун компоненттери катары белгилик компоненттер менен суггестиялык каражаттар эсептелет.

-Суггестивдик лингвистика динамикалык табиятка ээ, анткени мында таасир этүү процесстери изилденет.

-Багыттуу таасир этүү процессин коммуникация теориясынын салттарынын өңүтүнөн кароо зарыл [Поварницына 2015].

Суггестиянын тилдик амалдары жөнүндө сөз болгондо, илимий адабияттарда тил каражаттарынын конкреттүүлүгү жана образдуулугу туурасындагы маселе козголот. Өзгөчө, тексттин мазмундук өзөгүн түзгөн тилдик каражаттардын конкреттүүлүгү, алардын кайталанышы, структура-композициялык жактан уюшулушу ишендирүүнүн, ынандыруунун таасирин алда канча жогору болуусун шарттайт. Ал эми абстрактуу тилдик каражаттардын колдонулушу, тескерисинче, аудиторияны ишендирүү, ынандыруу мүмкүнчүлүгүн азайтат. Мындан тышкары ынандыруу, ишендирүү, аң-сезимди программалоо үчүн оозеки жана жазуу түрүндөгү тексттеги зарыл болгон коммуникативдик белгилер катары төмөндөгүлөр бөлүнүп көрсөтүлөт:

Тексттин эмоционалдуулугу. Адатта, тексттин эмоционалдуулугу сын атооч сөздөрдүн, метафора, салыштыруулар, образдуу, боёктуу тил каражаттары аркылуу туюндурулат. Мындай тексттерде ар кандай эмоцияларды туюндурган тилдик каражаттар фактылык маалыматтарга караганда басымдуулук кылат.

Суггестивдик лингвистикадагы мындай тексттерде, адатта, манипуляциялык амалдар басымдуулук кылары белгилүү. Ошондой эле эмоция басымдуулук кылган тексттерде кара риторикага мүнөздүү амалдар кездешерине төмөндөгү мисалды келтирүүгө болот:

Азыр Жумалиевди, достор, азыр эле кошунасы эле барып туруп сурап койсо болот. “Эй, скажем, үч-төрт миллиард долларың бар турбайбы?..Эмне мынча жадныйсың, ай?..Жумалиев... Кытайдын карызын Жумалиев төлөсүн дейлик. Мына, биринчи силерге каалоом. Кытайдын карызы – үч миллиард доллар. Ошону Жумалиев жалгыз төлөсүн. Же болбосо, азыр Жумалиевге көргөзөбүз, мындай эле айтайынчы, көргөзүп коёбуз азырчы, көргөзүп коёбуз азырчы, эчтекесин... Мунун баарын биз өзүмө деген жокпуз, элге деген жокпуз, Президентке деген жокпуз, прокуратурага деген жокпуз, мекенге деп атам ушуну...үч миллиарды азыр үйүндө жатат. Жыйырма эки особнягы бар экен. Жыйырма эки особнягы бар экен, ай...Бул эмне деген неме? Жүз элүү квартирасы бар экен. Муногу неме... элитка...Силердин бир элиткаңар барбы? “Эмнеге кайталай бересиз?”- дейт. Кыргызга кайталап айтыш керек! “Кайталай эле бересиз?”- дейт.Кайталап айтыш керек ошондо түшүнөсүңөр. Это - психологиянын разделы [https://www.youtube.com/watch?v=dz_WxO6HF9g]. Келтирилген үзүндү “Чоң казат” кыймылынын лидери Сыймык Жапыкеевдин сүйлөгөн сөзүнөн алынган. Кайрылуу 2020-жылдын 4-майында ютуб каналына жарыяланган. Биринчиден, Сыймык Жапыкеев тарабынан коюлуп жаткан киненин чын же төгүндүгү боюнча пикир айтуудан алыспыс. Болгону мындай кайрылуулардагы эмоционалдуу лексиканын колдонулушуна жана алардын кайталанышына токтолуп, андагы суггестиянын методдорунун ордун көрсөтүү аракетин гана көрмөкчүбүз. Биринчиден, тексттеги эмоция кайталоолор менен “ай”, “эй” деген сырдык сөздөр менен “Же болбосо, азыр Жумалиевге көргөзөбүз, мындай эле айтайынчы, көргөзүп коёбуз азырчы, көргөзүп коёбуз азырчы...эчтекесин...” деген сүйлөмдөрдүн кайталанышы аркылуу туюндурулуп жатат. Мындан тышкары “Мунун баарын биз өзүмө деген жокпуз, элге деген жокпуз, Президентке деген жокпуз, прокуратурага деген жокпуз, мекенге деп атам ушуну...үч миллиарды азыр үйүндө жатат. Жыйырма эки особнягы бар экен. Жыйырма эки особнягы бар экен, ай...Бул эмне деген неме?”

деген сүйлөмдөрдөгү эмоциянын, семантикалык динамиканын жогорулашын климакс катары кароого болот. Демек, мындагы эмоция, суггестивдик методдор катары колдонулган кайталоолор, сырдык сөздөр, сын атоочтор сөздөр, сөз сүйлөмдөр аркылуу реализацияланды. Ал эми үзүндүнүн аягындагы *“Кыргызга кайталап айтыш керек! “Кайталай эле бересиз?”- дейт. Кайталап айтыш керек ошондо түшүнөсүңөр. Это - психологиянын раздели”* деген сүйлөмдөр аркылуу маалымат бир нече ирет кайталангандыгын автор өзү да тастыктоо менен гана чектелбестен, мындай кайталоолор *“психологиянын раздели”* экендигин айтып жатат. Бирок психологиянын кандай бөлүмүн айтып жаткандыгын, анын айтканы суггестиянын тилдик амалдарына, методдоруна тиешеси бар же жок экендигин түшүндүргөн эмес.

Риторикалык суроолордун колдонулушу. Риторикалык суроолорду берүү менен, сүйлөп жаткан адам элди өзү каалаган тыянактарды чыгарууга түртөт. Маселен, жогоруда келтирилген текстте *“Бул эмне деген неме?”*, *“Силердин бир элиткаңар барбы?”* деген сүйлөмдөр бир жагынан риторикалык суроолор катары каралса, экинчи жагынан, аларды **апозиопеза же апозиопезис** риторикалык фигурасы катары да мүнөздөөгө болот. Б.а., аталган риторикалык фигурада тексттик алкактан сырткары, айтылбай калган маалымат (затекст) окурмандын түшүнүп алуусуна калтырылат.

Маалыматтын булактарын жашыруу. Мындай методдун колдонулушу даректүү булактарды жашыруу менен, *“Айрым эксперттер белгилегендей”*, *“Соңку сурамжылоолор көрсөткөндөй”*, *“Бирөөлөр мага чалып айтышты”*, *“Бир киши айтты”*, *“Мен уктым же менин угушума караганда”* деген өндүү жалпылоолор менен коштолот. Мындай маалыматтын булагын, дарегин так айтпастан, жалпылоо менен өзүнүн божомолдорун, нааразылыгын айтып, экинчи тарапты айыптоо кептик коммуникациянын башка түрлөрү менен катар саясий дискурста да арбын кезигет. Сөз болуп жаткан маселеге байланыштуу Жогорку Кеңештин кезектеги отурумунда

“Бүтүн Кыргызстан” оппозициячыл саясий партиясынын лидери А.К.Мадумаровдун Жогорку Кеңештин төрагасы Т.Т.Мамытов менен болгон кайым-айтышуусун чагылдырган 2022-жылдын 22-июнунда ютуб каналына чыгарылган медиатексттен мисал келтирүүгө болот.

Депутат А.К.Мадумаров: – *“Бүтүн Кыргызстан” Мадумаров. Андан сырткары, жеке Талант Турдумаматович сизге: эки-үч жолу фракциянын жетекчилерин чакырып алып, кабинеттиңизде жыйын өткөрүптүрсүз. Сизге суроо берилиптир: “Эмне үчүн “Бүтүн Кыргызстан” менен “Ыйман нуру” жок?” – деп. “Алар баары бир колдобойт да” деген жоопту айтыптырсыз. Колдойбузбу, колдобойбузбу, ал – биздин жумуш. Ар бир фракцияны бөлүп-бөлүп, а муногу жерде туруп алып айткансыздар: “Ар бир фракцияга, партиясына карабай, тегиз мамиле кылышка сөз берем” – деп... Ушундай маселелерди койбойсуңарбы, жабык эшик артында отуруп алып, бекинип жатып алып, маселени кабыл алып, анан ызылдатып депутаттарды кууп жөнөп... Муногу жакшылыкка алып келбейт го... Теңчилик болгон жакшы го...Мадумаров колдойбу, колдобойбу, сиз фракциянын жетекчиси катары чакырууга милдеттүүсүз. Мен ушул жерде отурам, башка фракциянын жетекчилерин бир-бирден чакырып кетип баратат.*

–Эмне болду, жигиттер – десем,

–Бизди төрага чакырыптыр. Казинону өткөрүп бергиле –деп атат.

Бул –аят маселе, Талант Турдумаматович. Бул –теңсиздик. Бул – адилетсиздик. Бул –жакшылык эмес. Мындайды токтотуп жүрүңүз! Менин кеңешим гана сизге!

Жогорку Кеңештин төрагасы Т.Т.Мамытов: *Рахмат, менин атым айтылып кетти. Мен жооп берип койсом. “Айтыптырсыз” деп айттыңыз, ким айтты сизге ушу сөздү? Атын, так, даана айттыңыз! Ким айтты сизге ушу маселени?*

Депутат А.К. Мадумаров: *Сиз фракциянын жетекчилерин жыйнадыңызбы? Жыйнадыңыз. Жыйнадыңыз.*

Жогорку Кеңештин төрагасы Т.Т. Мамытов: *Биз жыйнадык, фракцияларды, комитеттерди өзүнө тиешелүү маселелер боюнча жыйнадык.*

Депутат А.К. Мадумаров: *Азыр, азыр, жок, жок. Казино боюнча жыйнадыңыз. Биз билебиз эми.*

Жогорку Кеңештин төрагасы Т.Т. Мамытов: *Сиз менин атымды атап атасыз. Ким айтты сизге? Сиз уктуңузбу менин ушинтип айтканымды?*

Депутат А.К. Мадумаров: *Бул киши экөөбүз сүйлөшүп атсак, бул кишини чакырды да, кетти.*

Жогорку Кеңештин төрагасы Т.Т. Мамытов: *Ким бул киши? Деги эле аты-жөнүн атайлы да. Жөн эле чамалатып соктурсак боло берет дейсиңерби?! Туура, мен чогулуш өтөм. Анан бирөө келип айтты деп, андай болбойт да, так айтыңыз. Ошол депутаттын аты-жөнүн айтыңыз. Чыгып туруп ортодогу микрофонго “Ава, Талант Мамытов ушундай деп атап” –деп айтсын.*

Депутат А.К. Мадумаров: *“Бүтүн Кыргызстан” Мадумаров. Мен жеңилдим силерге. Мен жеңилдим. Ушул кезге келип, бир кишини сатып көргөн эмесмин. Бирок мен жеңилдим силерге. Силердики туура. Силер билесиңер регламентти. Төраганын милдетин, укугун, жакшыраак билесиңер мага караганда. Мен кол көтөрдүм, жеңилдим силерге. Рахмат, бар болгула.*

Келтирилген текстте депутат А.К. Мадумаровдун кептик тактикасы кара риторикада “жалпылоо тактикасы” деп аталат. Көпчүлүк окумуштуулар жалпылоо кептик тактикасын түз, так, даректүү жооп берүүдөн качуу манипуляциясына түздөн-түз байланышта карашат [Гнездилова, 2012]. Ал эми “Ушундай маселелерди койбойсуңарбы, жабык эшик артында отуруп алып, бекинип жатып алып, маселени кабыл алып, анан ызылдатып депутаттарды кууп жөнөп... Муногу жакшылыкка алып келбейт го. Теңчилик болгон жакшы го” деген сүйлөмдөр климакс катары мүнөздөлүшү керек. Андан кийинки “Бул –теңсиздик. Бул –адилетсиздик. Бул –жакшылык эмес.” деген сүйлөмдөрдө да климакс риторикалык фигурасы колдонулган. Анткени кырдаалды атайын курчутууга,

эмоционалдык баа берүүгө байланыштуу тилдик каражаттар колдонулган. Мындан тышкары депутат А.К.Мадумаровдун жанында отурган депутат Ж.К. Акаевди түз атабай, айласыз “бул киши” деп аташы дамаалыматтын дарегин жашыруу, жалпылоодон кабар берет. Ал эми анын “*Мен жеңилдим силерге*” деген сүйлөмдү төрт ирет кайталоосу жана “*Силер билесиңер регламентти. Төраганын милдетин, укугун, жакшыраак билесиңер мага караганда*” деген сүйлөмдөр түз мааниде эмес саясий какшык (политический сарказм) маанисинде айтылган. Ошондой эле “*Силердики туура*” деген макул болуу кара риторикада “жалган макул болуу” (псевдосогласие), ал эми “*Төраганын милдетин, укугун, жакшыраак билесиңер мага караганда. Мен кол көтөрдүм, жеңилдим силерге*” деген сүйлөмдөгү вербалдык манипуляция кара риторикада жалган сый көрсөтүү (псевдоуважение) деп аталат.

Базистик баалуулуктарга кайрылуу менен, алардын маанилерин жаңы жагдай-шартка ылайык актуалдаштыруу, ураандарды кайра-кайра кайталоо менен, аларды суггестиянын каражаттары катары пайдалануу, көбүнесе, саясий жарнаамаларда кезиге тургандыгына күбө болуп жүрөбүз. Маселен, “*Жаңы адамдар – жаңы кадамдар*”, “*Бийман! Мыйзам! Тазалык!*”, “*Жүрөгүмдө Кыргызстан!*”, “*Бириксек, колдон келет*”, “*Бир бол. Биз даярбыз! Сенчи!*”, “*Биймандуу бийлик. Берекелүү жашоо!*”, “*Эл үмүтү. Социал-саясий партиясы. Чимкириктерден сактачу каражат!*” , “*Биримдик. Кыргызстан – Евразиянын жүрөгү!*”, “*Улуу Кыргызстан. Жараткан колдосун!*” жана башка көптөгөн саясий партиялардын айрым лозунгдардын колдонулушундагы суггестиянын каражаттары катары пайдаланууну риторикадагы интимизация стратегиясы, диалогизация тактикасы менен байланыштуу түшүндүрүүгө болот. Интимизация стратегиясы адресатты өзүнө тартуу, анын ишенимине кирүү, психо-эмоционалдык жактан жакындоо аракеттерине түзөн-түз байланышып, ошого ылайык тилдик каражаттардын колдонушу диалогизация тактикасына байланыштуу. Диалогизация тактикасы адресатты диалогго тартуу, ага суроо

жолдоо, андан жооп күтүү өндүү аракеттер аркылуу коштолушу ыктымал. Маселен, жогоруда келтирилген лозунгдардын ичинен “*Бириксек, колдон келет*”, “*Бир бол. Биз даярбыз! Сенчи!*” деген өндүү лозунгдарда сөз болуп жаткан тактиканын элементтери бар. Анткени “сиз” деп экинчи тарапты бөлбөй өзүнө кошуп “биз” деп айтуу, “чогуу”, “бирге”, “аткарабыз”, “колубуздан келет” деген өндүү сөздөрдү колдонуу ишенимге кирүүнүн, конструктивдүү диалог түзүүнүн саясий риторикадагы, психологиядагы, психиатриядагы эң жөнөкөй кадамдары, механизмдери катары эсептелет.

Лингвистикалык косметика, эвфемизмдерди пайдалануу. Айрым адабияттарда “манипуляциялык эвфемия” деген аталыш да колдонулат [Болтаева, 2003]. Эвфемизмдерди пайдалануусуггестияда зарыл методдордун бири катары кызмат кылса, ал эми кара риторикада эвфемизмдерди же сылык сөздөрдү пайдалануу манипуляциялык же жасалма мүнөзгө өтсө, анда мындай жагдайларга карата “манипуляциялык эвфемия” же “лингвистикалык косметика” деген терминдер колдонулат. Соңку мезгилдерде кыргыз саясий дискурсунда саясий оппоненттердин кайым айтышып жатышкандыктарына карабастан, бири-бирине “сиз” деп кайрылуусундагы “манипуляциялык эвфемияга” Жогорку Кеңештин 2022-жылдын 2-июнундагы отурумунда УКМКнын төрагасы К.К. Ташиев менен депутат А.К. Мадумаровдун ортосундагы болгон кайым айтышуудан төмөндөгүдөй мисал келтирүүгө болот:

УКМКнын төрагасы К.К. Ташиев: –*Депутат Мадумаров тарабынан бир нече жолу айтылды. Макул, депутат деп унчукпадык, эки жолу айтылды унчукпадык. Кечээ дагы ушундай бир чоң парламент трибунасынан айтылып атат: “ГКНБнын сотрундиктери элдин канын соруп атат, жон терисин шылып атат” деген мааниде, ушундай сөздөрдү айтып атат. Эч нерсеге, фактыларга таянбастан, жөндөн жөн, өзүнүн жеке саясий амбициясын калыбына келтирүүгө аракет кылган депутат Мадумаровго мен ушул жерде ачык эле айтып коюшум керек, ушул аракеттериңизди токтотпосоңуз, биз дагы сиз жөнүндө контрабанданы ташыган адамдарды*

кандай прикрывать этип, үстүнө крыша болуп атканыңызды биз дагы ачык айтабыз. Так, колуңду түшүрүрүп тур. Успокойтесь, азыр айтып берем. Посидите, сейчас расскажу. Урматтуу, урматтуу эмес Адахан Кимсанбаевич мен ушул фактыларга келип атам, шапнай туруңуз азыр айтып берем.

Депутат А.К. Мадумаров:–“Бүтүн Кыргызстан” Мадумаров. Мен сизге сунуш киргиздим, сурандым. Момундай болуп, момундай болуп, атырылып сүйлөгөндөн кийин, дал ушундай укукту мага да бериниз дагы борбордук трибунадан убакыт. Макул, бербей койдуңар, эмне болот? Камчынын ушул жерде бүт кыйкырган, жалаа жапкан создөрү калат дагы Мадумаровдун үнү чыкпай калат, ошондойбу?

УКМКнын төрагасы К.К. Ташиев: – Биринчиден, мен сизге кыйкырган жокмун. Мен Камчы эмесмин сизге.

Депутат А.К. Мадумаров: – Мен уятсыз деп, тартипсиз деп айта элекмин. Азыр чыкканда айтам. Эмне кыласыз?Кандай болот, Талант Турдумаматович? Мен сизге сүйлөп аткан жокмун.

УКМКнын төрагасы К.К. Ташиев: Ошондуктан азыраак сүйлөш керек, тилим бар деп эле сүйлөй бербестен.Жооп бересиз бардыгына. Колуңду кезебегин, колуңду сындырып коём.

Жогорку Кеңештин төрагасы Т.Т. Мамытов: Суроого жазылды, урматтуу Адахан Кимсанбаевич.

Депутат А.К.Мадумаров: Суроого эмес, мен биринчи болуп кол көтөрбөдүмбү (толук келтирилген жок).

[<https://www.youtube.com/watch?v=ZyPfrJy9Eрw>].

Бул диалогдо саясий оппоненттердин бири-бирине карата “урматтуу”, “сиз” деген сөздөрдү колдонуу менен, кайра “уятсыз”, “тартипсиз” “колуңду сындырып коём” деген сөздөрдү колдонуусун негативдүү эмоцияны жаап-жашыруу аракети же “лингвистикалык косметика” катары да сыпаттоого болот. Мындан тышкары манипуляциялык риторикада лингвопластика түшүнүгүнө ылайык, сөздөрдүн тыбыштык турпаты менен

аны семантикалык жактан трансформацияга учуратуу аркылуу, саясатчылардын, дегеле таанымал адамдардын сөздөрүн семантикалык кош пландуулукка ээ кылып (амфиболия) абсурддук денгээлге чейин жеткирип, саясий сарказмдын, юмордун, ирониянын объектсине айландырган учурлар саясий риторикада арбын кездешет. Жыйынтыктап айтканда, суггестивдик лингвистиканын алкагында каралчу маселелер, анын ичинде суггестивдик методдордун кара риториканын алкагында манипуляциялык амалдардын кызматын аткарып калуусу айтуучунун кебиндеги максат-мүдөөгө байланыштуу болот. Анткени параграфтын башында белгиленгендей, кептик коммуникацияда колдонулуучу бардык коммуникативдик жана техникалык ык-амалдар, методдор жана инструменттер өз алдынча турганда бейтарап мааниде болуп, бирок белгилүү бир контексте келгенде гана, алар конкреттүү максатка баш ийип, сүйлөөчүнүн позициясын туюндруунун каражатына айлана тургандыгы белгилүү.

3.3. Риторикадагы кептик стратегиялардын типологиясы

Тилдин коомдо аткарган кызматы туурасында сөз болгондо, окумуштуулар тарабынан анын коммуникативдик, аккумулятивдик, эстетикалык, конструктивдик, аппелятивдик, когнитивдик, номинативдик, эмоционалдык-экспрессивдик, этникалык жана башка функциялары белгиленет. Аталган кызматтардын ичинен тилдин аппелятивдик кызматы адамдын башкага өз көз караш-пикирин жеткирүү, бирөөлөрдүн аң-сезимине таасир этип, аларды ынандыруу аракети аркылуу шартталган. Демек, тилдин таасир этүү, ынандыруу, кандайдыр бир аракеттерге багыттоо, көз караш-пикирди аргументтештирүү өңдүү кызматтары диалогдук риторика болобу, аскерий, саясий же кара риторика болобу, баарына мүнөздүү болуп, ал кептик стратегиялардын колдонулушу аркылуу реализацияланат. Дегеле, кептик коммуникациянын кандай гана жанры болбосун, анда, сөзсүз, кандайдыр бир лингвопрагматикалык максат болуп, анын реализацияланышы кептик стратегияларга түздөн-түз байланыштуу.

“Стратегия” түшүнүгүнүн тил илиминде жалпыга орток аныктамасы болбогону менен, ал активдүү колдонулган терминдердин катарына турат. Тил илими менен катар “стратегия” түшүнүгү котормо теориясы, кеп маданияты, лингвистика өндүү эвристикалык илим тармактарында да борбордук түшүнүктөрдүн катарында турат. Маселен, котормо теориясында которуунун стратегиясы түшүнүгү биротоло калыптанып, турукташып калган түшүнүк катары эсептелери белгилүү. Которуу стратегиясы дегенде конкреттүү бир текстти которууда котормочунун аракетинин ырааты менен маңызын, таржыманы ишке ашыруу процессиндеги тандап алган ык-амалдарынын жыйындысын түшүнүшүбүз керек. Өз кезегинде которуунун стратегиясы макростратегия жана микростратегия деп бөлүнөт. Макростратегия которуудагы бир катар жалпы проблемеларды чечүүгө багытталса, микростратегия конкреттүү бир маселени чечүү максатында кабыл алынат [Кенжебаев, 2014]. Ал эми риторикада стратегия, т.а., кептик стратегия түшүнүгү кептик коммуникацияны изилдөөгө алган психология, логика, этика, маалымат теориясы, лингвопрагматика өндүү илимий тармактардын теориялык негиздерине таянуу аркылуу аныкталат. Мындан тышкары сөз болуп жаткан терминге тыгыз байланыштуу “кептик тактика” термининин маанисин аныктоо бир катар зарылдыктар аркылуу шартталган. Орус тил илиминдеги көпчүлүк илимий адабияттарда кептик стратегия “кептик аракеттердин жыйындысы” катары аныкталат [Труфанова, 2003]. Ошону менен эле бирге айрым адабияттарда аталган түшүнүккө “сүйлөп жаткан адамдын белгилүү бир коммуникативдик аракеттерди, ошондой эле тилдик каражаттарды колдонуу боюнча чечимдеринин ыраатуулугу” деген аныктама берилген [Макаров, 2003]. Ал эми бир катар башка илимий адабияттарда кептик стратегия кандайдыр бир коммуникативдик максатка жетүүгө багытталган, коммуникативдик актыдагы алдын ала пландалган амалдардын жыйындысы катары аныкталса, ал эми коммуникативдик максат түшүнүгүнө коммуникативдик акты багытталган стратегиялык натыйжа деген аныктама берилген [Клюев, 2001].

Жогоруда сөз болгондой, кептик стратегия башка илимий тармактардын, анын ичинде психоллингвистика өңүтүнөн “коммуниканттын оюна ылайык анын кептик жүрүм-турумунун уюшулуш ыкмасы”, “субъектинин баарлашууга коюлган практикалык милдеттери аркылуу шартталган стратегиялык максат” деген өндүү аныктамалар аркылуу түшүндүрүлгөн [Борисова,1999].

Албетте, стратегиянын тандалып алынышы эң оболу индивиддин социалдык, баарлашуу тажырыйбасы, кептик коммуникациянын максаты, кырдаалы, жагдай-шарты аркылуу аныктала тургандыгы белгилүү. Мындан тышкары кептик же коммуникативдик стратегияны жазып же сүйлөп жаткан адамдын соңку коммуникативдик, стратегиялык максатка жетүүгө багытталган кептик жүрүм-турумунун жалпы планы, багытына байланыштырып караган да аныктамалар бар. Ал эми ар бир кептик же коммуникативдик стратегия бир канча кептик тактикаларды өзүнө камтышы ыктымал [Сковородников, 2004]. Ал эми кептик тактика кептик стратегиянын ишке ашуу процессиндеги конкреттүү кептик амал, бурулуш, этап, же башкача айтканда, кептик акт, бир канча кептик актылардын жыйындысы катары аныкталып, анын кептик стратегиянын кайсы бир жеке этабынын реализацияланышына басым жасалат. Ал эми соңку мезгилдерде орус тил илиминде, ошондой эле кыргыз тил илими жаатында дагы изилдөөлөр активдүү жүргүзүлүп жаткан илимий тармактардын бири катары эсептелген когнитивдик лингвистика өңүтүнөн кептик стратегияга “коммуникативдик максаттарга жетүүгө багытталган кептик аракеттердин комплекси” деген аныктама берилген. Аталган комплекс кептик коммуникациянын пландалыш процессин, ошондой эле анын конкреттүү шарттарын өзүнө камтый тургандыгы кошумчаланган [Иссерс,1999]. Демек, когнитивдик өңүттө кептик стратегиялар менен тактикалар кеп ишмердүүлүгүнүн негизги этаптары менен тыгыз байланышта каралып, сүйлөшүүнүн когнитивдик планы катары түшүндүрүлөт.

Кептик стратегиялар менен тактикалар боюнча жогоруда келтирилген аныктамалар менен илимий көз караштардын, негизинен, үндөш, мазмундук жактан жакын экендиги байкалат. Сөз болуп жаткан түшүнүктөр боюнча ар кайсы өңүттөрдөн айтылган жогорудагы көз караш, пикирлерди жалпылоо аркылуу кептик стратегияны конкреттүү коммуникативдик максатты ишке ашырууга багытталган кептик жүрүм-турумду, кептик аракеттердин комплексин түшүнүүгө болот. Жогоруда сөз болгондой, тигил же бул кептик стратегиянын сүйлөөчү тарабынан тандалып алынышы, биринчи кезекте, анын коммуникативдик максатына, ой-мүдөөсүнө, ниетине көз каранды. Маселен, мындан мурунку параграфта диалогдук риторикадагы кептик стратегиянын интимизация модели туурасында кеп козголду. Ал эми диалогизация сөз болуп жаткан кептик стратегияны (интимизацияны) ишке ашырууда кептик тактика катары сыпатталды. Интимизация стратегиясынын бүгүнкү күндө саясий риторика, саясий дискурс жааттарында абдан активдүү колдонулушун, Кыргызстандын соңку тарыхындагы тарыхый окуялар, саясий процесстер аркылуу түшүндүрүүгө болот. Тагыраак айтканда, саясий процесстердин көзөмөлдөн чыгып, президенттерди өлкөнү таштап чыгууга аргасыз кылган кырдаалдарга өсүп жеткен саясий окуялардын прецеденттери кайсы саясатчыны болбосун, карапайым элдин ишенимине кирүүгө, шайлоо компанияларда мүмкүн болушунча элдин тилинде сүйлөөгө болгон аракеттерге түртүп, Кыргызстанда соңку мезгилдерде калыптанган саясий риторикада примитивдешүү, вульгаризациялануу, ошону менен эле бирге диний нукка бурулуу, көбүнесе, элдин диний сезимдерин, эмоцияларын, сакралдык түшүнүктөрүн манипуляциялык максатта пайдалануу тенденциясы туруктуу мүнөзгө өттү. Айрым учурларда мындай манипуляциялоо амалдары саясий шантаждын, кара риторикада кара ниет манипуляциялардын деңгээлине чейин түшүп кетти. Диний, сакралдык түшүнүктөрдү колдонуунун активдешүүсү, дегеле, диний риториканы манипуляциянын, саясий конъюнктуранын куралы катары колдонуу коомдогу саясий, диний, социалдык антагонизмдин курчушуна алып келчү

катализатор катары кызмат кылып алышы мүмкүн экендигин бир катар мамлекеттердин басып өткөн тарыхый жолунан көрүүгө болот. Кыргыз Республикасында да, жогоруда белгиленгендей, диний риториканын саясат айдыңында активдешүүсү саясий дискурстун да светтик турпатын таанылгыс абалга жеткирди. Анткени Жогорку Кеңештин көпчүлүк депутаттары ислам дининин түшүнүк-баалуулуктары, диний адеп-ахлактык нормалар аркылуу гана сүйлөп калуусу жарандык коомдогу саясий маданияттын, саясий аң-сезимдин жана экономиканын түшүнүктүк аппараттарын пайдаланып сүйлөшүүнүн парадигмасынан биротоло четтеп, жеңил популизмдин, демагогиянын үстөмдүгүнүн орношуна өбөлгө түзүүдө. Маселен, КРнын Президенттигине 2011-жылы өткөн шайлоодо талапкер Мыктыбек Арстанбектин казино мыйзамына байланыштуу айткан төмөндөгү пикирин келтирүүгө болот: *Менин оюм, балким, бийликке жага бербейт. Бирок эми мен атуулмун да. Кыргыз Республикасынын Конституциясы кепилдик берген эркиндигимдин негизинде оюмду айтам. Сөз эркиндигин мен канчалык бааларымды силер билесиңер, ошентсе да мен тобокел менен айтам... Бийлик туура эмес кылды. Садыр туура эмес кылды. Экономика жерге кирсин да. Элдин мүдөөсү да бар да. Эл арамды жаман көрөт. Эгер бийликке келдиңби, элдин кандайдыр бир муктаждыгын аткаруу моюнуңа жүктөлдү. Бирок муну адал жол менен аткаргыдай кыл да. Арам жол менен маймыл да кылат, крокодил да кылат. Арам жол менен, койчу эми, айбандын баары кылат. Адам эмнеси менен адам десе, адамгерчилиги менен адам да. Биз – адамбыз, адамдардын коомубуз да, болгондо да мусулман коомубуз. Менин таң калганым: Жогорку Кеңешке дааваттан башы чыкпаган балдар келди депутат болуп. Ошолор кол коюп, макул деген немени баскан турбайбы... Менин таң калганым ушул болду. Кудайыңды саттың да сен. Экономика дегендин артында өзүнүн жеке акчасы да турат да... Менин далилим жок [https://www.youtube.com/watch?v=YghozZ8yE3A] (маек толук берилген жок). Келтирилген үзүндүдөн көрүнүп тургандай, мында диний түшүнүктөрдү манипуляциянын каражаты катары пайдалануу туурасында*

сөз болуп жаткандыгы талашсыз. Анткени казино мыйзамы болобу же башка мыйзам болобу аны кабыл алууда “адал” жана “арам” түшүнүктөрүн башкы критерий катары коюунун өзү Конституцияга каршы аракет катары бааланышы керек. Анткени Конституцияда аныкталгандай, Кыргыз Республикасы – светтик мамлекет. Мындан тышкары “*Экономика жерге кирсин да*”, “*Кудайыңды саттың да сен*” деген сүйлөмдөрдү жоопкерчиликсиз, ойлонулбай айтылган билдирүүлөр катары баалоого болот. Мындай кескин мүнөздөгү ой-пикирлер, кайрылуулар коомубуздагы диний көз караштардын радикалашып баркандыгынан кабар берет.

Албетте, тарыхый контексттен алып караганда, риторика светтик маданияттын контекстинде калыптангандыгы белгилүү. Ошого карабастан риториканын универсалдуу мыйзамдары ораторикадан тышкары, гомилетиканын алкагында да өнүккөн. Мындан мурунку параграфтарда айтылгандай, ораторика же оратория эл алдына чыгып сүйлөөнүн, монологдук кептин теориялык жана практикалык маселелерин изилдеген риториканын бир бөлүмү катары эсептелет. Ал эми гомилетика илимий риторикада тар жана кеңири мааниде колдонулат. Тар маанисинде чиркөө осуяттарынын теориясын түшүндүрөт. Тагыраак айтканда, гомилетика христиан диний осуяттарынын мазмунун жана эржелерин, чиркөө чечендигине байланышкан маселелерди изилдөөгө алган багыт катары калыптанган [Рождественский, 1989.]. Ал эми кеңири маанисинде гомилетика Аристотель тарабынан салтанаттуу жагдайлардагы чечендик өнөр катары аныкталган. Б.а., сөз болуп жаткан багытта оратор элди ынандыруу, өзү максат кылып койгон нерсеге ишендирүү аракетин көргөн. Оратор сүйлөп жатканда диний баалуулуктар, түшүнүктөр менен турмуштук жагдайларды байланыштыруу максатында, метафораларды, салыштырууларды жана икаяларды пайдаланган. Адатта, гомилетикалык оратордун кебине каршы пикир айткандар чыкпагандыктан, андаполемикалык риторикадагыдай көз караш, ойлорго аргумент келтирип, далилдөөнүн теориялык моделдери өнүккөн эмес. Ушуга үндөш тенденция Кыргызстанда да пайда болгондугун

байкоого болот. Атап айтканда, саясий дискурста, асыресе парламенттик риторикада диний көз караш, түшүнүктөрдү аргумент катары келтирүү, ар кандай турмуштук жагдайларга жана кептик кырдаалдарга карата хадистерди айтып берүүгө байланыштуу көп сандаган мисалдарды келтирүүгө болот. Бир сөз менен айтканда, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинде карама-каршы пикир айтып талашкан тараптардын, оппоненттердин алдын ала макулдашылган эрежелерисиз, орток түшүнүк-категорияларсыз полемикага түшүүсү светтик ораторика менен диний риториканын аралашуусуна алып келгендигине күбө болуудабыз. Натыйжада, карама-каршы көз караш, пикирлерин айтып дикуссияга барган тараптардын орток жыйынтыкка келип, маселени рационалдуу чечүү мүмкүнчүлүгү азайууда. Албетте, диний лексика, диний түшүнүктөр ораторикада, анын ичинде биз сөз кылып жаткан саясий дискурста, парламенттик, полемикалык риторикаларда такыр колдонулбоосу мүмкүн эмес. Ал гана эмес дүйнөлүк державалардын лидерлеринин элге кайрылууларында кудайдын кудуретине сыйынуусуна байланышкан сөздөрүн кезиктирүүгө болот. Маселен, *“Жараткан жар болсун”* же *“Кудай буйруса”* өндүүниет-тилектерди манипуляциялоо аракети катары эмес, сүйлөп жаткан адамдын элге жакындыгын, ал дагы башка адамдардай эле кудайдан жардам сурай тургандыгын туюндуруу менен, угуп жаткандарды өзүнө тартуу, б.а., интимизация стратегиясы катары кабылдоо керек.

Мындан тышкары, жогоруда сөз болгон, диалогизация тактикасы Кыргызстандагы саясий жарнамалык тексттерден ачык көрүнөт. Маселен, *“Бириксек колдон келет”*, *“Сиздин тандооңуз”*, *“Сиз менен биздин келечегибиз”*, *“Бир муштумдай биригели”* өндүү саясий девиз, слогандардан тартып, эл адына чыгып сүйлөгөн саясатчылардын *“Өз көзүбүз менен көрдүк го”*, *“Өзүбүз чечмейинче, бизге эч ким чечип бере албайт”*, *“Чогуу чечели”*, *“Жалгыз менин колумдан келбейт, баарыбыз чогуу күрөшөлү”* деген өндүү сүйлөмдөр бир жагынан, угуп жаткандарды ишендириүү, ынандыруу максатында айтылса, экинчи жагынан, элди диалогго чакырып,

сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү менен, алардын ойлорун, көз караштарын, макул же макул эместигин ачыктап билүү максатын көздөйт.

Жогоруда белгиленгендей, кептин тигил же бул стратегиясы айтуучунун алдына коюлган максатка ылайык тандалып алынат. Маселен, кептик коммуникация төмөндөгүдөй стратегиялык максаттарга карата багытталышы ыктымал:

- 1) маалыматты угуп жаткандардын же окуп кабыл алып жаткандардын ишенимине кирип, аларга жагып, абройго ээ болуу;
- 2) адресатка жаңы маалыматты жеткирүү;
- 3) адресаттын дүйнө таанымын өзгөртүү;
- 4) адресаттын маанайын көтөрүү;
- 5) адресатка кыр көрсөтүү;
- 6) адресатты психологиялык тең салмактуулуктан чыгаруу;
- 7) адресаттын натуура чечимди кабыл алуусуна бөгөт коюп, анын ката кетирүүсүн алдын алуу ж.б.ус.

Ушул өндүү жалпы мүнөздөгү өбөлгөлөр аркылуу шартталган белгилүү бир стратегиялык максаттардын төмөндөгүдөй типологиясы белгиленип жүрөт:

-маалымдоо максаты, мында кептин предмети туурасында конкреттүү, бейтарапмаалымат берилет;

-ынандыруу максаты, т.а., зарыл, орундуу аргументтерди келтирүү менен, сүйлөп же жазып жаткан тараптын экинчи тарапты, б.а., адресатты өзүнүн оюна кошулуп, анын кубаттоосуна ээ болууга багыталган аракет;

-ишендирүү максаты, адресатты логикага негизделген жүйөөлөр менен катар анын эмоцияларына таасир тийгизүүчү тилдик каражаттарды колдонуу аркылуу аны ишендирүү;

-адресатты кандайдыр бир аракеттерге багыттоо [<http://www.testing.pmi-pspu.ru/?cat=218>].

Ошону менен эле бирге кептик стратегиялардын типологиясы боюнча да окумуштуулар арасында бирдиктүү, орток пикир жок. Анткени, жогоруда сөз болгондой, риторикада кептик стратегиялардын тандалып алынышы

алардын колдонулуш орду, жагдайы, контексти өңдүү жана башка экстралингвистикалык факторлор менен катар, сүйлөп же жазып жаткан адамдын алдына коюлган лингвопрагматикалык максатка, анын ой-мүдөөсүнө жана ниетине да байланыштуу. Маселен, диалогдук же айрым адабияттарда айтылып жүргөндөй, полемикалык риторикада кептик коммуникацияга кирген тараптардын кептик жүрүм-турумуна, улуттук менталитетине, алардын ортосундагы позитивдүү же негативдүү мамилесине карата алардын ортосундагы кептик стратегиялар аныктала тургандыгын талашсыз. Ал эми вербалдык агрессияны же конфликти алдын алуу максатында, кептик коммуникацияга кирген тараптардын ортосундагы конструктивдүү, талаш-тартыш жараткан жагдайды эки тараптын кызыкчылыктарын бирдей эске алуу менен чечүүгө багытталган, же тесерисинче, вербалдык агрессияга, тилдик манипуляцияларга негизделген кептик стратегияларга карап диалогдук же полемикалык риториканы “ак риторика” жана “кара риторика” деп бөлүштүрүү салты бар. Албетте, “кара риторика” түшүнүгү риториканын бир түрү катары калыптанып, ал эми анын психоллингвистикалык табияты окумуштуулар тарабынан изилденип келген. Өзгөчө немис жазуучусу, теолог, иштиктүү консалтинг жана кептик коммуникация жааттарындагы белгилүү адис Карстен Бредемайердин “Черная риторика. Власть и магия слова” аттуу эмгеги өңдүү көлөмдүү эмгектер жарыкка чыккандан кийин, риториканын сөз болуп жаткан түрүндөгү категориялар, мыйзамченемдүүлүктөр ар тараптуу изилдөөгө алына баштаган. Эгерде “кара риторика” түшүнүгү риториканын бир түрү катары кеңири белгилүү болбосо да, “кара риторика” тар мааниде, б.а., кара өзгөйлүккө, кара ниеттикке негизделген чечендик маанисинде белгилүү болуп келген. Ал эми “ак риторика” деген түшүнүк “кара риторикага” караганда, кеңири колдонулган, турукташып калган түшүнүк эмес. Ошондой болсо дагы “ак риторика” багытында да соңку мезгилдерде атайын изилдөөлөр жүргүзүлүп, эмгектер жарык көрө баштады. Маселен, С.В. Мкртычяндын 2007-жылы жарыкка чыккан “Белая риторика, черная риторика. Материалы

интеллектуальных тренингов по развитию навыков ведения полемики” деген эмгегин атап өтүүгө болот. Биз жогоруда сөз болгондиалогдук же полемикалык риторикадагы кептик стратегиялардын типологиясын кара риторикадагы жана ак риторикадагы лингвопрагматикалык максаттарга ылайык классификациялоого аракет кылабыз. Мындан тышкары кептик актылардын түрлөрү да кептик стратегиялардын тандалышына таасирин тийгизбей койбойт. Окумуштуулар тарабынан кептик актылар информативдик жана интерпретативдик деген эки чоң топко бөлүнүп каралып жүрөт. Ал эми өзүнүн модалдык мүнөздөмөсү боюнча информативдик диалогдор өзүнө диспуттук жанрларды камтыса, ал эми интерпретативдикдиалогдор бир максатка багытталган жана багытталбаган деген класстарга бөлүнөт [Арутюнова,1999].

Ал эми диалогдун кептик коммуникациянын уюшулушуна анын катышуучуларынын мамилесине карата окумуштуулар тарабынан кооперативдик жана кооперативдик эмес стратегиялардын эки түрү белгиленип жүрөт. Стратегиянын кооперативдик түрүнө информативдик жана интерпретативдик диалогдордун ар кандай типтерин киргизүүгө болот. Демек, стратегиянын кооперативдик түрүнө диалогдун информативдик, б.а., маалыматтык диалогдор киргендиктен, бул стратегияак риторикага мүнөздүү келет:

- маалыматтын берилиши (демилгечи-диалогдун активдүү катышуучусу);
- кандайдыр маселенин маңызын ачып, андап түшүнүү (талаш, кандайдыр маселе боюнча пикир алышуу, диалогдун бардык катышуучулары);
- диалогдун демилгечисинин жообун талап кылган диалогдор (суроо, өтүнүч, кеңеш);
- диалогдундемилгечисинин жообун талап кылбаган диалогдор (талап, буйрук, сунуш).

Мындан тышкары этностор аралык дискурстардын мисалында орус окумуштуусу И.А.Стернин толеранттуулукту кептик коммуникациянын контекстинде кароо менен, анын сакталышынын кепилдиги катары талаш-

тартыштан качып, конфликтсиз диалог жүргүзүү, компромисс, кескин пикир айтуудан сактануу стратегияларын бөлүп көрсөтөт. Талаш-тартыштан качып, конфликтсиз диалог жүргүзүү үчүн компромисстин ролу чоң экендиги белгилүү. Компромисске келип, конфликттерди жана талаш-тартыштарды алдын алуу коммуникативдик жүрүм-турумдун төмөндөгү талаптарын сакталышына түздөн-түз байланыштуу:

- сүйлөшүүдө конфликтсиз тематиканын басымдуулук кылышы;
- каршы пикирлерди эл алдына чыгып талкуулоодон качуу;
- ачык каршылашууга барбоо;
- талаш-тартыштардын жаралуусун өбөлгөлөгөн кырдаалдардын жаралуусун алдын алуу, минималдаштыруу;
- талаш-тартыштардын жүрүшүндө эмоцияны минималдаштыруу;
- кескин пикир айтуудан сактануу [Стернин, 2004].

Диалогдун жүрүшүндө пайда болгон талаш-тартыштарды жөнгө салууда компромисстик стратегияны колдонуу аркылуу төмөндөгү тактикалык талаптардын сакталышы актуалдуу мүнөзгө өтөт:

- ар кимдин өз пикиринин болушу – табигый көрүнүш;
- дискуссия кооперативдик мүнөздө болуусу шарт;
- кептик стратегиялар диалогдун катышуучуларынын өз ара түшүнүшүүсүнө багытталышы керек;
- талаш-тартыш маселенин чечилишине багытталышы зарыл.

Албетте, мындай тактикалык талаптар талаш-тартыштардын рационалдуу, акыл, логикага таянуу менен, чечилишинин шарттары экендиги талаш туудурбайт. Бирок конструктивдүү диалог түзүүнүн мындай зарыл тактикалык талаптары дайыма эле сактала бербейт. Албетте, алардын сакталбоосу ар кандай факторлорго көз каранды экендиги белгилүү. Андай факторлордун катарына окумуштуу И.А. Стернин тарабынан полемикалык риториканын, сүйлөшүүнүн улуттук бөтөнчөлүктөрү да киргизилген: «Русский человек любит спорить по самым различным вопросам, как частным, так и общим. Любовь к спорам по глобальным, философским

вопросам - яркая черта русского коммуникативного поведения. Русские обычно не стараются всеми силами избежать спора, как, например, англичане, финны, японцы, китайцы. Русский человек может вступить в спор с незнакомыми людьми, если считает, что они высказывают неправильную точку зрения. Крайне распространен в русском общении такой речевой жанр, как выяснение отношений - крайне эмоциональный спор с взаимным предъявлением эмоциональных претензий друг другу. Русский человек в споре либо просто в условиях некоторого различия во мнениях обычно ведет себя достаточно бескомпромиссно. Бескомпромиссность - существенная черта характера и поведения русского человека, ярко проявляющаяся в его коммуникативном поведении» [Стернин, 2004]. Ушул өндүү улуттук өзгөчөлүктөр кыргыз тилиндеги саясий дискурста да ачык байкалат. Атап айтканда, саясатчылардын ортосундагы диалог, полемика тигил же бул конкреттүү маселени рационалдуу чечүүгө багытталган конструктивдүү диалог жүргүзүүнүн нугунан чыгып, инсандык жеке сапаттарды негативдүү өңүттө көрсөтүүгө, компроматтарга басым жасоого, массалык маалымат каражаттары аркылуу кайым айтышууларга өтүп кетүү тенденциясы байкалат. Мындан тышкары саясий, полемикалык риторикадагы популизм активдүү колдонулуп, көпчүлүк учурларда талашка түшүп жаткан маселенин өзү экинчи планга өтүп, эки тараптын ортосунда вербалдык агрессия өз ара айтышуу, инсандык абройлоруна шек келтирүү өндүү кара риторикага мүнөздүү тактикалар менен коштолгондугуна көп сандаган мисалдарды келтирүүгө болот.

Жогоруда белгиленгендей, кептик толеранттуулуктун кепилдиги катары И.А. Стернин талаш-тартыштан качып, конфликтсиз диалог жүргүзүү, компромисс менен катар кескин пикир айтуудан сактануу стратегиясынын зарылдыгын белгилеп, анын полемикалык риторикада сакталышынын төмөндөгүдөй шарттарын бөлүп көрсөткөн:

- сүйлөшүүдө негативдүү баалоону минималдаштыруу;
- ойду билдирүүдө кескин пикир айтуудан сактануу.

Ошону менен эле бирге кептик жүрүм-турумдун тактикаларынын төмөндөгүдөй катары да кокреттүү тилдик иллюстрациялардын мисалында сыпаттылып берилген:

-диалогдун катышуучуларынын кандайдыр бир маселеге жана бири-бирине карата кескин пикир айтуусунан сактануусу;

-баарлашуу процессинде эмоциялык баалоолорду колдонбоо;

-өтүнүч жана буйруктарды “жумшартып” берүү;

-кескин баш тартууларга барбоо;

-суроолордун кескин, орой формада берилишин алдын алуу;

Жогоруда белгиленгендей, айрым окумуштуулар риторикадагы кептик стратегияларды классификациялоодо кооперативдик жана кооперативдик эмес стратегиялар деген терминдерди колдонушса, айрымдары диалогдук же полемикалык риторикада, негизинен, бейконфронтациялык жана конфронтациялык стратегия деген эки түргө бөлүп карашат:

1.Бейконфронтациялык стратегия аркылуу кептик коммуникацияга же диалогго кирген тараптар өз кызыкчылыктарынын тең салмактуулугун сактоо менен, алдына койгон максаттарына жетишет. Б.а., бул стратегия диалог куруп жаткан тараптардын ортосундагы компромиссти камсыздоого багытталган. Мында кызматташуу кептик тактикасына басым жасалып, диалогдун демилгечиси экинчи тараптын ою, жеке пикири ал күткөндөй чыкпаса да, аны сыйлоо менен кабыл алып, эгерде макул болбосо, кептик этикеттин нормаларын сактоо менен, контраргумент келтириши ыктымал. Демек, стратегиянын кооперативдик түрү сыяктуу эле бейконфронтациялык стратегия карама-каршылыктан качуу, компромисс тактикаларынын колдонулушу аркылуу эки тараптын тең кызыкчылыктарын максималдуу сакталшына багытталгандыктан, аны ак риторикага мүнөздүү стратегия катары эсептөө керек.

2.Конфронтациялык стратегия конфликттик жагдайларды жаратууга багытталып, ал манипуляциялык тактикалар аркылуу реализацияланат. Бул стратегияда бир коммуникант кептик коммуникациядагы өнөктөшүнүн

кызыкчылыгын, анын лингвопрагматикалык максатын эске албай, өзүнүн алдына койгон максаттарынын ишке ашуусуна гана кызыктар болот. Бул стратегия, эң оболу, диалог жүргүзүүнүн агрессивдүү формасына негизделип, кептик коммуникациянын өнөктөштөрүнүн ортосундагы кастык мамиле жашырылбай, ачык түргө өтөт [Кабанова, 2020]. Демек, жыйынтыктап айтканда, бейконфронтациялык стратегия кептик коммуникация процессине катышкан өнөктөштөр ортосундагы компромисске багытталып, алак риторикага мүнөздүү стратегия болсо, ал эми конфронтациялык стратегияны жана анын кептик манипуляциялык тактикаларын кара риторикадагы лингвопрагматикалык максаттарды ишке ашыруунун суггестивдик лингвистикалык механизмдери катары эсептөөгө болот.

3.4. Кара риторикадагы кептик тактикалар жана манипуляциялык ыкмалар

Белгилүү болгондой, риторика байыркы дүйнөдөн башат алып, анын өнүгүшү болуп көрбөгөндөй деңгээлге жетип же басаңдап, бирде жогору, бирде төмөн бааланып, мазмундук жана формалык жактан ар кандай өзгөрүүлөргө учураганы менен, адамзат коомунун өнүгүү тарыхында эч качан жоголуп кеткен эмес. Албетте, бардык илим тармактары өндүү эле риториканын жаралып, өнүгүүсүнүн объективдүү себептеринин сап башында жарандардын коомдун турмушундагы көйгөй-маселелер жөнүндө эл алдына чыгып ойлорун эркин айтып, аларды талкуусуна катышуу зарылдыгы турган. Мындан мурунку параграфтарда айтылып өткөндөй, риторикалык искусствонун же ораториканын өнүгүүсүнө тарыхый өбөлгө, жагымдуу жагдай-шарт Байыркы Грецияда Афина демократиясынын доорунда түзүлгөндүгү илимий адабияттарда айтылат. Бирок риторикалык искусствону же ораториканы Байыркы Греция менен гана чектеп коюуга болбойт, анткени ар элдин, маданияттын, дүйнөлүк цивилизациялардын өздөрүнө тиешелүү чечендик өнөрү, анын өнүгүү эволюциясы болуп келген. Ал гана эмес риторикалык искусствонун айрым элементтери, маселен, риторикалык

фигураларды, риторикадагы аргументация системасы туурасындагы айрым ойлор байыркы Индия жана байыркы Кытайдан башталганы менен, алар байыркы Грециядагыдай бирдиктүү илимий системага салынган эмес.

Коом турмушунун, адам аң-сезиминин, илимий-технологиянын өнүгүүсү менен риторикалык искусство же ораторика жаатындагы эмпирикалык тажырыйбаны, мыйзам ченемдүүлүктөрдү, объективдүү категориялардын ишке кирүү механизмдерин изилдөө зарылдыгы илимий риториканын, ал эми материалдык жана рухий маданияттын өсүүсү менен, адамдын сүйлөшүү чөйрөлөрүнүн кеңейиши риториканын тармакталышына алып келгендиги маалым. Анткени мезгилдин өтүшү менен риториканын түшүнүктүк аппараты улам кеңейип, риториканын азыркы мезгилдеги ар кандай талкуулануусу туурасында мындан мурунку параграфтарда сөз болду. Анда айтылбаган төмөндөгүдөй аныктамаларга кыскача токтолууга болот. Маселен, В.И. Аннушкин риториканы ынандырууга багытталган коммуникациянын теориясы катары түшүндүрсө [Аннушкин, 2006], А.К. Авеличев риторикага “каалаган натыйжага жетүү максатында аудиториянын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, ага ар кандай формада, анын ичинде тилдик каражаттарды пайдалануу аркылуу таасир этүү”,- деген аныктама берген [Авеличев,1986]. Ал эми А.К. Михальская: “Азыркы риторика – натыйжалуу (максаттуу, таасирлүү, гармонизациялоочу) кептин теориясы жана чеберчилиги” деген аныктама берген [Михальская,1996].Аты аталган окмуштуулардын эмгектеринде кептик коммуникациянын ар кандай кырдаалдарында, адам ишмердүүлүгүнүн ар кайсы чөйрөлөрүндө аракетке кирген кептик жүрүм-турумдун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү жана кептин эффективдүүлүгүн арттыруу максатында аларды пайдалануунун практикалык мүмкүнчүлүктөрү азыркы риториканын предмети катары аныкталган. Демек, риториканын чечендик өнөр же ораторика түшүнүктөрүнүн алкагынан тышкары чыгып, оозеки кеп менен чектелбей, жазуу кебин, монологдук кептен тышкары диалогдук кепти кошо камтып кеңири масштабга ээ болушу анын полемикалык, диалогдук же кептешүү

риторикасы, көркөм тексттин риторикасы, саясий риторика, кара риторика өңдүү бир канча түрлөрүнүн пайда болушуна өбөлгө болгон.

Диссертациялык иште кептик стратегиялар жана тактикалар туурасында сөз болгондо, риторикадагы кептик стратегиялар, коммуникативдик техникалык ык-амалдар, методдор жана инструменттер өз алдынча турганда бейтарап мазмунда болуп, алар кептик коммуникациянын катышуучусу тарабынан позитивдүү же негативдүү максатта, ниетте колдонула баштаганда гана ак же кара риториканын каражаттарына айлана тургандыгына токтолгонбуз.

Риториканын өзүнө ар кандай аныктамалар берилгендей эле, кара риторика да окумуштуулар тарабынан ар кандайча мүнөздөлөт. Бирок бардык аныктамаларда адамдын этикалык нормаларды одоно бузуп, конструктивдүү, иштиктүү сүйлөшүүнүн нугун жеке мүнөзгө өткөзүүсү, адресаттын кызыкчылыктарын орой формада четке кагуусу, вербалдык манипуляцияларды активдүү колдонуу менен өз максатын орундатуу амалы негизги белги-параметрлер катары сыпатталат. Риторикадагы кептик стратегиялар менен тактикалар жөнүндөгү параграфта стратегиялар конфронтациялык жана бейконфронтациялык стратегия болуп бөлүнөөрү айтылган. Аталган параграфта белгиленгендей, кооперативдик же бейконфронтациялык стратегия карама-каршылыктан качуу, компромисс тактикаларынын колдонулушу аркылуу эки тараптын тең кызыкчылыктарын максималдуу сакталышына багытталгандыктан, ал ак риторикага мүнөздүү стратегия катары сыпатталган. Ал эми конфронтациялык стратегия конфликттик жагдайларга байланыштуу каралып, псевдологикалык технологиялар, вербалдык жана психологиялык манипуляциялар жана тактикалар аркылуу ишке ашырылат. Маселен, айрым окумуштуулар кептик коммуникациянын, андагы тараптардын бири-бирине болгон ишениминин, эки тараптуу кызматташтыкка багытталган диалогдун бузулушуна алып келген стратегиялар катары төмөндөгүлөрдү эсептешет:

-жооп кайтаруудан баш тартуу;

-конфликтер, чыр-чатактар, кайым айтышуулар, айыптоолор, коркутуулар;

-диалогдун жүрүшүндө байкалган вербалдык агрессия;

-кептик жүрүм-турумдун ачуулануу, мыскыл, жалган айтуу өңдүү негативдүү жактары.

Албетте, мындай кептик стратегиялардын ар бири конкреттүү кептик кырдаалдар менен жанрлардын, чөйрөлөрдүн контекстинде ишке ашат. Мындан тышкары конфронтациялык стратегиялардын тандалышы риториканын түрлөрүнө тыгыз байланыштуу. Маселен, иштиктүү чөйрөдө конфронтациялык стратегияларга мүнөздүү тактикалар катары:

-үстөмдүк кылууга умтулуу;

-кептик жүрүм-турумдун агрессивдүү формасы;

-эгоизмдин демонстрацияланышы [Виноградов С. И., Карпинская Е.В, 2009].

Келтирилген мындай тактикалардын колдонулушун күнүмдүк турмуштагы кептик кырдаалдардан, саясий дискурстан, расмий бийликтин өкүлдөрүнүн ортосунда болгон кайым айтышуулардан кезиктиребиз. Ошону менен эле бирге көркөм тексттин риторикасынын алкагында каралчу маселелерге байланыштыруу менен, жогорудагы кептик тактикалардын колдонулушун көркөм чыгарманын персонаждарынын ортосунда көркөм диалогдор аркылуу да иллюстрациялап берүүгө да болот.

Адатта, кыргыз тил илиминде көркөм диалогдон алынган үзүндүлөргө лингвистикалык,лингвостилистикалык, филологиялык, адабият таануучулук өңүттөрдөн талдоо жүрзүлүп жүрөт. Ал эми көркөм тексттин риторикалык анализи, ошондой эле текстин риторикалык анализи деген өңдүү түшүнүктөр жалпы тил илиминде жана орус тил илиминде колдонулуп, окумуштуулар тарабынан көркөм тексттин риторикасы, көркөм текстин риторикалык анализи, ошондой эле текстин риторикалык анализи деген түшүнүктөрдүн чегин ажыратуу, тактоо жана анализдин тутумуна кирчү аспектилерди аныктоо аракеттери көрүлүп жүрөт. Маселен, сөз болуп жаткан маселе

боюнча, тагыраак айтканда, оозеки жазма формадагы диалогдорго, анын ичинде көркөм диалогдорго риторикалык талдоонун төмөндөгүдөй параметрлерин белгилөөгө болот:

-диалогдун тиби (түшүндүрүү, талаш, кайым айтышуу, чатакташуу ж.б.);

-темасы (негизги тезис);

-диалогдун катышуучуларынын максаттары;

-алардын стратегиялары жана тактикалары;

-коргонуу жана чабуул коюу ыкмалары;

-жол берилген жана жол берилбеген амалдар (софизмдер, талашты токтотуп коюу, өздүк сапаттарга өтүү, темадан четтөө ж.б.);

-диалогдун күбөлөрүнүн ролу (кубаттап кетүү, кайталоолор, четке кагуулар ж.б.);

-кайым айтышуунун жеңүүчүсү (диалог-диссонанс учурунда) [Черняк, 2015].

Бул параметрлер аркылуу көркөм диалогдорду да талдоого болот. Маселен, көркөм чыгармадан алынган төмөндөгү үзүндүнү алып көрөлү:

–Биерде экенсиң, ырас болбодубу. – деди Бостон алаканы менен мурутун сылай берип.

– Биердемин, көрүп турбайсыңбы. А эмне болуп кетти, билсек болобу, же жашыруун нерсеби?

– Жашыруун эмне болмок эле, мен сага бир иш менен келдим.

–А, сен эле болсоң майда-барат иш менен келбей кал! –Көкүрөгүн кере сүйлөдү Базарбай. –Туура айтамбы?

–Туура айтасың.

–Анда атыңан түш, иш менен келгениң чын болсо.

Бостон унчукпай аттан түшүп, Донкүлүктү мамыга байлады. Ат эс алып,эркинирээк турсун үчүн басмайылын бошотту –муну ал эч качан, эч жерде унутпайт. Анан короодогу ал-абалга баа берип аткандай айланага көз жүгүрттү.

–Эмне туруп калдың? Эмнени издеп таппай жатасың? –деди Базарбай, кыжыры келип турганын билгизип койду. –Отур мынабу дөңгөчкө. Өзү болсо трактордун ошерде жаткан дөңгөлөгүнө көчүк басты.

....–Эмне иш, айтпайсыңбы, –деп ээк какты Базарбай.

–Менин келген себебим, – деп баштады Бостон, – көрдүңбү, тигинде куржунду канжыгага байлана келдим, бөлтүрүктөрдү мага бер, Базарбай. Ордуна алпарып коюш керек.

–Койчу! Ошентиш керек бекен!–Базарбай мыскылдагандай мурдун чүйүрдү.–Көрсө ишиң ушу турбайбы. Бу биздин алдыңкы чабаныбыз эмне эле таң атпай келатат дейм да. Баарын таштай салып бери чапкан экенсиң да. Мен сенин колуңдагы койчуң эмесмин. Бостон, аны бир билип кой. Сен чабан болсоң мен да чабанмын. Сен мага буйрук бере албайсың.

Бостон суранып келип отурат. Так ушундан пайдаланып, муну бир шакаба чегип, келеке кылып, өзүн көргөзүп алууну көздөдү Базарбай. Бостон Базарбайга өтүнүч менен келет деген эмне! Түшкө кирбей турган жорук. Ырас өзү жамбашка келип берди, эми бир чаап алайын деп чечти ал. “Түнү бою тынчтык көрбөй чыгышканы сооп болуптур, Гүлүмканды эркелеткенге чамаң келбеген экен да!” деп, бир жагынан ичинен кыбасы канып табалады. Дайым ушинтип турушкай эле! (Ч.Айтматов, “Кыямат”).

Келтирилген диалогду тибине карай кайым айтышуудан башталып, чатакташууга өткөн диалог катары мүнөздөөгө болот. Ал эми темасы баш каармандар Бостон менен Базарбайдын ортосунда бөлтүрүктөргө байланыштуу келип чыккан чатакташуу экендиги белгилүү. Катышуучулардын максаттары, маселен, чатакташуудан мүмкүн болушунча качууга аракет кылган Бостондун максаты – Базарбай менен конфронтацияга, чатакташууга барбай, бөлтүрүктөрдү алып барып, карышкырлардын үңкүрүнө алып барып коюу. Ал эми Базарбайдын максаты диалогдун башында эле анын “–Эмне туруп калдың? Эмнени издеп таппай жатасың?”, “–Эмне иш, айтпайсыңбы” деген жооп-репликаларынан айкын билинип, ал эми “–Койчу! Ошентиш керек бекен!–Базарбай мыскылдагандай мурдун

чүйрүдү.–Көрсө ишиң ушу турбайбы” деген какшык аралаш ирониялык интонация менен айткан суроо репликасынанананын Бостондун өтүнүчүн аткарбай тургандыгы ачыкталат. Ал эми: *“Бостон суранып келип отурат. Так ушундан пайдаланып, муну бир шакаба чегип, келеке кылып, өзүн көргөзүп алууну көздөдү Базарбай. Бостон Базарбайга өтүнүч менен келет деген эмне! Түшкө кирбей турган жорук. Ырас өзү жамбашка келип берди, эми бир чаап алайын деп чечти ал. “Түнү бою тынчтык көрбөй чыгышканы сооп болуптур, Гүлүмканды эркелеткенге чамаң келбеген экен да!”* деп, бир жагынан ичинен кыбасы канып табалады. *Дайым ушинтип турушкай эле!”* деген автордук баяндоодо Базарбайдын Бостондун өтүнүчүнөн жөн гана эки ооз сөз менен баш тартып койбостон, эскиден келаткан кегин, ичинде өрт болуп жанган өчүн алуу, аны шылдыңга алып, заар тилин агытуу максаты баяндалган. Ал эми диалогдун катышуучуларынын стратегиялары менен тактикаларытуурасында айта турган болсок, анда Бостондун бейконфронтациялык стратегияны тутунуусу, анын Базарбайдын ачык жана көмүскө агрессиясына шайкеш реакция кылбай, жагдайды жайынча түшүндүрүүгө аракет кылуусу, ачык каршылашууга барбоо, орой репликага реакция кылбоо, диалогдун жүрүшүндө эмоцияны минималдаштыруу, кескин пикир айтуудан сактануу, диалогдун аягына чейин мүмкүнчүлүктүн жетишинче сабырдуулукту сактоо өндүү кептик тактикаларды колдонуусу аркылуу түшүндүрүлөт. Ал эми, тескерисинче, Базарбайдын конфронтациялык стратегияны тутунгандыгы *“Биердемин, көрүп турбайсыңбы. А эмне болуп кетти, билсек болобу, же жашыруун нерсеби?”* деген биринчи репликадагы вербалдык агрессия, какшыктан башталып, бул вербалдык агрессия өсүп отургандыгы *“Эмне туруп калдың? Эмнени издеп таппай жатасың ?”*, *“Эмне иш, айтпайсыңбы”* деген кийинки репликалардан байкалат. Ошондой эле, жогоруда белгиленгендей, Базарбайдын ирониялык интонация менен айтылган *“–Койчу! Ошентииш керек бекен!–Базарбай мыскылдагандай мурдун чүйрүдү.–Көрсө ишиң ушу турбайбы”* деген жообундагы какшык, мыскыл жана бейвербалдык каражат

(мурдун чүйүрдү) жогоруда айтылган конфронтациялык стратегия менен анын кептик тактикаларынын көрсөткүчү болуп эсептелет. Атап айтканда, кептик тактикалардын ичинен үстөмдүк кылууга умтулуу, кептик жүрүм-турумдун агрессивдүү формасы, эгоизмдин демонстрацияланышы өндүү негизги тактикаларды бөлүп көрсөтүүгө болот.

Оозеки жазма формадагы диалогдорго, анын ичинде көркөм диалогдорду же полемикалык риторикадагы турмуштагы же саясий дискурстагы диалогдорду риторикалык талдоонун кийинки параметри катары коргонуу жана чабуул коюу ыкмалары белгиленип, анын каражаттары катары кашаанын ичинде софизмдер, талашты токтотуп коюу, өздүк сапаттарга өтүү, темадан четтөө ж.б.у.с. амалдар бөлүнүп көрсөтүлгөн. Маселен, кара риторикада ойду далилдөөдө, экинчи тарапты ынандырууда же кайым айтышууда каршылаш тарапты жеңип, сүйлөтпөй коюу максатында софизмдин ар кандай түрлөрүн колдонуу практикаланып келет. Софизм катары логикалык жактан натуура, бирок маалыматты терең ойлонбой, талдабай кабыл алганда туурадай сезилген ой жүгүртүү, тыянак чыгаруу же аргумент келтирүү эсептелип жүрөт. Демек, софизмдөй жүгүртүүнүн, аргументациянын натуура ыкмасы экендиги туурасында жыйынтыкка келүү менен, анын жымсалданган “тууралыгы”, псевдологикалууугу семиоткалык себептерге (метафоралуулук, омонимия, полисемия, амфиболия жана башка тилдик кубулуштарга) байланыштуу келип чыгат. Маселен, амфиболияга(кош маани, семантикалык кош пландуулук) соңку мезгилдердеги кыргыз саясий дискурсуна төмөндөгүдөй мисал келтирүүгө болот:

Үмүт өлдү!

Дөөлөт кетти!

Адилет камалды ! [<https://he-il.facebook.com/groups/malymattar/>] – деген сүйлөмдөрдөгү “үмүт”, “дөөлөт”, “адилет” деген сөздөрдү окуганда, абстрактуу түшүнүктөр жөнүндө сөз болуп жаткандай түшүнүшүбүз ыктымал. Бирок фейзбук баракчасындагы азыркы учурдагы Кыргызстандагы

расмий бийликке оппозициялык маанайдагы адам тарабынан жазылган бул үч сүйлөмдө конкреттүү адамдар туурасында сөз болуп жаткандыгын бир окуганда эле түшүнүш кыйын. Чынында, мында 2020-жылдын октябрь айында болгон окуяларда көз жумган Алтынбек уулу Үмүт, 2022-жылы Бишкек шаарындагы Манас айылына байланыштуу бийлик өкүлдөрү менен болгон карама-каршылыктан улам Кыргызстандан чыгып кеткен манасчы Дөөлөт Сыдыков жана убактылуу камалган оппозициячыл блогер, жарандык активист Адилет Балтабай жөнүндө сөз болуп жатат. Ошондой эле Алтынбек уулу Үмүттүн мезгилсиз дүйнөдөн кайтканын саясий максатта, асыресе, кара риториканын элементи катары пайдаланышып, бийликтин жасаган кадамдарына нааразылык көрсөтүү учурунда “Үмүттүн үмүтү акталбады”, “Жаңы бийлик Үмүттүн үмүтүн актабады” деген өңдүү лозунгдар колдонулган. Албетте, мындай мисалдарды кара риторикага мүнөздүү софизмге эч кандай тиешеси жок, болгону саясий дискуруска мүнөздүү макала, посттордун аталышы же слоганы деген өңдүү пикирлер да айтылышы мүмкүн. Бирок кара риториканын эң башкы мүнөздүү өзгөчөлүгү болуп сүйлөп жаткан тараптын этикалык, адеп-ахлактык, моралдык нормаларды бузуу, тебелөө жолу менен болсо дагы максатына жетүү эсептелет. Ал эми интернет айдыңында “Бүтүн Кыргызстан” оппозициячыл саясий партиясынын лидери А.Мадумаровдун 2010-жылкы революцияда каза тапкан жарандарга карата “Алар баатырлар эмес куралдуу каракчылар, аларга жаназа окулбайт” деген кеби софизмден да өтүп, вербалдык вандализм, цинизм катары да бааланып жүрөт. Анткени диний маданият же дегеле адамзаттык баалуулуктар, адеп-ахлактын базистик нормаларда маркумдарга акарат келтирүү, болгондо да аларга карата “каракчылар”, “уурулар”, “бомждар” деген өңдүү сөздөрдү колдонуу кара риториканын ашынган формасы катары баалынышы керек. Мындан тышкары софизмдин жалган жалпылоо, кадыр-барк, абройго апелляция жасоо, жалган аналогия, жалган себепти аргумент катары келтирүү, манипуляция максатында фактыларды бурмалоо, жалган макул болуу (псевдосогласие), жалган сый

көрсөтүү (псевдоуважение) өңдүү логикалык, вербалдык амалдарды күнүмдүк турмушта, ошондой эле, жогоруда бир нече ирет сөз болгондой, көркөм чыгармалардан да кезиктирүүгө болот. Маселен, Ч.Айтматовдун “Кыямат” романында борбордук персонаждар катары эсептелген Бостон Үркүнчиев менен Кочкорбаевдин ортосундагы диалогу аркылуу жогорудагы манипуляциялык, софисттик амалдарды иллюстрациялоого болот:

–Качанга чейин, жолдош Үркүнчиев, –деп ал адатынча Бостонго “сиз” деп кайрылды, –Качанга чейин сиз өзүңүздүн өтө шектүү сунуштарыңыз менен олтурган адамдарды ыңгайсыз абалда калтыра бересиз? Социалисттик коллективдин ичиндеги өндүрүштүк мамилелердин тиби небак эле тарых тарабынан аныкталган. А сиз чабан ким менен иштейт, ким менен иштебейт, кимге канча төлөш керек –ошонун баарын кожоюн катары өзү чечиш керек деп маселе көтөргүңүз келет. Бул эмне дегендикке жатат? Бул –тарыхка, биздин революциялык жеңиштерибизге чабуул жасоо, экономиканы саясаттан жогору коюу дегендикке жатат. Сиз өзүңүздүн бир короо коюңуз дун гана тар кызыкчылыгынан карап жатасыз. Сиз үчүн мындан өткөн маселе жок. Бирок билип коюңуз –сиздин оторуңуз дун ары жагында район, область, өлкө турубатат! Суроо туулат: сиз бизди эмнеге алпарып такагыңыз келип турат? –Чарба жүргүзүүнүн социалисттик принциптеринин бурмаланышыбы?

Кыжыры кайнаган Бостон ордуна тура калды.

–Мен эч кимди эч жакка үндөбөткөн жерим жок, эч кимди эч жерге алпарып такап салмакчы да эмесмин.

... – Сиз бу кишини билбейсиз, жолдош Мамбетов, –деп шашыла коштой чапты Кочкорбаев. – Үркүнчиевдин дооматтарын айтып олтурса түгөнбөйт. Мына, мисалга жакында Нойгутов деген бир чабан, ооба, Нойгутов Базарбайдын өзү тоодон карышкырдын үңкүрүн таап алат. Ичиде төрт бөлтүрүк бар экен, Нойгутов бир үйүрдүн тукумун курут кылыш үчүн төртөөн тең экспроприировать кылат, башкача айтканда, тыйпыл алып кетет. Кыскасы, өз милдетин туура аткарат. Анан эмне

болгонун угун туруңуздар эми. Бу Үркүнчиев жолдош Нойгутовдун сары узине чөп салып артынан түшөт. Элден мурун Нойгутовду акчага алдап, сатып алгысы келет, анысы ордуна чыкпайт, анткени Нойгутов принципиалдуу киши, аны эч ким сатып алалбайт, анда Үркүнчиев бөлтүрүктөрдү ордуна алпарып кой деп, Нойгутовду коркутуп-үркүтүп, опузалай баштайт. Ордуна алпар дегени – жырткычтар мындан ары да көбөйө берсин дегени да. Бу эмне деген жорук? Муну кандай түшүнүүгө болот? Балким, жолдош Үркүнчиев, башкасынын баары бүтүп, эми кожолук, жеке өзүңүздүн, башкача айтканда, персоналдуу карышкарларды күтүшүңүз калдыбы? Балким, совхоз сизди карышкырлар менен камсыз кылууга милдеттүү болуп жүрбөсүн? Элден мурун кожолук жер, кожолук отор, анан кожолук карышкырлар керек болот да ! Ушундайбы? Болбосо сиздин жоругуңузду кандайча түшүнүүгө болот – карышкырлар көбөйө берсин, биздин малды чекесинен кыра берсин, жалпы элдик менчиктин эсебинен жашай берсин дегениңизби?

Бул учурда Бостон ачууга алдырбайын деп, акыл токтотуп калган эле, жай гана минтип айтты:

– Карышкырлар туурасында сөздөрдүн калети жок, бирок бир гана жаман жери – бу кудай урган карышкырлар жалпы элдик менчикке кол салып жатышканын эч түшүнбөйт экен да.

Отургандар аргасыздан күлүп жиберешти, тыным боло түштү, Бостон ошондон пайдаланып сөзүн улады:

– Биер карышкырларды кеп кыла турган жер эмес эле, бирок эми мынча сөз болуп калды, мен да өз оюмду айтайын(Ч.Айтматов, “Кыямат”).

Ч.Айтматовдун “Кыямат” романынан келтирилген диалогдун үзүндүсүнүн башында эле Кочкорбаевдин Бостон Үркүнчиевге “сиз” деп кайрылуусу кара риторикада жалган сыйлоо (псевдоуважение) катары аныкталып, ал эми лингвостилистикада мындай стилдик ыкма *антифразис* деп аталат. Ал эми конфронтациялык стратегияны тутунган Кочкорбаевдин кебиндеги эң башкы тактикалар катары “*кадыр-барк, абройго апелляция жасоо*”, “*жалган*

себепти аргумент катары келтирүү”, “манипуляциялоо максатында фактыларды бурмалоо” өндүү тактикаларды болуп көрсөтүүгө болот. Маселен, Кочкорбаевдин Бостон Үркүнчиевге “сиз” деп кайрылуусунун антифразистик семантикасында өзүн расмий бийликтин өкүлү катары көрсөтүү аракети да жатат. Анын кийинки кептик тактикалары да так ушул деталга байланыштуу десек болот. Атап айтканда, Кочкорбаевдин : “Бул эмне дегендикке жатат? Бул –тарыхка, биздин революциялык жеңиштерибизге чабуул жасоо, экономиканы саясаттан жогору коюу дегендикке жатат. Сиз өзүңүздүн бир короо коюңуздун гана тар кызыкчылыгынан карап жатасыз. Сиз үчүн мындан өткөн маселе жок. Бирок билип коюңуз –сиздин оторуңузду ары жагында район, область, өлкө турубатат! Суроо туулат: сиз бизди эмнеге алпарып такагыңыз келип турат? –Чарба жүргүзүүнүн социалисттик принциптеринин бурмаланышабы?” деген репликасын “кадыр-барк, абройго апелляция жасоо” тактикасы катары баалоого болот. Жөнөкөй тил менен айтканда, жеке бир чарбалык маселени саясатташтыруу, аны атайын алп масштабдагы маселеге айландыруунун өзөгүндө оппонентти жеңүү максаты жаткандыгын түшүнүү кыйын эмес. Мындай манипуляциялык тактиканын кайсы бир деңгээлде ишке ашкандыгын: “Кыжыры кайнаган Бостон ордунан тура калды. –Мен эч кимди эч жакка үндөбөткөн жерим жок, эч кимди эч жерге алпарып такап салмакчы да эмесмин” деген жообунан байкоого болот. Анткени полемикалык диалогдо, талаш-тартыштарда, дебаттарда, көбүнесе, ачууга алдырган тарап жеңилүү ызасын тартаары белгилүү. Бирок диалогдун кийинки бөлүгүндө Кочкорбаевдин “жалган себепти аргумент катары келтирүү”, “манипуляциялоо максатында фактыларды бурмалоо” өндүү тактикаларды колдонууну улантып, ал гана эмес Нойгутов Базарбайга карата “принципиалдуу киши, аны эч ким сатып алалбайт, Үркүнчиев бөлтүрүктөрдү ордуна алпарып кой деп, Нойгутовду коркутуп-үркүтүп, опузалай баштайт” деген пикирине Бостон эмоционалдуу реакция кылбастан, акыл токтотуп калган абалы: “Бул учурда Бостон ачууга

алдырбайын деп, акыл токтотуп калган эле,...” деген сүйлөм аркылуу берилип, ал эми анын: – *Карышкырлар туурасында сөздөрдүн калети жок, бирок бир гана жаман жери – бу кудай урган карышкырлар жалпы элдик менчикке кол салып жатышканын эч түшүнбөйт экен да”* деген ирониясы отургандардын арасында аргасыздан күлкү жаратып, натыйжада Кочкорбаевдин манипуляциясына карата татыктуу тактика катары колдонулгандыгын айтууга болот.

“Сиз” деген сөздүн *антифразистик* кызматы ирониялык оттенектон башка сарказмдык, шылдыңдоо, теңсинбөө өңдүү маанилерди да туюнтат. Анын мындай маанилери көркөм чыгармаларда айрым учурларда автордук баяндоолор аркылуу да ачыкталат:

–Чын, бекер жүргөнчө бекер иште – дейт тура...Килеңдеген эки ат кошулган араба даяр. Атам күлгөн болду. Оп-поо...кечээтен эле айтпайсыңбы аны. Лапнай, таксыр, азыр тамак жеп алалы. Эртең дозокко бар де, кете беребиз. Лапнай-тепейиңди кой, Чаңгыл. Орко ормоё түштү. Шылдың эмес биердеги киши. Мен иштин жайын айттым. Кой-эй, бригад үкө, катуу кетпе. Сиз билген иштин жөнүн биз да билебиз. Биз дагы өкмөт менен бартияга көз ачканы ак эмгегибизди сиңирип келатабыз. Атам өнөгүн кетирбей, “сиз” деген сөздү ныгырып, ууга чылап сүйлөдү. Сиз аксакал алдыкыйиниңизди карасаңыз. Бир күн кызматтан түшсө, өмгөктөй берет бекен...(Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”). Келтирилген бул диалогдо да “сиз” деген сөздүн *антифразистик* кызматы андагы какшыктын, жымсалданган вербалдык агрессиянын семантикасы “*Атам өнөгүн кетирбей, “сиз” деген сөздү ныгырып, ууга чылап сүйлөдү*” деген сүйлөм аркылуу экспликацияланды.

Софизмдердин катарына киргизилген мындай манипуляцияларды, атап айтканда, энантиосемиянын механизмдеринин бири болгон *антифразис* риторикалык ресурс катары саясий дискурста, анын ичинде кыргыз саясий дискурсунда да активдүү колдонулат. Мындан тышкары, ирония, сарказмды, семантикалык кош пландуулукту жаратуунун вербалдык стратегияларынын

бири катары сөз курамындагы айрым тыбыштарды бурмалап айтуу да эсептелет. Сөз болуп жаткан маселеге карата “Бүтүн Кыргызстан” оппозициячыл саясий партиясынын лидери А. Мадумаровдун “... Садыр Жапаров түрмөдө жатканда, аны азыр тегеректеп “Садый, Садый” деп жүргөндөрдүн бири да ооз ачкан эмес” деген өндүү билдирүүсүн мисал келтирүүгө болот [<https://ne-np.facebook.com/5tvkg/videos>]. Бул сүйлөмдө Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаровдун ысымындагы “р” тыбышын “й” тыбышына алмаштырып айтуу кептик тактикасын Президенттин айланасындагы адамдарга карата, ошол эле учурда анын өзүнүн дарегине да саясий сарказм айтуу, сыйлабагандык, аброюн төмөндөтүүгө болгон аракет катары түшүндүрүүгө болот.

Жогоруда софизмдердин катарына “*жалган себепти аргумент катары келтирүүнү*” да киргизүүгө боло тургандыгына токтолдук. Айрым адабияттарда аталган софизм кара риторикадагы псевдологикалык технология же манипуляциялоо каражаты катары да сыпатталып жүрөт. Анткени мында, адатта, себеп менен натыйжанын байланышы бузулуп, логикалык жактан бири-бири менен байланышсыз объектилер байланыштырылып, себеп жана натыйжа катары сыпатталат. Маселен, 2022-жылдын 26-майында ЖКнын кезектеги отурумунда депутат Нурланбек Шакиев 30 жыл аралыгында мамлекетибиздин башкы символдорунун бири болгон мамлекеттик туубуздун түсү жана анын так ортосундагы түндүктүн сары түстө экендиги туурасында талаштар токотобой келе жатканын айткан. Депутат сары түстү ак түскө өзгөртүү керектигин, анткени сары түстөгү түндүк күн караманы элестетээри айтылып жүргөнүн, ошол себептүү биз дагы күн карамадай болуп ар кайсы өлкөлөрдөн жардам, акча сурап атканыбызды айткан [<https://kaktus.media/>]. Ушул өндүү псевдологикалык манипуляцияларды Кыргызстандагы саясий дискурстун мүнөздүү өзгөчөлүгү катары эсептөөгө болот. Маселен, сөз болуп жаткан маселеге карата 2022-жылдын 23-майында Сузак районунун Сафаровка айылындагы Жоомарт Бөкөнбаев атындагы окуу-тарбиялык

комплексинде 7-классынын окуучусуна информатика сабагынан мугалими Мээримгүл Эргешбаеванын кол көтөргөндүгүнө байланыштуу чыккан инцидентке карата “Ата-Журт Кыргызстан” саясий париясынан ЖКга депутат болуп шайланган Айбек Маткеримовдун төмөндөгү пикирин келтирүүгө болот: *Мунун баары ушул биздеги мектеп системасындагы бирдиктүү форманын жоктугу окуучулардын ортосундагы талаш-тартыштар келип чыгат. Ошондой эле сабактарда смартфондорду колдонууга тыюу салуу керек. Анткени кечээги инцидентте баары атайын даярданып алгандай ой калтырат. Мугалимди ошол деңгээле жеткирип, анан телефонго тартып, элге жарыя кылуу жарабайт. Мамлекет болгондон кийин мамлекеттүүлүктү көрсөтүш керек, тартып сакталышы керек. Муну көзөмөлгө алуу керек* [<https://www.youtube.com/watch>].

Келтирилген үзүндүдө окуучу менен мугалимдин ортосундагы чатактын чыгуусунун чыныгы себептерин аныктоо аракетинин ордуна, сөз болуп жаткан жагымсыз окуяга үздөн-түз тиешеси жок, балким кыйыр тиешелүү бирдиктүү мектеп форманын жоктугу же смартфондордун колдонулушу өңдүү жалган себепти аргумент келтирүү катары сыпаттоого толук негиз бар. Биз ар бирине токтолуп жаткан жол берилген жана жол берилбеген амалдарга софизмдерден тышкары “*талашты токтотуп коюу*”, “*өздүк жеке сапаттарга өтүү*”, “*темадан четтөө*” өңдүү амалдарды киргизүүгө боло тургандыгы жогоруда белгиленди. “*Жеке адамдык сапаттарга басым жасоо*”, “*темадан четтөө*” же “*трагедиялуу окуяларды айтуу менен, угуп жаткандардын сезимдерин манипуляциялоо, аларды өз максатына жетүүчүн пайдалануу*” өңдүү амалдардын классикалык үлгүлөрүн көркөм тексттер менен коомук турмуштун түрдүү стилдик чөйрөлөрүндөгү кептик коммуникация процессинен кезиктиребиз. Маселен, жогоруда келтирилген “Кыямат” романындагы баш каарман Бостондун ага идеялык, моралдык каршылаш Кочкорбаев жана Базарбай өңдүү каармандар менен болгон диалогдорунан сөздү башка нукка буруп, темадан четтөө, таасирлүү аргументтерди таппай калган учурда диалогго катышып жаткан

каршылашынын жеке турмушундагы трагедиялуу жагдайларды айтып, ошону менен эле чектелбей, аны айыптоо аракетин көрүү аркылуу аткарылган кара риторикага мүнөздүү манияпуляцияга карата төмөндөгү үзүндүнү келтирүүгө болот:

–Шегим бар! А дегинкисинде, кайдагы бир шарттарды көтөрүп чыга калыш– бу өзүмне деген өнөр? Муну жасап бергиле, тигини жасап бергиле. Жолдош Үркүнчиев, өз оторуңузга жекече жайыт жасап алам деп баратып Ала-Мөңгүнүн белинде кара башыл кишини өлтүрүп тынганыңыз да жетишет. Же бул сизге аздык кылыбатабы?

–Айта түш, айта түш! –деп жаалдана бурк этти Бостон. Эрназардын кырсыктуу өлүмүн ушинтип, кетип баратып ташты тээп өткөндөй, жоктон жок балл эткизе айтып турганына ичи сыйрыла түштү.

–Эмне–“айта түш, айта түш”? Мен жалган айтыбатамбы?–Белге тээп өттү Кочкорбаев.

–Жалган айтыбатасың.

–Каери жалган: Эрназардын сөөгү эмгиче белде, муздун ичинде жатпайбы. А балким, ошерде дагы миң жыл жатат ал. Аны кайда катасыз?

Бостон унчуккан жок. Кеңешмеде ошол оор кырсык жөнүнөн сөз кеткенине чийки май жегендей көңүлү айланып кетти. Бирок Кочкорбаев таптакыр кырданып алды.

–Эмне унчукпайсыз, жолдош Үркүнчиев?–деп жараны чукуду ал.–Өзүңүз үчүн жаңы, жекече жайлоо ачып алууга жөнөгөн сиз белеңиз, же башка бирөө беле?

–Ооба, өзүм үчүн жөнөгөм, –деп кескин айтты Бостон,–Бирок өзүм үчүн гана эмес, баардыгы үчүн, анын ичинде, Кочкорбаев, сен үчүн да жөнөгөм. Себеп дегенде сен мени эмес, мен сени ичиндирип, тоюндуруп отурам. Сен суу ичкен кудугуңа түкүрүбатасың, билсең!

–Бул эмне дегендик?–Кочкорбаевдин ачуусу келип, кыпкызыл болуп кетти.–Мен бардык нерсе үчүн партияга гана милдеткермин (Ч.Айтматов,

“Кыямат”). Келтирилген бул үзүндүдө, жогоруда сөз болгондой, Кочкорбаевдин Бостонду өмүр бою өкүндүрүп, өзөгүн өрттөгөн Эрназардын өлүмүн эсине салгандыгын полемикалык риторикада *“найдаланылышына жол берилген жана жол берилбеген амалдардын”* ичинен *“жол берилбеген амалдардын”* катарына киргизүүгө болот. Ал эми диалог жүргүзүүнүн мындай амалдары кара риторикада рабулистиканын объектисине киргизилип жүрөт. Анткени диалогдун жүрүшүндө билип туруп жалган айтуу, сүйлөшүп жаткан тарапты эмоционалдык тең салмактуулуктан чыгаруу максатында колдонулган провокациялар, психологиялык манипуляциялар, жалган аргументтер рабулистиканын алкагында изилдөөгө алынат. Келтирилген диалогдо Кочкорбаевдин Эрназардын өлүмүнө күнөөлөгөн тактикасына Бостондун *“Айта түш, айта түш!”* деген жообу аргасыз ичинен күйүп кубаттоо, айыпсыз экендигин айтып далилдей албагандыктан аргасыздан макул болуу (псевлосогласие) катары каралышы мүмкүн. Андан соң Кочкорбаевдин: *“Каери жалган: Эрназардын сөөгү эмгиче белде, муздун ичинде жатпайбы. А балким, ошерде дагы миң жыл жатат ал. Аны кайда катасыз?”*, *“Эмне унчукпайсыз, жолдош Үркүнчиев?”* деген суроолору жогоруда айтылган амалды аягына жеткире колдонуу, вербалдык агрессияны күчөтүү менен Бостонду биротоло жооп берүүдөн баш тартып, унчукпай калган абалга жеткирүү максатында берилип жаткандыгы талашсыз. Бостондун күтүүсүз жообунан улам Кочкорбаев өзү эмоцияга алдырып, анын кыпкызыл болуп кетиши жана *“Бул эмне дегендик?”*, *“Мен бардык нерсе үчүн партияга гана милдеткермин”* деген эмоционалдуу репликасы кадыр-барк, абройго таянуу (апелляция к авторитету) тактикасынан кабар берет. Дегеле, Ч. Айтатовдун чыгармаларын көркөм тексттин риторикасы өңүтүнөн талдоонун парметрлеринен алып караганда, сөз болуп жаткан кептик тактика, атап айтканда, *“кадыр-барк, абройго таянуу”* (апелляция к авторитету) манипуляциясы борбордук бир катар персонаждардын кептик жүрүм-турумунан ачык байкалат. Тагыраак айтканда, Сегизбаев, Кашкатаев, Алданов, Сабитжан, Таңсыкбаев өңдүү каармандардын инсан катары

алсыздыгын, ырайымсыздыгын, ички моралдык, психологиялык өксүктөрүн калкалаган, жаап жашырган жамынычы таш боор система экендиги, анысыз алардын жашоосу эч нерсеге арзыбастыгы көркөм диалогдордогу алардын кептериндеги кадыр-барк, абройго таянуу манипуляциясы аркылуу чагылдырылат. Маселен, “Гүлсарат” повестинде райкомдун бюросунда Танабай Бакасовдун партиядан чыгарылышын сүрөттөгөн эпизоддо сөз болуп жаткан манипуляция көркөм диалогдо каармандын образын терең ачып берүүнүн бир каражаты катары кызмат кылат:

–Кеп Бакасовдун мени кордогонунда да эмес. Мен райкомдун бюросунун өкүлү, кала берсе, бүткүл партиянын өкүлү болуп баргам. Андыктан бирөөлөр мени кордоо менен бүткүл партиянын беделин кордошуна жол бербейм. “Булгаары пальточон жаңы манап” деген сөзүн көрбөйсүздөрбү. Макул, пальтону жөн эле коёлу, Бакасовдун айтуусу боюнча, мына мен, совет адамы, партиянын өкүлү, элдин канын соргон жаңы манап экенмин да... Ушундай болуп жатпайбы, жолдоштор (Ч.Айтматов, “Гүлсарат”). Мында Сегизбаев маселенин масштабын атайын саясатташтырып, ошону менен эле бирге чыгармада сүрөттөлүп жаткан доордогу тоталитардык режимдин тиреги болгон партиянын кадыр-барк, аброюна таянуу тактикасы аркылуу отургандарды ынандыруу менен, максатына жетүүнү көздөгөндүгү туурасында жыйынтыкка келүүгө болот. Сөз болуп жаткан кептик тактиканын колдонулушун чыгармалардагы мындай бюро, чогулуштардан тышкаркы эле кадыресе турмуштук жагдайларда сүрөттөлүшүн, маселен, “Кылым карытар бир күн” романында борондулуктар Эдилбай Куркуттун үйүндө отурушуп сүйлөшүп жаткан эпизоддогу Сабитжандын төмөндөгү монологу аркылуу да көрсөтүүгө болот:

–Өзүбүздүн ден соолук үчүн ичели! –деп Сабитжан дагы айтты да, булаңгыр тарткан көзүн ирмегилеп, дале болсо келберсип, маанилүү кебетеде отурууга тырышты. –Биздин ден соолук – мамлекет үчүн чоң байлык. Демек, биздин ден соолук –мамлекеттик баада кымбат байлык.

Мына көрдүңөрбү! Биз карапайым кишилерден эмеспиз, мамлекеттик кишибиз! Анан дагы айтаарым...

Дагы тост айтып мээни ачыта элегинде деп, кыжсыры келген Бороондуу Эдигей ордунан ыргып турду да, чыга жөнөдү.

... “Өлбөй кал, шордуу Казанга! –деп күңк эте онтоп алып, ызасына чыдабай мурутун чайнады. –Бул не деген шумдук, өлүмдү өлүмдөй көрбөсө, азаны аздай күтпөсө! Тойдо отуруп арак ичкенсип, кабагым-кашым деп койбойт. Дагы мамлекеттик ден соолук деп таап алган ылакабын ?.. Качан болсо, ушунусу ушул (Ч.Айтматов, “Кылым карытар бир күн”). Келтирилген үзүндүдө манипуляциянын бир канча түрү бар десек болот. Анткени бири-бирине түздөн-түз байланышы жок жагдайларды байланыштырып аны аргумент катары келтирүү, ошону менен эле бирге өзүн “мамлекеттик киши” катары аныктоо менен кадыр-барк, абройго таянуу манипуляциялары колдонулуп жаткандагын көрүүгө болот. Анткени “Ар бир жарандын ден соолугу – мамлекеттик байлык” деген ураандын логикасынан карай турганболсок, анда карапайым кишилердин да ден соолугу мамлекеттин байлыгы болушу керек эле. Бирок Сабитжан *“Биз карапайым кишилерден эмеспиз, мамлекеттик кишибиз!”* деген репликасынан анын жеке өзүнүн ден соолугу мамлекеттин байлыгы экендиги туурасында, бир караганда, туурадай көрүнгөн, бирок талдай келгенде, турмуштук негизи жок “өз жашоомду оңоюн, менин жашоом оңолсо, элдин жашоосу да жакшырат” деген өңдүү псевдологика келип чыгат. Сөз болуп жаткан эпизоддо Сабитжандын кебиндеги жалган себеп жана натыйжага негизделген аргументтерге, анын айткандарынан күмөн санап, ишенбөө, четке кагуу өңдүү мамиле Эдигейдин: *“Дагы мамлекеттик ден соолук деп таап алган ылакабын ?..”,* Эдилбай –Куркуттун *“Калтыңа баракелде! Ушунча жыл сени эмнеге окутту экен, ыя”* ошондой эле үйдө отурушкан борондулуктардын: *“Кайран бала жанын жеп атыры, бирок мейли, айта берсин, бекер отургуча кызык калп экен, анын үстүнө улам арак менен шубатты шыңгытып жатып мас да болуп калды, тыйып эмне кылалы, былжырай берсин деп тим коюшту.*

Бирөөдөн каңырыш уккандыр, бирөөдөн чынын уккандыр, ага баш оорутуп не кажат...” деген реакциялары аркылуу берилген. Ал эми арак менен шубатты аралаштыра жутуп, кызып алган Сабитжандын *“Космонавт өзү жердин уруксаты болмоюн эчтеме кылбайт...Кымбаттуу көкөтайым, космоско учуш деген Каранарга минип алып, Сары-Өзөктүн чөлүн кезиш эмес, татаал, өтө татаал...”* деген жообу жана автордун: *“Алансайын жагалданып тили сайрап, деле тири шумдуктун баарын айтканда борондулуктар эмнесине ишенип, эмнесине ишенбесин билбей ооздору ачылды”* деген баяндоосу угуп жаткандарды *“басмырлоо аркылуу үстөмдүк позициясын ээлөө жана алардын кабарсыздыгына негизделген манипуляциялардан”* кабар берет. Бирок Сабитжандын кептик стратегиясынын, андагы тактикалары менен вербалдык манипуляцияларынын түпкү максаты Эдигейдин *“Азыр өзү бирөөнүн кол алдында итеп жүргөндөгү кебетеси ушул, Сары-Өзөктүн элинин баары оозун тиктеп эле жалдырап отурса дегенде эки көзү төрт...”* деген ички кеби, ошондой эле автордун *“Сабитжандын ою да белгилүү боло берди: Борондулуктарды биротоло жерге житире басып, карындашы менен күйөө баласы үчөөнүн чатагынан төмөн түшө калган беделин кайра көтөрүп алгысы келгендей”* деген баяндоосу акылуу ачыкталып берилген. Демек, жогоруда келтирилген көркөм чыгармадан алынган үзүндүлөрдө, көркөм диалогдордо бир катар манипуляциялык жана антиманипуляциялык амалдар катылып жаткандыгы жана аларды күнүмдүк турмушта, дискурстун ар кандай түрлөрүндө, анын ичинде саясий дискурста, асыресе, саясий дебаттарда, жарнамалык тексттерде, шайлоо компанияларынын жүрүшүндө активдүү колдонула тургандыгын баса белгилөөгө болот. Маселен, Кыргыз Республикасында парламенттик, жергиликтүү, президенттик шайлоо өнөктүктөрүндө *“Союздук мезгилдеги мамлекетти курабыз”, “Сталиндин заманындагыдай тартипти орнотобуз”, “Советтер союзундагы социалдык адилеттүүлүктү алып келебиз”, “Союз мезгилинде доллар жок эле жашаганбыз, рубль зонасына өтөлү”* деген өңдүү чакырыктар, ураандар,

биринчи кезекте, саясат таануу жаатында саясий анахронизм катары мүнөздөлүп жүрөт. Ал эми жогоруда мисалдар аркылуу иллюстрацияланган жеке адамдын, системанын аброюна, кадыр-баркын кепилдик кылуу, ага таянуу аркылуу элди ишендирүү, ынандыруу аракети риторикада кептик тактика, айрым адабияттарда манипуляция, алдоонун натыйжалуу жолдорунун бири катары сыпатталат. Мындан тышкары кептик тактиканын эң бир натыйжалуу түрлөрүнүн бири катары, мындан мурунку параграфта сөз болгондой, диний риторика, же диний баалуулуктарды пайдаланып, массалык аң-сезимди манипуляциялоо эсептелет. Илимий риторикада диний түшүнүктөрдү активдүү пайдалануу аркылуу, аларды кепилдик катары сыпаттоо, диний аалымдарды, диний лидерлердин аброюна, кадыр-баркына таянуу аракеттерин гомилетка түшүнүгүнө байланыштырылып каралып келгендигине өткөн параграфтарда бир катар мисалдар келтирилди. Анда айтылгандай, диний риториканын элементтеринин манипуляциялык максатта колдонуунун коомдук турмуштун түрдүү чөйрөлөрүндө басымдуулук кыла баштоосу коомдогу маалымат коопсуздугу жаатында жаралган коркунучтардын бири катары каралышы керек.

3.5. Тексттин риторикалык анализи жана риторикалык фигуралар

Оратордук кептин коммуникативдик сапатынын эң башкы көрсөткүчү катары сүйлөп жаткан адамдын аны угуп жаткандарда ал каалаган, күткөн таасирди жаратуу менен, алардын белгилүү бир чечимдерге келип, андан соң кайдайдыр бир аракеттерге баруусун камсыздаган натыйжа эсептелет. Анткени айтылган кептин таасири, адамдарды аракетке чакыруусу, алардагы реакцияны жаратуусу – андагы лингвопрагматиканын эң негизги табигый талабы. Кептин башка жанрлары өңдүү эле көркөм чыгарманын да эң башкы максаты, эстетикалык вазипасы болуп адамга таасир тийгизүү, анда түрдүү сезимдер менен реакцияны жаратуу экендиги жалпыга маалым. Ал гана эмес айрым көркөм көрөңгөсү бийик чыгармадан алынган таасирлер адамдардын өмүр бою эсинде сактала тургандыгы да талаш жаратпайт. Демек, ушул

өңүттөн алып караганда, көркөм чыгарма логикалык ырааттуулукка ээ оозеки кепке караганда, алда канча таасирлүү экендиги тилдин эмоциялык, эстетикалык, экспрессивдик кызматтары аркылуу түшүндүрүлүүсү ыктымал. Сөз болуп жаткан маселеге байланыштуу окумуштуу Б.Усубалиевдин: “...көркөм өнөрдүн бир айныбас мыйзамы бар: ал-каймаманалуулук, көп маанилүүлүк, б.а., ал кебез менен гана “мууздай” алат. Мына ушул касиети аркылуу ал адамга өзгөчө таасир этет, ойлонууга мажбурлап, санаага чөгөрөт...[Усубалиев,1994].

Ушул себептерден улам “көркөм тексттин риторикасы”, “көркөм текстке риторикалык талдоо” деген түшүнүктөр пайда болуп, алардын өзүнчө багыт катары чектери жана интердисциплинардык мүнөздөгү маселелери изилдөөлөрдүн объектисине айланган. Анткени көркөм чыгарма искусствонун башка түрлөрүнөн айырмаланып, оратордук кеп менен орток каражатка ээ. Ал каражат – тил. Ал эми көркөм текст илим менен искусствонун чегиндеги объект катары эсептелүү менен, көп полифониялык структурага ээ. Мындан тышкары риторика менен текстти изилдөөнүн теориялык маселелеринин айтым аркылуу байланышып тургандыгын белгилөөгө болот. Тагыраак айтканда, айрым окумуштуулар, маселен, М.М. Бахтин текстти айтым катары кабылдоо керектигин белгилейт [Бахтин, 1997]. Демек, окумуштуунун пикиринде, кандай гана текст болбосун аны айтым катары карап, сыпаттоого болот. Ал эми окумуштуу А.А.Волков айтымдын риторикадагы ордун көрсөтүү менен, сөз өнөрүнө: «Высказывания, сохраняемые и воспроизводимые, образуют совокупность, называемую словесностью» деген аныктама берген [Волков, 2001]. Ошону менен эле бирге айтым риторикада аргументациянын бир бөлүгү катары эсептелсе, көркөм текстте ал тексттин риторикалык түзүлүшүнүн негизги элементтеринин бири катары саналат [Лютман,1998]. Ал эми кыргыз тил илиминде айтымдын семантика-информативдик мазмуну жана синтактика-грамматикалык структурасы, текстке система-структуралык анализ жүргүзүүнүн принциптери академик С.Ж. Мусаев тарабынан изилдөөгө

алынган [Мусаев,2000]. Демек, тексттин лингвистикасында болсун, илимий риторикада болсун, тилдин коммуникативдик, когнитивдик, функционалдык бирдик катары кызмат аткарышы анын айтымдык, тексттик формада жаралышын, ойдун, ички кептин тышкы кепке айланып, экспликацияланышын шарттайт. Текст интердисциплинардык алкактагы объект болгондуктан, ал психоллингвистика, семиотика, паралингвистика, менталингвистика, коммуникация теориясы өңдүү бир катар илимий тармактарда изилденет. Кыргызстанда тексттин теориялык жана практикалык маселелери ар кайсы өңүттөрдөн изилдөөгө алынып жактандыгы белгилүү. Кыргыз тил илиминде текст, негизинен, лингвопоэтикалык жана таза тилдик өңүттөрдөн изилденип келет. Маселен, профессор Б.Усубалиев тарабынан көркөм чыгарманын тилинин лингвостилистикалык табиятын изилдөө аракети көрүлсө, ал эми профессор С.Өмүралиева Ч.Айтматовдун текст түзүүдөгү чеберчилигин конкреттүү бир чыгарманын семантикалык структурасына талдоо жүргүзүү аркылуу көрсөтүүгө аракеттенген. Аты аталган окумуштуулардын изилдөөлөрү филологиялык аспектиде жүргүзүлсө, тексттин таза лингвистикалык өңүттөгү айрым бир маселелери алгач С.Өмүралиева, Ж.Чыманов тарабынан түзүлгөн окуу-методикалык куралдарда каралган [Өмүралиева,1987]. Бирок кыргыз тил илиминде тексттик лингвистикага тиешелүү негизги теориялык маселелердин таза тилдик аспектиден изилдениши Т.С. Маразыковдун 1996-жылы корголгон “Кыргыз тилиндеги текст уюштуруучу каражаттар” аттуу кандидаттык диссертациясынан башат алат. Тагыраак айтканда, тексттин тулкусундагы тилдик каражаттардын семантика-функционалдык табияты, алардын мазмун түзүүдөгү коммуникативдик потенциалы, тексттин бирдиктери, андагы объективдүү категориялар өңдүү бир катар орчундуу маселелер биринчи ирет кыргыз тил илими жаатында күн тартибине коюлган. Мындан тышкары аталган изилдөөдө негизги маселелердин катарында кыргыз тилинде текст уюштуруучу каражаттардын семантика-структуралык жана коммуникативдик табиятын аныктоо аркылуу

метатексттин түзүлүш механизмин аныктоого жана андан алынган жыйынтыктарды илимий-теориялык негизде жалпылаштырууга байланыштуу бир катар маселелер каралган [Маразыков, 1996]. Ал эми Т.С. Маразыковдун 2005-жылы жарык көргөн “Текст таануу жана анын айрым маселелери” (1-китеп), “Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы” (2- китеп), “Кыргыз тилинде тексти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар” (3-китеп) аттуу үч китептен турган көлөмдүү эмгегинде да тексттин таза лингвистикалык концептуалдуу маселелери система-структуралык, коммуникативдик өңүттөрдөн иликтенген [Маразыков, 2005]. Маселен, Т.С. Маразыков тексттердин классификациясы алардагы маалымат-кабардын табият-мүнөзүнө карап ишке ашырыла тургандыгын белгилөө менен, информациянын фактуалдык информация, эмоционалдык информация, экспрессивдик информация, контексттик информация, подтексттик информация, концептуалдуу информация сыяктуу түрлөрүнө токтолуп, алардагы тилдик каражаттардын семантика-функционалдык табиятын конкреттүү тилдик факт-материалдардын мисалында ачып берүүгө аракеттенген. Мындан тышкары кыргыз тил илими жаатындагы изилдөөлөрдүн формалдуу лингвистиканын, нормативдүү грамматиканын алкагынан чыгып, тилдин кеп аркылуу актуалдашуусуна байланыштуу теориялык маселелердин изилденишинде 2000-жылы С.Ж. Мусаев тарабынан корголгон “Тексттин коммуникативдик структурасы” аттуу докторлук диссертацияныбаса белгилөөгө болот [Мусаев, 2000]. Андан соң тексттин семантикалык структурасына, прагматикасына, бирдиктерине байланыштуу өзөктүү маселелер анын 2002-жылы Кыргыз Республикасынын илим жана техника жаатындагы Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон “Текст: прагматика, структура” аттуу монографиялык эмгегинде ар тараптуу иликтенген. Аталган эмгек кыргыз тил илиминде тексттик лингвистиканын илимий-теориялык негиздеринин түптөлүшүнө өбөлгө түзгөн алгачкы фундаменталдуу эмгек экендиги изилдөөчүлөр тарабынан бир ооздон белгиленип жүрөт [Мусаев,

2000]. Аталган эмгектердин дээрлик баарында теориялык маселелердин каралып, изилденишинин логикалык натыйжасы катары текстти ар кандай аспектилерден талдоо, анын ырааты, илимий-методологиялык негизи конкреттүү тексттерди, асыресе, көркөм тексттердин талданышы аркылуу көрсөтүлгөн. Демек, жогоруда сөз болгон эмгектерде текст система-структуралык, семантика-функционалдык, лингвопрагматикалык анализдердин объектиси катары лингвистикалык, лингвостилистикалык, филологиялык талдоого алынса, ал эми илимий риторикада тексттин же болбосо айтымдын риторикалык түзүлүшүнө талдоо жүргүзүлөт [Лотман,1998]. Текстке риторикалык талдоо жүргүзүү аркылуу тексттин риторикалык түзүлүшүнүн ар кандай аспектилерине мүнөздүү маселелерди, атап айтканда, кеп аркылуу таасир этүүнүн ар кандай ыкмаларын, кептик стратегиялар менен тактикалардын реализацияланышын, кептик жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрүнүн текстте чагылдырылышын, ошондой эле риторикалык фигуралардын жана стратегемалардын колдонулушун көрүү менен, алардын аракетке киришине байкоо жүргүзүү мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Тексттерге анализ жүргүзүү көндүмдөрүн калыптандыруу коммуникативдик компетенциянын маанилүү талабы катары эсептелет. Анткени мындай көндүмдөргө ээ болуу менен, адам ар түрдүү жанрдагы тексттерди түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Риторикалык талдоо полемикалык риторикадагы диалогдорго, ошону менен эле бирге көркөм диалогдорго да жүргүзүлөөрү туурасында мындан мурунку параграфта сөз болуп, андагы ар бир талап конкреттүү мисалдар аркылуу иллюстрацияланган. Сөз болуп жаткан маселе боюнча, тагыраак айтканда, оозеки жазма формадагы диалогдорго, анын ичинде көркөм диалогдорго риторикалык талдоонун төмөндөгүдөй параметрлери туурасында сөз болгон:

-диалогдун тиби (түшүндүрүү, талаш, кайым айтышуу, чатакташуу ж.б.);

-темасы (негизги тезис);

-диалогдун катышуучуларынын максаттары;

- алардын стратегиялары жана тактикалары;**
- коргонуу жана чабуул коюу ыкмалары;**
- жол берилген жана жол берилбеген амалдар (софизмдер, талашты токтотуп коюу, өздүк сапаттарга өтүү, темадан четтөө ж.б.);**
- диалогдун күбөлөрүнүн ролу (кубаттап кетүү, кайталоолор, четке кагуулар ж.б.);**
- кайым айтышуунун жеңүүчүсү (диалог-диссонанс учурунда) [Черняк, 2015]. Ал эми тексттин, анын ичинде көркөм тексттин риторикалык анализи төмөндөгүдөй критерийлердин негизинде жүргүзүлөт:**
- кептин же тексттин теги, жанры жана адресаты;**
- автордун алдына коюлган максат;**
- кептин жаралуу жана айтылуу шарттары (орду, мезгили ж.б.);**
- автор менен аудиториянын өз ара карым-катышы, мамилеси;**
- конкреттүү аудиториянын өзгөчөлүгүнө ылайык кептик стратегиянын тандалышы;**
- аргументтердин типтери;**
- аргументациянын түрлөрү (индуктивдүү-дедуктивдүү, тануу-кубаттоо, бир жактуу-эки жактуу ж.б.);**
- аргументациянын эффективдүүлүгү;**
- кептин жана тексттин композициясы (анын абсолюттуу башталышы жана соңу, бөлүктөргө бөлүнүшү, алардын ортосундагы өткөөлдөр);**
- көз караштардын алмашуусу (тышкы жана ички, өзүнүн жана бөтөн бирөөнүн, мейкиндик жана мезгилдик, баалоочулук ж.б.);**
- кептин ар кандай типтерин колдонуу;**
- кептин тактыгы, орундуулугу, көркөмдүүлүгү (фактылык, логикалык, кептик ката-мүчүлүштүктөр кетирилген-кетирилбегендиги);**
- коммуникативдик мүчүлүштүктөр жана алардын келип чыгуу себептери;**
- тропторду жана риторикалык фигураларды колдонуунун максаттуулугу;**

- кептин жана тексттин диалогизациялануусунун ыкмалары жана каражаттары;
- кептик агрессияны туюндуруучу каражаттар;
- демагогиялык жана манипуляциялык амалдар;
- кептин даярдалуу процесси;
- кепти же текстти жалпылап баалоо (ынанымдуулугу, оригиналдуулугу ж.б.) [Черняк, 2015].

Саналып өткөн критерийлерге ылайык, төмөндөгү текстти талдоого аракет кылабыз.

БААТЫРДЫК

Оору-сыркоо, бөөдө кырсык жана азап-тозок деген нерселерди эске албаганда, өлүм деген чеги жок башка нерсе. Батыштын акыл-эсине таянып айта турган болсок, оору-сыркоосу да, азап-тозогу да өлүм менен кошо бардыгы бир эле үкөкчөнүн ичинде дегендей түшүнүк менен кабылданат. Мына бардык балекеттин бардыгы ошондон башталат. Өлүм-сенин өмүрүңдү кыйып сала турган кылыч эмес. Ал соңку ирмемдердин бириндеги бүчүр байлаган гүл сыңары. Демек, бул-туу чоку. Тек гана кантип адамча жашап, кантип өлүштү гана билүү зарыл. Ким жашоодо туура жашаганды билсе, демек, өлүмдү да татыктуу тосо алат. Кимде-ким өлүмдөн корко турган болсо, демек, ал жашоодон да коркот. Ал эми мындай адамдар жашоосунда да бардык баалуулуктардан кол жуупкалышат.

Коркоктук менен баатырдыктын ортосундагы айырмачылык анчейин деле чоң эмес. Бар болгону алардын ортосундагы айырма мында: коркоктор өзүндөгү коркунучтарды тыңшап алып кадам жасашса, ал эми баатырлар бардык коркунучтарды чет жакка ыргытып туруп, белгисиздикке шаңдуу кадам ташташат.

Мындай бир окуя болгон экен...

Кадимки Искендер Зулкарнайнын (Александр Македонский) доорунда Дандамис аттуу акылы тетик, эр жүрөк адам болуптур. Искендер Индияны

каратып алуу максаты менен сапарга аттанаар алдында жакын жоро-жолдоштору ага:

- Өзүң менен кошо касиети күчтүү даанышман адамды ала кел! Анткени ааламда чанда жаралган өтө зор касиетке эгедер адамдар Индияда кездешет! - дейт. Искендер Зулкарнайн кан күйгөн согуш менен алектене берип, жоро-жолдошторунун айтканын таптакыр унутта калтырат. Бирок Индиядан кайтып келе жатып чек арага жакындаган кезде эсине түшөт да, акыркы делген айыл-кыштактарды аралап баратып жоокерлерине сыйкырдуу күчтөргө ээ болгон эр жүрөк адамды таап келгилечи деп буйрук берет. Кудай жалган, ошол чек арада жайгашкан Индиянын соңку кыштагында Дандамис аттуу адам бар дешет жергиликтүү тургундар:

-Дал үстүнөн чыктыңыз! Касиеттүү адамдар көп эле, бирок чыныгы керемет күчкө ээ болгон баатыр жана даанышман адам биздин арабызда жашайт. Ага барып жолуксаңыз болот! – деп айтып калышат.

-Ха-ха-ха! Мен ага барайынбы? Менин жоокерлерим азыр заматта аны бул жакка алып келишет. Мен ал адамды өз өлкөмө ала кетем! - деп каткырат.

- Бул оңойго турбайт го?! – дешет, айыл тургундары.

-Кызык?! Аны бул жакка алып келиштин кандай оорчулугу бар? Канчалаган падышаларды алдыма чөгөлөткөн мен, кантип үрүп чыгаар ити жок кембагалды астыма алып келтире албайм?! - деп таңыркайт.

Кол алдындагы жоокерлери Дандамисти издеп жөнөшөт. Аз убакыт өтпөй дарыянын боюндагы алачыкта жашаган кембагалга кез келген жоокерлер:

- Улуу даражалуу Искендер Зулкарнайн сени өз өлкөсүнө алып кетүүнү чечти. Эмнени кааласаң, сага бардык шарттар түзүлүп, падышанын сыйлуу коногу болосуң! – дешет.

Анда үстүндө үйрүп алаар кийими жок кембагал:

- Кожоюнуңарга баргыла да, өзүн улуумун деп санаган адам эч качан улуу боло албайт деп айткыла. Эркиндикти сүйгөн адам асмандагы булут сыңары ээн-жайкын каалгый алат. Ал эми өзүн эркин сезген адамды, эч ким башкара албайт! - дейт.

- Сен деги Искендер Зулкарнайн деген ким экенин билесиңби? Ал-аябагандай коркунучтуу адам. Эгер айтканды укпасаң, алдыгы башыңды кылыч менен тоголото чабат! – дешет жоокерлер.

-Андан көрө кожоюнуңардын өзүн мага алып келгилечи! Балким, ал мени түшүнөөр! – дейт.

Жоокерлер Искендерге келишип:

- Чындыгында эле ал касиеттүү адам экен. Колунда мыдыр малы жок жыпжылаңач болсо да, анын жанында туруп кедей экен деген ой кетпейт. Ал аябай күчтүү экендигин ушундан билиңиз, ааламдагы бардык нерселер унутта калгандай болот. Анын айланасын бейпилдик түгөлү менен курчап алгансып, жанында турсаң ошого эле каниет кылып кубана берет экенсиң. Аны менен жолугушканга ылайык келет, таксыр! Бирок шордууну эми кырсык басты го? Дандамисти эч ким эч качан ордуан козгой да албайт экен. Ал адамды малай кылганга да күчүбүз жетпейт! – дешет.

Муну уккан Искендер каарына келип кылычын жалаңдата Дандамистин алдына жетип келет. Искендердин кебетесин көргөн Дандамис ыкшып күлүп:

- Кылычыңды сороктотпой, жерге ташта! Анын бул жерде сага эч кандай жардамы тийбейт! Анткени сен кылычың менен менин денемди гана бөлүп таштай аласың. А мен денемди эбак эле таштап кеткем. Сенин кылычың мени эч качан бөлүп сала албайт! Баланын ишин жасаба! – дейт.

Өмүрүндө эч кимдин өктөм сүйлөп буйруганын укпаган Искендер ошондо алгачкы ирет кылычын жерге шарт таштап, Дандамистин таасиринде калат да:

- Мен мындай сулуу адамды дүйнөнүн бир да жеринен кездештире алган эмесмин! – дейт. Кийин өз өлкөсүнө кайтып барганда:

-Өлүмгө толук даяр болгон адамды өлтүрүштүн өзү кыйынга турат экен. Жана андай адамды өлтүрөм дегендин өзүндө эч кандай маңыз жок. Кармашка даяр болгон адамды өлтүрсө болот, бирок «мынакей менин башым, кылыч менен кыя чапсаң болот» деп сүйлөп жаткан адамды өлтүрүшкө мүмкүн эмес! - дептир Искендер.

Чындыгында Дандамис:

- Мынакей, менин башым, аны кыя чап! Башым денеден бөлүнүп кумга тоголонгондо, мен да баштын кумга кантип тоголонуп баратканын көрүп күбө болом. Анткени мен жөн гана дене эмесмин. Мен күбөмүн! – деп айткан.

Өмүрүнүн акырына чейин Искендер ал адам туурасында:

- Бул чанда гана кездешчү бир гүл сыяктуу. Аны эч нерсе менен коркута албайсың. Ал өлүм дегенден эч коркпойт. Эгер адам өлүмдөн коркпосо, анда эч нерсеге мажбур кылалбайсың! - деген экен.

Коркунуч дегендин өзү сени малай кылып алаарын унутпа. Эгер эч нерседен коркпой турган болсоң, демек сен малай эмессиң. Баатыр адам гана эч нерседен коркпойт жана коркунучтун изин айланасындагыларга тарката албайт. Ошондой саатта коркунуч да ың-жыңсыз жок болот!(Д. Исанов,“Закымга айланган замандар”).

Келтирилген прозалык тексти жанрдык жактан эзотерикалык мазмундагы тексттерге кошууга болот. Анын автору – индиялык философ, ойчул Раджниш Ошо. Автордун алдына коюлган максатты чыныгы баатырдык, эр жүрөктүк жана адамдын жан дүйнөсүн жабыркаткан коркуу сезими жөнүндө философиялык ой толгоо жүргүзүү менен, окурмандарды стереотиптик көз караштардын алкагынан чыгарып, ой жүгүртүү диапазонунун кеңейишине өбөлгө түзүү катары аныктоого болот. Текст улуу философ, ойчул-практик Раджниш Ошонун “Эр жүрөктүүлүк. Тобокел жашоонун кубанычы” аттуу китебинен алынган. Тексттеги кептик стратегияны жалпысынан алганда, гомилетикадагы метафоралык стратегия катары мүнөздөөгө болот. Анткени гомилетика кеңири мааниде каймана тилде, турмуштук проблемаларды

метафоралоо, ошондой эле икаяларды айтуу жолдору менен чечмелөө, түшүндүрүү дегенди да билдирет. А эми бул текстте контрастык анализ кептик тактикасы колдонулгандыгын тексттин башынан аягына чейин *“өлүм-өмүр”, “жашаш- өлүш”, “коркоктук – баатырдык”, “коркоктор – баатырлар”,* өңдүү антонимдик жуптар ошондой эле *“оңойго турбайт го – кандай оорчулугу бар”, “алачыкта жашаган кембагал Дандамис – улуу даражалуу Искендер Зулкарнайн”, “өлүмгө толук даяр болгон адамды өлтүрүштүн өзү кыйыңга турат экен”* деген сыяктуу антitezалар айгинелеп турат. Ал эми тексттин өзүндөгү Дандамис менен Искендер Зулкарнайндын диалогун полемикалык риторикадагы стратегиялар менен кептик тактикаларга байланыштуу кароого болот. Тагыраак айтканда, конфронтациялык стратегия Искендер Зулкарнайндын аракеттерине байланыштуу болсо, ал эми, Дандамиске бейконфронтациялык стратегиятаандык. Искендер Зулкарнайндын кебиндеги конфронтациялык стратегия анын *“Канчалаган падышаларды алдыма чөгөлөткөн мен, кантип үрүп чыгаар ити жок кембагалды астыма алып келтире албайм?!”* деген өзүнө ашкере ишенген репликасынан башталат. Ал эми Дандамистин *“Андан көрө кожоюнуңардын өзүн мага алып келгилечи! Балким, ал мени түшүнөөр!”* деп падышанын алдына келүүдөн баш тарткан жообунан кийин, кылычын жалаңдата Дандамистин алдына өзү келген аракетин конфронтациялык стратегиянын жеңилиши катары кароого болот. Анткени *“А мен денемди эбак эле таштап кеткем. Сенин кылычың мени эч качан бөлүп сала албайт!”* деген аргументациясын полемикалык риторикадагы диалектикалык аргументация катары кароо шарт. Анткени жалпы риторикада аргументациялар, негизинен, догматикалык жана диалектикалык деген түрлөргө бөлүнүп каралып жүрөт. Диалектикалык аргументация кандайдыр бир ойго (тезиске) каршы ой (контрезис) катары айтылып, логикалык жактан аны жокко чыгарат, же тескерсінче, жокко чыгара албай калышы да ыктымал. Мында да Дандамистин *“Мынакей, менин башым, аны кыя чап! Башым денеден бөлүнүп кумга тоголонгондо, мен да баштын кумга кантип*

тогolonуп баратканын көрүп күбө болом. Анткени мен жөн гана дене эмесмин. Мен – күбөмүн!” деген диалектикалык, анын ичинде индукциялык, аргументациясына Искендер Зулкарнайндын: “Бул чанда гана кездешчү бир гүл сыяктуу. Аны эч нерсе менен коркута албайсың” деген жообу моюн сунуу, аргументке контраргумент айтуудан баш тартуу дегенди түшүндүрөт. Албетте, талдоого алынып жаткан икаянын каарманы Дандамистин аргументациясынын натыйжалуулугу же риторикалык талдоо жүргүзүүнүн параграфтын башында берилген талаптарында айтылгандай, эффективдүүлүгү анын Искендер Зулкарнайндын аракетине карата айткан контраргументациясынын өлүм корунучу менен коштолгондугунда десек болот. Анткени Дандамистин Искендер Зулкарнайн менен болгон полемикалык риторикасында талаштын “байгесине” өз өмүрүн саюу менен, карама-каршылыкты курчушуна тоскоолдук жаратпай, тескерисинче, чегине жеткизип, каршы тарапты чегинүүгө мажбур кылуусу анын коркуу сезиминен биротоло арылган аскет адам экендиги аркылуу гана түшүндүрүлүшү ыктымал жана анын аргументациясынын күчү ушунда жатат. Текстке риторикалык талдоо жүргүзүүнүн параграфтын берилген тартибиндеги дагы бир маанилүү критерий катары **“тропторду жана риторикалык фигураларды колдонуунун максаттуулугу”** деген талап көрсөтүлгөн. Аталган талапка ылайык, талдоого алынып жаткан тексттин тутумунда кезиккен айрым бир риторикалык фигураларды жана алардын кызматтарын бөлүп көрсөтүүгө болот. Маселен, тексттин башындагы экспозициялык эки абзацтын негизги мазмундук өзөктү туюндурушу амплификациянын биринчи кызматы катары аныкталса, ал эми тексттин тулкусунда маанини күчөтүү максатында синонимдердин, бир өңчөй конструкциялардын кайталанышын амплификациянын риторикалык фигура катары аткарган экинчи кызматы катары кароого болот. Анткени амплификация тил илиминде төмөндөгүдөй маанилерде аныкталып жүрөт:

1. Амплификация (лат. *amplificatio*, *amplus* – толук, кеңири жана *facere* – жасоо) 1) кандайдыр бир ойдун толук, кеңири баяндалып берилиши; көп сөздүүлүк.

2. Амплификация (лат. *Amplificatio* – кеңейүү) стилистикалык фигура: синонимдик троптордун же бир өңчөй конструкциялардын атайын кайталанып, кабатталып берилиши.

3. Амплификация (лат. *Amplificatio* – жайылуу)1) жайылуу; андан ары чечмелөө; дыкат токтолуп баяндоо; 2) маанилик жактан жакын аныктамалардын ашыкча кабатталып берилиши.

4. Амплификация (лат. *amplificatio*, *amplus* – ыраак, кеңири) Кандайдыр бир маалыматтын кеңири баяндалып берилиши.

5. Амплификация – кандайдыр бир предметтин сүрөттөлүшүндө майда-барат маалыматтардын толук берилиши
[https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/3924/].

Келтирилген аныктамалардагы кеңири баяндап берүү, маалыматтын майда-барат деталдарын калтырбай толук кандуу берүү өндүү орток маани менен бирге, алардагы айырмалардын бар экендиги байкалат. Атап айтканда, сөз болуп жаткан риторикалык фигура көп сөздүүлүк, синонимдик троптордун ашыкча кайталануусу б.а., плеоназмга жакын мааниге да ээ. Кандай болгон күндө дагы аталган термин кеңири мааниде биз талдоого алып жаткан тексттин башында келген экспозициялык абзацтарга карата колдонулса, ал эми риторикалык фигура катары “*Оору-сыркоо, бөөдө кырсык жана азап-тозок*”, “*чыныгы керемет күчкө ээ болгон баатыр жана даанышман адам*”, “*сыйкырдуу күчтөргө ээ болгон эр жүрөк адам*” деген контекстик синонимдердин кайталанышын туюндурат. Анткени негизги тексттеги, т.а., Дандамис менен Искендер Зулкарнайн жөнүндөгү икаянын философиялык, психологиялык, эзотерикалык маңызынын, каймана затексттик, предтексттик жана подтексттик маанисинин экспозициялык абзацтарда ачылып, чечмеленишин амплификация катары кароого болот. Амплификациянын кара риторикада, кара пиарда колдонулуу жыштыгы өтө жогору. Анткени

саясий дискурста вербалдык агрессияны, жек көрүүнү, оппоненттин абройун түшүрүү аракети синонимдик катарлардын көбүрөөк колдонуу зарылчылыгын шарттайт. Кыргызстандагы шайлоолор учурундагы массалык маалымат каражаттарындагы вербалдык агрессия, адамдык абройго шек келтирүү, жамандоо, жалган маалыматтарды таратуу өндүү негативдүү тенденциялар бир катар бейөкмөт уюмдар тарабынан иликтенип, мониторингдер жүргүзүлгөн. Атап айтканда, “Медиа өнүгүү борбору” коомдук фонду тарабынан 2015-жылы жүргүзүлгөн мониторингде вербалдык агрессия боюнча төмөндөгүдөй кооптуу жагдайлар белгиленген: *Коомдогу белгилүү саясат таануучулар кырдаалды талкуулап жатып, Кыргызстан менен Беларуссиядагы кырдаалды салыштырышып, элдерди жана ыктыярчыларды ар кандай эл аралык уюмдар менен байланышта деп айыптап, кийинки парламенттик шайлоодо диний фактор күчөйт деп божомолдошту.*

Талдоо депутаттыкка талапкерлерди жана саясий партияларды баяндоодо жана сүрөттөөдө ар кандай стереотиптерди, ксенофобиялык коннотацияларды жана басынтуучу лексикаларды колдонгондукту каттады. Ал эми колдонуучулардын кээ бир персоналарга карата жооп катары реакциясы ошол терс образдарга басынтуучу, кемсинтүүчү билдирүүлөрдү, клишелерди жана башка стереотиптүү жана басмырлоочу жарлыкларды коштоо менен күчөгөн.

Алар жөнүндө комментаторлор «жсин тийген», «акмак», «эл душманы», «жсинди катын», «американын тыңчысы», «балкондук диван «эксперттери», «саткындар», «американын марионеткалары», «таза кандуу кыргыздар», «чөөлөр», «сарттар», «чимкириктер», «иттер», «исламисттер», «экстремисттик оппозиция»¹ деген лексикаларды колдонуу менен билдирүүлөрдү жайылтышты.

Талкуулардагы мындай терс тон көбүнчөсү айрым бир инсандарга же партияларга карата жек көрүүнү пайда кылуу же элдин алдында жаман

көрсөтүү үчүн жасалат. Бүткүл аралыктагы кастык тилинин негизги жайылтуучулары (45%) интернет-колдонуучулар болду. Бул сан жек көрүүчү контенттин негизги жаратуучулары жана дистрибьюторлору ким болгондугун көрсөтүүдө. [Отчет мониторинга печатных СМИ Кыргызстана. Общественный Фонд «Центр Медиа Развития»Б., 2020]. Демек, жогоруда көрсөтүлгөндөй, «*жин тийген*», «*акмак*», «*эл душманы*», «*жинди катын*», «*американын тыңчысы*» деген өңдүү терс коннотацияга ээ сөздөрдүн катары жалаң эле интернет сайттарында гана эмес, теледебаттарда, жолугушууларда, пресс-конференцияларда, Жогорку Кеңештин отурумдарында да пайдаланылгандыгы – сейрек көрүнүш эмес. Демек, мындан амплификациянын саясий дискурста, ошондой эле кара риторикада, анын ичинде кара пиар жаатында да активдүү колдонулган риторикалык фигура экендиги туурасында тыянак чыгарууга болот.

Ал эми биз тал доого алып жаткан текстке кайтып келе турган болсок, анда колдонулган риторикалык дагы бир фигура бул – климакс. Бир предметке тиешелүү сөздөрдүн же сөз айкаштарынын кайталанышы аркылуу эмоциялык чыңалуунун күч алышы, мурункусуна улам кийинкисинин таасиринин жогорулашын көрсөткөн риторикалык фигура *климакс* деп аталат. Маселен, биз талдоого алып жаткан тексттеги: *“Өлүм-сенин өмүрүңдү кыйып сала турган кылыч эмес. Ал соңку ирмемдердин бириндеги бүчүр байлаган гүл сыңары. Демек, бул-туу чоку”* деген сүйлөмдөрдөгү өлүмдүн образдуу тергелишине байланыштуу *“кылыч эмес”, “бүчүр байлаган гүл сыңары”, “бул-туу чоку”* деген сөз айкаштарында семантикалык динамиканын жогорулашын климакс катары карай турган болсок, ал эми сөздөрдөгү эмоциялык чыңалуу менен динамиканын төмөндөшү *антиклимакс* катары аныкталат. Маселен, *“Кылычыңды сороктотпой, жерге ташта! Анын бул жерде сага эч кандай жардамы тийбейт! Анткени сен кылычың менен менин денемди гана бөлүп таштай аласың. А мен денемди эбак эле таштап кеткем. Сенин кылычың мени эч качан бөлүп сала албайт!”* деген сүйлөмдөрдөгү

кылычка байланыштуу *“жерге ташта”, “жардамы тийбейт”, “денемди гана бөлүп таштай аласың”, “мени эч качан бөлүп сала албайт”* деген сөз айкаштарындагы кылычтын акылман Дандамистин алдында алсыз экендиги, тиешелүү этиш сөздөрдүн психо-эмоционалдык таасиринин улам төмөндөшү этиштин терс формасын уюштурган грамматикалык форма аркылуу туюндурулду.

Сөз болуп жаткан *климакс* жана *антиклимакс* өндүү риторикалык фигуралардын саясий дискурста манипуляциялык максатта активдүү колдонулгандыгы сүйлөп жаткан адамдын сөздөрүндөгү эмоциялык чыңалуунун динамикасына байланыштуу түшүндүрүлөт. Маселен, Сыймык Жапыкеевдин 2020-жылкы элдик толкундоолордун алдында өз батиринин ашканасынан социалдык тармактар аркылуу жасаган кайрылууларынан төмөндөгү үзүндүнү келтирүүгө болот: *Достор, муногу, силер... Силерди ойгото албай койдум да... “Чоң казаттын” идеологиясын сындырышат. Ошону менен эл сынат. Элдин бели сынат. Итак эле, бели сынган эл, башын көтөрө албаган эл, коркок эл. Ошон үчүн духту сындырып жатышат. Эч кимге сатылган жокпуз, эч кимден вымогать эткен жокпуз, эч кимден бир тыйын алган жокпуз. Да, жүз долларын көтөрүп келип атышат, беш жүз долларын көтөрүп келип атышат, миң сомун көтөрүп келип атышат, беш миң сомун көтөрүп келип атышат. “Платформа” деген жигиттер отуз миң сом алып келишиптир. Рахмат! Просто... от сердца рахмат!* [<https://www.youtube.com/watch?v=5RdoNGbj8O0>].

Келтирилген үзүндүдөгү *“Да, жүз долларын көтөрүп келип атышат, беш жүз долларын көтөрүп келип атышат, миң сомун көтөрүп келип атышат, беш миң сомун көтөрүп келип атышат. “Платформа” деген жигиттер отуз миң сом алып келишиптир”* деген сүйлөмдөрдө риторикалык фигура катары акчанын суммасы менен бирге тексттеги эмоциялык чыңалуунун өсүшүн *климакс* риторикалык фигурасына мисал келтирүүгө болот. Ал эми тесерисинче, тилдик каражаттардагы

семантикалык динамиканын улам төмөндөшү, алсызданышына: **“Чоң казаттын” идеологиясын сындырышат. Ошону менен эл сынат. Элдин бели сынат. Итак эле, бели сынган эл, башын көтөрө албаган эл, коркок эл. Ошон үчүн духту сындырып жатышат**” деген сүйлөмдөрдү мисалга катары келтирүүгө негиз бар. Анткени бул сүйлөмдөрдөгү **“идеологиясын сындырышат”, “эл сынат”, “элдин бели сынат”, “бели сынган эл”, “башын көтөрө албаган эл”, “коркок эл”** деген элде эмоциянын, улам кийинки сүйлөмдөгү сөздөрдүн маанилеринин басандашы байкалат.

Ошондой эле кара риторикадагы адепсиздик, оройлук тактикаларын колдонуу аркылуу жүрзүлгөн вербалдык манипуляциялык амалдарда да **климакстын** пайдаланылышын төмөндөгүдөй мисалдардан көрүүгө болот: *Онунчу жылдан бери СДПК башкарып келатасыңар. Мадумаров беш ай отуруптур. Ошону бетиңерге жаап алгыла, жетпей калса, башка жериңерге жаап алгыла!..Экинчиден, Мадумаров силер какшап, силер зарлап жүргөн заманда он төрт жыл Аскар Акаевич менен, андан кийин үч жыл Бакиев менен, андан кийин Отунбаева менен, андан кийин алты жыл Атамбаев менен түздөн-түз күрөшүп келген азаматмын!* [<https://www.youtube.com/watch?v=aACQNz2EROk>].

Биз талдоого алып жаткан **“Баатырдык”** деген тексттин мазмундун өзөгүн, параграфтын башында сөз болгондой, **“коркоктук – баатырдык”, “өлүм-өмүр”, “жашаш-өлүш”** өндүү карама-каршы түшүнүктөр түзгөндүктөн, анда риторикалык карама-каршы коюулар, маселен, **“Кимде-ким өлүмдөн корко турган болсо, демек, ал жашоодон да коркот”, “коркоктор өзүндөгү коркунучтарды тыңшап алып кадам жасашса, ал эми баатырлар бардык коркунучтарды чет жакка ыргытып туруп, белгисиздикке шаңдуу кадам ташташат”** деген өндүү сүйлөмдөрдө антитезалар кездешет.

Антитеза (гр. antithesis — карама-каршылык) — түшүнүктөрдү, көрүнүштөрдү бири-бирине ачык карама-каршы коюу. Тексттин, ойдун

эмоциялуулугун күчөтүп, көркөмдүгүн жогорулатуу үчүн кызмат кылат. ["Манас" энциклопедиясы. 1995].

Мындан тышкары текстте прозопопея же персонификация, салыштыруу, метафора, өңдүү колдонулуу жыштыгы жогору стилистикалык каражаттар да кездешет. Маселен, бул жансыз объектилерге же абстракттуу түшүнүктөргө адамдык сапаттардын же жөндөмдүүлүктөрдүн берилишине карата көркөм адабиятта “персонификация” деген термини колдонулса, ал эми аталган кубулуш риторикада прозопопея термини аркылуу берилет. Маселен, талдоого алынып жаткан тексттеги *“Сенин кылычың мени эч качан бөлүп сала албайт! Коркунуч дегендин өзү сени малай кылып алаарын унутпа”* деген сүйлөмдөрдөгү *“кылычтын бөлүп сала албастыгын”*, *“Коркунучтун адамды малай кылып алышын”* прозопопея катары аныктоого болот. *“Өлүм кылыч эмес”, “коркунучтарды тыңшап алып кадам жасашса”, “коркунучтарды чет жакка ыргытып”* деген сөз айкаштарын метафораларга кошууга болот. Ал эми *“Ал соңку ирмемдердин бириндеги бүчүр байлаган гүл сыңары. Демек, бул-туу чоку”* деген сүйлөмдөрдөгү *“ал бүчүр байлаган гүл сыңары”, “бул-туу чоку”* сөз айкаштары салыштыруулар катары мүнөздөө шарт.

Демек, “Баатырдык” деп аталган бул тексттеги бири-бирине карама-каршы позициядагы дүйнө тааным, көз карашты тутунган эки персонаждын, атап айтканда, баарынан баш тартып, бул дүйнөнүн жыргалынан кечип кеткен аскет Дандамис менен дүйнөнүн жарамын багынтса да, бийлик менен атак-даңк, мансапты туу туткан Искендер Зулкарнайндын ортосундагы болгон диалогдогу полемикалык риториканын, дегеле бүтүндөй тексттин риторикалык түзүмүнүн курулушунда, тексттин философиялык көрөңгөсүнүн ачылышында жогоруда биз талдоого алган риторикалык фигуралар өзгөчө ролду ойногондугу талашсыз. Дегеле риторикалык фигуралардын кызматын конкреттүү тилдик иллюстрациялардын мисалында ар тараптуу ачып берүү текстке риторикалык талдоо жүргүзүүнүн принципалдуу өзгөчөлүктөрүнүн катарында турат. Текстке риторикалык

талдоо жүргүзүүнүн тартибине анын интердисциплинардык табиятына, текстке талдоо жүргүзүүнүн башка түрлөрүнөн болгон айырма-бөтөнчөлүктөрүнө байланышкан өзөктүү, концептуалдуу маселелер кыргыз тил илиминде ар тараптуу изилдөө зарылдыгы аркылуу шартталган маселелердин катарында турат. Ал эми биз жогоруда талдоого текстте кездешкен каражаттардын тышкары, риторикалык башка фигураларды кокреттүү тилдик фактылардын мисалында кийинки параграфтарда талдоого алмакчыбыз.

3.6.Элокуция жана кептик фигуралардын кара риторикада колдонулушу

Классикалык риторика жаатында оратордук кептин жаралуу моделине карата риторикалык канон түшүнүгү колдонулат. Ал антикалык риторикадан тартып бүгүнкү күнгө чейин өзгөрбөстөн сакталып келаткандыгы белгилүү. Риторикалык канон оратордук кептин темасынын ойдо жаралуусунан тартып, эл алдында чыгып сүйлөөгө чейинки этаптардын баарын өзүнө камтыйт. Белгилүү болгондой, риторикалык кептин классикалык канону беш этаптан турат. Алар төмөнкүлөр: 1. Инвенция (сүйлөөгө болгон ниеттин жаралуусу); 2. Диспозиция –оратордук кептин композициясы, структурасы; 3. Элокуция – оратордук кептин каражаттары менен ыкмалары, көркөмдүгү; 4. Меморио –эске тутуу; 5. Акцио – оратордук кептин айтылышы, эффективдүү презентацияланышы. Демек, оратордук кептин жаралып, калыптануу процессинде ойдун тилдик каражаттар менен жабдылып, сыртка чыгуу этабы илимий риторикада элокуция деп аталат. Албетте, ойдун тилдик каражаттар аркылуу материалданышынын өзү тил илиминдеги ой жүгүртүү процесси вербалдык мүнөздү алып жүрөбү же анын ой жүгүртүүгө түздөн-түз тиешеси жокпу деген фундаменталдуу маселеге барып такалат. Анткени айрым окумуштуулар ой жүгүртүүнүн трансцеденталдуулугуна (тилдик алкактан тышкаркы) басым жасашса, айрымдары ой жүгүртүү вербалдык табиятка ээ экендигин, ой тилден ташкары боло албастыгын айтып келишкен. Андыктан тил илиминде ой жүгүртүү менен тилдин

ажырагыс биримдиги, алардын бирисиз экинчиси жашабастыгы жөнүндөгү пикирди тутунган окумуштууларды вербалистер деп аташса, ал эми, тесерисинче, бул көз карашты жокко чыгаруу максатында, ой жүгүртүү менен тилдин ортосундагы түздөн-түз байланышты танган көз караштагы окумуштууларды авербалистер тобуна кийрип келишкен. Мындай түйүндүү маселелер С.Л.Рубинштейн, С.Выготский, А.Г. Руднев, А.Р. Лурия, Т.И.Вендина, И. А.Стернин өңдүү жана башка бир катар окумуштуулардын эмгектеринде изилдөөгө алынган. Аталган авторлордун изилдөөлөрүндө ойдун ички кепке айланып, андан соң анын үзүл-кесил фрагменттери адамдын аң-сезиминдеги вербалдык белгилер аркылуу туюндурула баштап, натыйжада тышкы кеп жаралат. Маселен, Ички кеп окумуштуу А.Р.Лурия тарабынан “ички субъективдүү маанилердин тышкы кеңейтилген кептик маанилердин системасына айланышы катары түшүндүрүлөт [Лурия, 1975].Л.С.Выготский ички кепти үн аркылуу экспликацияланбаган тышкы кеп катары аныктайт [Выготский, 2006]. П.Я.Гальперин, тескерисинче, ички кепти байкоо жүргүзүү аркылуу аныктоого болбой турган түшүнүк катары эсептейт да, кептин жаралуу, калыптануу процессинин башатында турган мотивке басым жасайт. Андан соң айтыла турган ойдун, айтымдын жалпыланган модели, схемасы ички кепке айланып, андагы мазмундук өзөк кайрадан түзүлүп, трансформацияланып, тышкы кеп же айтымдын жаралуусуна өбөлгө түзүлөт. А.Р.Луриянын концепциясында тышкы кептин жаралуу процессинде айтымдын синтаксистик структурасына басым жасалып, ал адамдын оюндагы “семантикалык схемага”байланыштуу түзүлө тургандыгы айтылат. Ал эми окумуштуу А.А.Леонтьевдин пикиринде, айтым потенциалдуу, б.а., жарала турган оозеки тексттин мазмундук өзөгүн түзөт. Так ошол өзөктүн негизинде тышкы кептин пропозицияларынын иерархиясы пайда болуп, алиерархия, өз кезегинде, тышкы кептин жаралуусуна өбөлгө катары кызмат кылат [Леонтьев, 2003]. Мындан тышкары кептин жаралуу процессин изилдөөгө алган окумуштуулар тарабынан “ички программалаштыруу” ички же тышкы кептердин жаралышына негиз болору

туурасында дагы ойлор айтылган. Демек, ички кеп, ички программалыштыруу тышкы кептик айтымдын жаралуу процессиндеги негизги этаптар катары эсептелет. Демек, тышкы кептин жаралуу процессинде айтым борбордук түшүнүк катары эсептеле тургандыгын көрдүк. Ал эми мындан мурунку параграфта айтымдын жалпы риторикада жана тексттин лингвистикалык теориясында өзгөчө ролу жөнүндө сөз болгон. Анда айрым окумуштуулар, маселен, М.М. Бахтин текстти айтым катары кабылдоо керектигин белгилегендиги, ал эми окумуштуу А.А. Волков айтымдын риторикадагы ордун баса көрсөтүү менен сөз өнөрүн айтымдардын жыйындысы катары аныктай тургандыгы айтылган. Демек, айтымдын, тышкы кептин же риторикада ораторлук кептин жаралуусу экспликацияны, б.а., ойдун тилдик каражаттар аркылуу туюндурулушу дегенди билдирет. Ораторикада кептин жаралып, айтылышындагы эң башкы табигый талап катары кептин түшүнүктүүлүгү эсептелип келген. “Кеп маданияты” дисциплинасында кептин коммуникативдик сапатына коюлган биринчи талап катары кептин тууралыгы эсептелет [Мусаев, 1999.]. Анткени кептин коммуникативдик сапатынын биринчи баскычы катары эсептелген кептин тууралыгында ойдун турмуштук фактыга шайкеш келишине жана анын тилдик нормаларга ылайык туюндурулушуна дыкат көңүл бурулушу керек. Ал эми кептин коммуникативдик сапатынын экинчи баскычы боюнча окумуштуулар арасында ар кандай пикирлер бар. Айрым адабияттарда экинчи сапаттык баскыч катары кептин коммуникативдик максаттуулугу эсептелсе, айрым изилдөөөрдө кептин көркөмдүгү, мыктылыгы экинчи баскычка коюлат. Кандай болгон күндө дагы кеп туура болмоюн, анын мыкты болуусу мүмкүн эмес. Маселен, *“Ажары эс тандырган ажайып Алатообузга, тоо коюнунда көк асманды көмкөрүп койгондой мөлтүрөгөн көгүлтүр Ысык-Көлүбүзгө жыл сайын жүздөгөн эле эмес, миңдеген мамлекеттерден коноктор келет”* деген сүйлөмдөгү маалыматтын турмуш чындыгына дал келбегендиги, андагы *“Ажары эс тандырган ажайып”, көк “асманды көмкөрүп койгондой мөлтүрөгөн көгүлтүр”* өңдүү

стилистикалык фигуралардын эффектисин жокко чыгарышы мүмкүн. Анткени бул сүйлөмдү окуган же уккан сабаттуу адам эң оболу дүйнөдө миң мамлекеттин жоктугун ойлонуп, маалыматтын туура эместигин айтканда, жогоруда сөз болгон эпитет, метафоралардын таасири жокко чыгып, же болбосо, тескери, негативдүү таасир берип калуусу да ыктымал. Демек, кеп маданиятында кептин коммуникативдик сапатынын негизги баскычы катары кептин тууралыгы менен анын мыктылыгы эсептелсе, ал эми жалпы риторикада жогоруда айтылып өткөндөй, ораторлук кептин коммуникативдик эң башкы сапаты катары анын түшүнүктүүлүгү, жеткиликтүүлүгү өндүү сапаттары бөлүнүп көрсөтүлөт [Хазагерев, 2002]. Албетте, эмнеге кептин тууралыгы риторикада негизги талап катары коюлбашы керек деген суроо туулушу ыктымал. Анткени риторика кеп маданиятына салыштырмалуу байыркы илим катары өнүгүп, өзгөрүүгө дуушарланып келе жаткан болсо, кеп маданияты Г.О.Винокур, В.В. Виноградов, С.И. Ожегов өндүү окумуштуулар тарабынан киргизилген орус тил илимине гана мүнөздүү феномен болуп эсептелет. Андыктан риторикадагы кептин түшүнүктүүлүгү кептин тууралыгын камтыйт. Ал эми кептин түшүнүктүүлүгү риторикалык фигураларды ыктуу, орундуу пайдалануунун натыйжалары катары эсептелген кептин көркөмдүүлүгүнө, элестүүлүгүнө түздөн-түз байланыштуу экендиги окумуштуу Х.Х. Хазагерев тарабынан белгиленген [Хазагерев, 2002]. Оумуштуунун пикиринде, кептин көркөмдүүлүгү, элестүүлүгү биринчи кезекте, окурмандын же угармандын көңүлүн буруп, вербалдык маалыматтын анын эсинде сакталып калуусуна өбөлгө болуусу керек. Албетте, мында стилистикалык жана риторикалык фигуралар маанилүү ролду ойнойт. Ораторлук кептеги риторикалык фигуралар кайталоо, калтыруу, жылдыруу, окшоштуруу, контрасттык жана бирдейлик фигуралары өндүү топторго бөлүштүрүлүп каралып жүрөт. Маселен, кайталоо тобуна анафора, эпифора, анаэпифора, хиазм өндүү риторикалык фигуралар киргизилсе, калтыруу тобуна эллипсис, контекстуалдык элизия, апозиопезис, просиопеза фигуралары тиешелүү. Ал

эми орун которууга байланыштуу инверсиялар, кыстырынды конструкциялар, парцелляция, парентезасыяктуу фигуралары колдонулаары белгилүү. Ошондой эле контрасттык жана бирдейлик троптору деген топко метонимия, синекдоха, антифразис, литота, астеизм, перифразис, антономасиялар тиешелүү. Мындан тышкары риторикада ойдун фигуралары деген топ да бар экендиги окумуштуулар тарабынан белгиленип, ага плеоназм, синонимдик кайталамалар, гипофора, регрессия өңдүү фигуралар киргизилген [Чуешов, 2008].

Бүгүнкү күндө кептин 250 ашуун фигуралары бар экендиги белгилүү. Алардын айрымдары активдүү колдонулса, көпчүлүгү сейрек колдонулуп, анын натыйжасында тексттерге лингвостилистикалык, лингвистикалык, филологиялык жана риторикалык талдоолордо да сейрек кездешет. Ал эми ораторлук кепте активдүү колдонулуп, текстке риторикалык талдоо жүргүзүүдө да көбүрөөк кездешкен риторикалык фигуралардын катарына амплификация, анаколүф, анафора, анноминация, антитеза, апокопа, аттракия гипербола, градация, дистинкция, инверсия, климакс, антиклимакс, литота, параллелизм, параномазия, парцелляция, плеоназм, полиптотон, ретардация, риторикалык суроо, солецизм, тавтология, эллипсис, эмфаза, эпифора өңдүү фигуралар кирет. Демек, жогоруда сөз болгондой, риторикалык фигуралар кептин көркөмдүүлүгү менен элестүүлүгүн, ошону менен эле бирге түшүнүктүүлүгүн жана жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуусу шарт. Маселен, *“Коомдо демократия өкүм сүрүп турганда социалдык теңсиздиктин деңгээли басымдуу көпчүлүк учурда болуп көрбөгөндөй өскөндүгүн соңку изилдөөлөр көргөзүүдө”* деген маалыматтын ордуна, аны мазмундук жактан трансформациялоо менен, Бенджамин Франклиндин *“Демократия – эки карышкыр менен бир козунун чогуу отуруп, “Түшкү тамакка эмне жесек экен?” деген маселени чечиши”* деген афоризмин же анын *“Карышкыр менен козуга берилген демократия козунун өлүмү менен аяктайт”* деген башка вариантын колдонуу алда канча таасирлүү, стратегиялык жана тактикалык жактан да алгылыктуу болору эч кандай талаш жаратпайт.

Анткени мындай көркөм паремиялык бирдиктердеги риторикалык фигуралар алардын көркөмдүүлүгү менен бирге, узак убакыт эсте сакталып калуусун шарттап, маалыматтын психо-эмоционалдык зарядын күчтөндүрөт, андагы тилдик каражаттардын семантикалык катмарлануусун камсыз кылат. Маселен, ораторлук кепте активдүү колдонулган риторикалык фигуралардын катарындагы метафора белгилүү бир сапаттык параметрлер боюнча окшоштурууга негизделген троптун түрлөрүнө кирет. Жогоруда Бенджамин Франклиндин келтирилген афоризминин тутумундагы “*демократия*” деген сөздөн башка сөздөрдүн баары өтмө, метафоралык мааниде келгендиги бул афоризмдин жайылмалыгынан кабар берет. Албетте, кыргыз тил илиминде “жайылма метафора” (развёрнутая метафора) деген түшүнүк жок. Орус тил илиминде жайылма метафора катары салыштыруу, окшоштуруу бир негиз аркылуу жүргүзүлгөн метафора аталат. Б.а., сүйлөмдөрдөгү, айрым учурларда абзацтардагы дээрлик бардык лексикалык бирдиктер метафоралык мааниде келүүсү мүмкүн. Демек, жогоруда мисалга келтирилген афоризмде “*карышкыр*”, “*козу*”, “*түшкү тамакка*”, “*маселени чечиши*” деген сөз жана сөз айкаштарынын баары эле кош пландуу семантикага ээ болуп турушкандыктан, бул сүйлөмдөгү метафораны жайылма метафора катары мүнөздөөгө болот. Орус тил илиминде жайылма метафора полемикалык риторика, манипуляциялык дискурста, саясий дискурста, дегеле, кара риторика жааттарында активдүү колдонулган каражат катары эсептелет. Кыргызстанда да саясий дискурста, шайлоо өнөктүктөрүндө жайылма метафоранын угуп жаткандардын аң-сезимин манипуляциялоо максатында кара риторика жаатындагы вербалдык амал катары социалдык тармактарда колдонулушуна күбө болуп жүрөбүз. Маселен, “*Матраимов кускай эле тишинин, кычыгынан, “чыыт” деп түкүрүп берип койду*” [<https://kzburn.info/chart>] деген сүйлөмдө “Матраимов” деген сөздөн башка сөздөрдүн баары эле биригип жайылма метафоранын ролунда келип, өтмө маанидеги маалыматты туюндургандыгы талашсыз.

Жогоруда риторикалык фигуралардын ролу вербалдык маалыматтын көркөмдүүлүгү менен катар элестүүлүгүн, т.а., көз менен көрүп тургандай визуалдык образдарды угуп же окуп жаткан адамдын көз алына келтирип сүрөттөөдө салыштыруулардын ролу актуалдаша тургандыгы маалым. Албетте, риторикалык фигуралардан тышкары кадыресе тилдик каражаттар деле кандайдыр бир объектини элестүү сүрөттөөнүн каражаттары катары кызмат кыла алат. Алардын мындай кызматы *атрибутизацияга* жана *гипонимияга* байланыштуу каралат.

Атрибутизация дегенде сүйлөмдө ар кандай *атрибуттарды*, маселен, сын атоочтор менен тактоочторду орундуу колдонуу аркылуу андагы маалыматты деталдуу, рельефтүү туюндурууну түшүнсөк болот. *Гипонимиянын* да мааниси ушуга үндөш. Анткени *гипонимия* жалпы түшүнүктү түзгөн жеке түшүнүккө же болбосо кандайдыр бир предметтин жалпы классындагы жеке, конкреттүү предметти түшүндүрөт. Жалпы түшүнүктөр болсо *гиперонимдер* деп аталары белгилүү. Демек, *гиперонимдер* жалпы түшүнүктөрдүн классына карата колдонулса, ал эми *гипонимдер* ошол жалпы класска кирген жеке түшүнүктөргө карата колдонулат. Андыктан *гипонимия* маалыматтын конкреттүү, деталдуу, ынанымдуу, элестүү, образдуу так туюндурулушунун түздөн - түз өбөлгөсү десек да болот. Сөз болуп жаткан *атрибутизация* жана *гипонимия* каражаттары көркөм адабият жаатында сүрөттөө чеберчилигинин зарыл талаптарынын катарында турат. Маселен, аталган каражаттардын зарылдыгы тигил же бул персонаждын сырткы келбетин сүрөттөөдө ачык байкалат: *Мейман тараз бойлуу, төшү чыгыңкы, тууралжын келген, чийкил киши. Түктүйгөн сары кашты чарт-чарт тике бөлгөн эки бырыш, койкойгон мурун, бекем кымтылган эрин, тикирейген көк көз – анын айтканынан кайтпаган зарделүү адам экенине бир баштан күбө. Бир тиктешинде көзүнөн кандайдыр бир азапты көп көргөндөй туюлат, анткен менен тикийип сергек, кандай жерде турам дегендей тирмеңдеп оропараны тегерене чабат, авазкөй. Чекесиндеги, бери болгондо, жарым кылымды ичине каткан майда бырыштардын бир*

жагын бүт басып, коёндун куйругундай чимирилген буурул чач чыгып турат. Алда нерсенин териси, кыркма кара тумакты желкесине баса кийиптир. Бутунда таза майланган керзо өтүк. (Т.Касымбеков, “Адам болгум келет”).

Көркөм адабияттан тышкары *атрибутизация* жана *гипонимия* риториканын дээрлик бардык эле түрлөрү үчүн зарылдыгы маалыматтын предметтүүлүгү, конкреттүүлүгү, тактыгы, даректүүлүгү, деталдуулугу өңдүү талаптар аркылуу түшүндүрүлөт. Маселен, полемикалык риторикада же юридикалык риторикада биринчи тарап далилсиз, жалпы маалыматты айта баштаганда эле, анын оппоненти далилди, аргументацияны, фактыны, маалыматтын конкреттүү мезгил жана мейкиндик параметрлерин так айтуусун талап кыла баштаарын күнүмдүк турмуштан көрүп эле жүрөбүз. Вербалдык маалыматта сөз болуп жаткан конкреттүү параметрлердин жоктугу кара риториканын эң башкы, зарыл инструменти катары эсептелген демагогиянын жаралышына өбөлгө түзө тургандыгын саясий риторикадан алынган төмөндөгү тилдик фактылардан көрүүгө болот. Маселен, 2020-жылы өткөн парламенттик шайлоолор учурунда “Бүтүн Кыргызстан” оппозициялык саясий партиясынын лидери А.Мадумаровдун региондордо эл менен жолугушууларынын биринде Кум-Төр кени боюнча айткан төмөндөгү сөзүндө гиперонимизация тактикасынын үлүшү бар экендиги байкалат: *“Кум-Төрдү” бизге өткөрүп алыш бул – өтө оор маселе, өтө оор маселе. Эгерде эл аралык кандайдыр бир соттошуулар боло турган болсо, Кыргызстан, былтыры мен айткан элем, изоляцияда калып калабыз, биз менен эч ким сүйлөшпөй коёт. Мына, бир жылдан өттү, Кыргызстанга бир да мамлекеттин же өкмөт башчысы, же өлкө башчысы келип да койгон жок. Бул деген – мамиле кылбай жатат биз менен деген сөз. Мен өзүм үчүн жооп берем, башкалар үчүн эмес, мен өзүмдүн түшүнүгүмдө жооп берем. “Кум-Төр” Кыргызстанга өттү деп ушундай чечим кабыл алгандыгы Кыргызстандын кийинки иреттеги шоруна бүткөнбү же бактысына бүткөнбү, ар ким өзүнүн түшүнүгүнө жараша кабыл алсын. Менин жеке*

түшүнүгүмдө, шордун баары алдыда, шордун баары алдыда... Себеби эл аралык сот кыргыздын соту эмес, бир кой жетелеп барып маселеңди каалагандай чечип алгандай... Жок, муну дагы, айрыкча жаштар, кулагыбызга куюп алалы. Бир канча жылдар өтөт, дагы бир кишилер пайда болот дагы, “Ошондо неге айтпадыңыз?!” –деп чыккандар пайда болот. Айтсам, уктуңарбы, ошол кезде? “Кезинде неге айтпадыңыз?!” деген мода азыр. Кезинде буларды айтып атканда, “Сен гаршокто отураат элең, балам” – деп коём. “Анда сен түшүнбөйт элең, атаң менен энеңден сурусаң, айтып берет” – дейм. Ошондой, “Кум-Төр” маселелси биротоло чечилди дегенден биз аябай алыспыз. Мен ишенбейм [https://www.youtube.com/watch?v=yгEOXHomcAs].

Келтирилген мисалдагы демагогиянын белгилерин аныктоодон мурун, демагогиянын аныктамасы менен анын белгилерине токтолуу шарт. Демагогия грек тилинен алынып “элди башкаруу” дегенди билдирет. “Демагог” деген сөз башында азыркы учурдагыдай негативдүү коннотацияга ээ болгон эмес. Анткени байыркы Грецияда бул сөз өзүнүн чечендиги менен элге таанылып, элди өз эркине багындырып, ээрчиге алган популярдуу коомдук ишмерлерге, лидерлерге карата колдонулган. Маселен, Афина демократиясынын негиздөөчүлөрүнүн бири Перклге карата “демагог” деген сөз оң мааниде колдонулган болсо, кийин эл алдына чыгып популизмдин деңгээлиндеги сөздөрдү сүйлөй берген анын шакирттерине карата алгач ирониялык, какшык маанисинде айтыла баштап, мезгилдин өтүшү менен биротоло турукташып кеткен. Азыркы учурда демагогия турмуштук фактыларды атайын бурмалап, аларды кара риторикадагы ык-амалдарды пайдалануу аркылуу өзү каалаган нукта чечмелеп, элди атайын адаштыруу жолу менен жеке кызыкчылыктарын көздөгөн адамдын кебине карата колдонулаары маалым. Карстен Бредмайердин “Чёрная риторика. Власть и магия слова” аттуу эмгегинде демагогияга “искусство политического совращения посредством страстных публичных выступлений” деген аныктама берген [Бредмайер,2014]. Ал эми жогоруда келтирилиген үзүндүдө демагогиянын бир катар ачык белгилери

бар экендиги байкалат. Маселен, сөз башында эле “Кум-Төрдү” бизге *өткөрүп алыш бул – өтө оор маселе, өтө оор маселе*” деген сүйлөмдөгү , *“өтө оор маселе”* деген сөз айкашынын эки ирет кайталанышынан кийин, анын рационалдуу аргументациясы келтирилбейт. Демек, маселенин оордугун далилдеген аргументтерди келтирбестен, анын оордугун орунсуз кайталоо кара риторикада **“рационалдуу аргументацияны келтирүүдөн качуу”** амалы катары аныкталат. Ал эми *“Эгерде эл аралык кандайдыр бир соттошуулар боло турган болсо, Кыргызстан, былтыры мен айткан элем, изоляцияда калып калабыз, биз менен эч ким сүйлөшпөй коёт”* деген сүйлөмдө кара риторикадагы псевдологикалык технологияларга мүнөздүү софизмдердин бар экендигин дароо эле байкоо кыйын. Анткени бул сүйлөмдө Кыргызстандын изоляцияда калуу перспективасынын мүмкүндүгүнө негизделген коркутуу да бар. Бирок мында **“жалган себепти аргументация катары келтирүү”** (аргументация ложной причины), **“жалган аналогия”** (ложная аналогия) өңдүү псевдологикалык манипуляциялар колдонулган. Анткени “Алтын казуу иштерин жүргүзгөн компания менен соттошууга барган өлкө менен эл аралык коомчулук, башка мамлекеттер эмнеге сүйлөшпөй коюшу керек?” деген суроо жаралышы мүмкүн. Албетте, эгерде соттун чечимине карабастан, алтын кенин басып алуу, тартып алуу өңдүү фактылар каттала турган болсо, анда мындай мыйзам бузуулар Кыргызстандын эл аралык аброюна жана инвестициялык климатка сөзсүз терс таасирин тийгизери талашсыз. Андан кийинки *“Мына, бир жылдан өттү, Кыргызстанга бир да мамлекеттин же өкмөт башчысы, же өлкө башчысы келип да койгон жок”* деген сүйлөмдө болсо, Кыргызстанга башка мамлекеттин өкмөт башчысынын, же өлкө башчысынын келбегендигин “Кум-Төр” маселесине кыйыр байланыштырып түшүндүрүү өңдүү софизмди кара риторикада **“псевдотүшүндүрүү”** (*псевдообъяснение*) деп атоо салты бар. Себеби Кыргызстанга башка мамлекеттин өкмөт башчысынын, же өлкө башчысынын келбегендигинин башка себептери болушу ыктымал. Маселен, биринчиден, бир дагы

мамлекеттин өкмөт башчысынын, же өлкө башчысынын Кыргызстанга расмий иш сапары менен келүүсү алдын ала мерчемделбегендиги себеп болушу мүмкүн. Экинчиден, оратордун *“Кыргызстанга бир да мамлекеттин же өкмөт башчысы, же өлкө башчысы келип да койгон жок”* деген түшүндүрүүсү башка мамлекеттин расмий бийлик өкүлдөрү расмий Бишкектин чакыруусунан баш таркан учурда айтылса, орундуу болмок. Ал эми айтылган псевдо аргументтерден кийинки *“Бул деген – мамиле кылбай жатат биз менен деген сөз”* деген сүйлөмдү **“жалган жыйынтык” (ложный вывод)** манипуляциясы катары мүнөздөөгө болот. Анткени “Кум-Төр” маселесине саясий өңүт берүү менен, анын Кыргызстанды саясий изоляцияга калтырган масштабга чейин жеткирип отуруп, акыры биз сөз кылып аткан жалган жыйынтык чыккан.

Соңку мезгилдерде республикабызда коомдук жана саясий ишмерлер, элге аты белгилүү инсандар, дин аалымдары тигил же бул маселе боюнча кандайдыр бир радикалдуу, кескин пикир айтаардын алдында **“мен өзүм үчүн жооп берем”, “өзүмдүн пикиримди айтам”, “конституциялык укугумдан пайдаланып айтам”** деген өңдүү манипуляциялык амалдарга барып жаткандыктары байкалат. Албетте, ар кимдин өз пикирин эркин билдирүүгө конституциялык укугу бар экендигин танууга болбойт. Бирок маселенин экинчи жагы бар экендигин эстен чыгарбоо керек. Анткени белгилүү инсандардын айткандарын эл тыңшап, алардын айткандары коомдук пикирдин калыптанышында зор роль ойнойт. Алардын жеке пикири коомдун белгилүү бир катмарынын пирине айланынуусу толук ыктымал. Ал гана эмес белгилүү инсандардын жеке пикири радикалдуу аракеттердин катализатору болуп калуусу да эч кандай талаш жаратпайт. Биз талдоого алып жаткан үзүндүнүн: *Мен өзүм үчүн жооп берем, башкалар үчүн эмес, мен өзүмдүн түшүнүгүмдө жооп берем. “Кум-Төр” Кыргызстанга өттү деп ушундай чечим кабыл алгандыгы Кыргызстандын кийинки иреттеги шоруна бүткөнбү же бактысына бүткөнбү, ар ким өзүнүн түшүнүгүнө жараша кабыл алсын. Менин жеке түшүнүгүмдө, шордун баары алдыда, шордун*

баары алдыда... Себеби эл аралык сот кыргыздын соту эмес, бир кой жетелеп барып маселеңди каалагандай чечип алгандай...” деген жеринде автордун саясий партиянын лидери катары өзүнөн жоопкерчиликти алып салуу манипуляциясы, **“эгерде жагдай ал айткандай чыкпай калса, өзүмдүн гана жеке пикиримди айткам”** деген кыялдагы сактануу аракети жатат. Ошону менен эле бирге эл аралык сотту элдин эсине салуу **“аброй, кадыр-баркка таянуу, атын жамынуу”** манипуляциясынан кабар берет. Мындан тышкары массалык маалымат каражаттарында активдүү колдонулган манипуляциялардын катарында турган **“негативдүү маанидеги божомол ойлор, кыйытмалар”** аркылуу жүргүзүлгөн манипуляция дагы орун алгандыгын “*“Кум-Төр” Кыргызстанга өттү деп ушундай чечим кабыл алгандыгы Кыргызстандын кийинки иреттеги шоруна бүткөнбү же бактысына бүткөнбү, ар ким өзүнүн түшүнүгүнө жараша кабыл алсын. Менин жеке түшүнүгүмдө, шордун баары алдыда, шордун баары алдыда...”* деген сүйлөмдөрдөн көрүүгө болот. Мындай активдүү колдонулган, бирок көпчүлүк адабияттарда атайын бөлүнүп көрсөтүлбөгөн манипуляция боюнча окумуштуу И.М. Дзялошинскийдин төмөндөгү пикирин келтирүүгө болот: «Неопределенные выражения и намеки, несущие негативную окраску». При использовании данного метода аудитории предлагается возможность самой находить собственные интерпретации в негативном ключе. Используется против отдельных людей, групп, идей и эксплуатирует общественные стереотипы и латентные подозрения» [Дзялошинский, 2006]. Келтирилген үзүндүнүн соңундагы манипуляциялык аракеттерди ирония жана какшыкты колдонуу жолу менен басынтуу манипуляциясы катары эсептөөгө болот. Маселен, *“Кезинде неге айтпадыңыз?!” деген мода азыр. Кезинде буларды айтып атканда, “Сен гаршокто отурат элең, балам” – деп коём. “Анда сен түшүнбөйт элең, атаң менен энеңден сурусаң, айтып берет” – дейм”* дегенөңдүү сүйлөмдөрдө потенциалдуу оппоненттердин курч суроолорун алдын алуу тактикасы менен катар, алардын жаш курагына байланыштуу

“Сен гаршокто отурат элең, балам” деген **“ирония, какшык аркылуу басынтуу”** манипуляциясы да жатат.

Жыйынтыктап айтканда, “Бүтүн Кыргызстан” оппозициялык саясий партиясынын лидери А.Мадумаровдун “Кум-Төр” кени боюнча айткан жогоруда келтирилген сөзүн жалпысынан конфронтациялык стратегияда айтылган кеп катары баалоого болот. Ал эми тактикалардын ичинен гиперонимизация тактикасы колдонулган. Анткени сөз болуп жаткан алтын кени боюнча маалыматта *атрибутизация* жана *гипонимия* өндүү каражаттардын жетишсиздиги анын информативдик баалуулугунун төмөндүгүн жана аргументация системасынын чабалдыгын көрсөтөт. Жөнөкөй тил менен айтканда, сөз болуп жаткан текстте конкреттүүлүктүн үлүшү жок, ар бир айтылган пикир аргументтер аркылуу негизделген эмес. Демек, талдоого алынып жаткан тексттин стратегиялык максаты эл ичинде сөз болуп жаткан маселе боюнча негативдүү маанай, ишенбестик, нааразылык жаратуу экендигинандагы кара риторикадагы демагогиянын **“рационалдуу аргументацияны келтирүүдөн качуу”**, **“жалган себепти аргументация катары келтирүү”** (аргументация ложной причины), **“жалган аналогия”** (ложная аналогия), **“псевдотүшүндүрүү”** (псевдообъяснение), **жалган жыйынтык (ложный вывод)**, **“өзгөчө мотитвдерге кыйытын толук айтпай коюу”** (недосказанность с намекам на особые мотивы) ошондой эле **“ирония, какшык аркылуу басынтуу”** (принижение иронией) өндүү манипуляцияларынын колдонулушу аркылуу түшүндүрүүгө болот.

3.7. Кара риторикадагы жана кара пиардагы айрым манипуляциялык амалдар

Бүгүнкү күндө **“Ирония, какшык, мыскыл аркылуу басынтуу”** кара риториканын, кара пиардын манипуляциялык технологиялары катары социалдык тармактарда активдүү колдонулуп жаткандыгы саясий дискурстун мүнөзүнөн ачык көрүнөт. Иронияны, какшыкты, мыскылды адамды

басынтуу максатында пайдалануу саясаттагы вербалдык агрессиянын жымсалданган формасы катары бүгүнкү күндө Кыргызстандагы саясат айдыңында расмий бийлик тарабынан да, оппозициялык маанайдагы саясатчылар тарабынан да активдүү колдонулуп жаткандыгын төмөндөгүдөй мисалдар аркылуу иллюстрациялоого болот. Маселен, КРнын Президенттигине 2011-жылы өткөн шайлоодо талапкер Мыктыбек Арстанбектин казино мыйзамына байланыштуу берген маегиндеги төмөндөгү сүйлөмдөрдү келтирүүгө болот:

Журналист: Мына, Садыр Жапаров айтпадыбы, ошол биз акчаны алышыбыз керек мындан дагы, анткени бюджет ушул нерсеге муктаж болуп турат деп... Сиз дагы президенттикке талапкер катары баргансыз мурда. Сиздин дагы программаңыз богон дегендей...Ушул казинонун ордуна бюджетти толтуруу боюнча Президентке кандай кеңешиңизди берет элеңиз, ушул учурдан пайдланып?

*Мыктыбек Арстанбек: Президентке кеңеш берүүгө, биринчиден, мен даабайм. Ал – өтө супер акылдуу адам. Тегерегинде супер, гипер акылдуу адамдары бар, кеңешчилери бар. Мен андайга даабайм. Но, интуициянын негизинде айтам. Арамдан башка жүздөгөн жолдору болсо керек. Сен на то и Президентсиң, ошол жолдорду тапканың үчүн. Алдыңдан чыккан арамга эле арбалып, “Муногундан алабыз” дей берген ал –президенттик интеллект анчалык эмес да... [<https://www.youtube.com/watch?v=YghozZ8yE3A>] (маек толук берилген жок). Келтирилген үзүндүдө манипуляциялык эки аракеттин бар экендиги байкалат. Биринчиден, “Ал – өтө супер акылдуу адам. Тегерегинде супер, гипер акылдуу адамдары бар, кеңешчилери бар.” деген сүйлөмдө, жогоруда айтылгандай, **“ирония менен саясий сарказм аркылуу басынтуу”** манипуляциясы бар. Албетте, айрым учурда мындай манипуляцияны колдонгондор “Эч кандай ирония, сарказм, басынтуу жок. Түз эле мааниде айттым, өзүңүздүн оюңуз жаман, тескери түшүнүп жатасыз, сөз ээсин табат” деген кайра өзүн күнөөлө (контробвинение) манипуляциясын колдоно тургандыгы белгилүү. Андыктан сөз болуп жаткан*

сүйлөмдө ирония менен саясий сарказмдын бар экендиги “Алдыңдан чыккан арамга эле арбалып, “Муногундан алабыз” дей берген ал – президенттик интеллект анчалык эмес да...” деген сүйлөм аркылуу тастыкталат. Б.а., мында ирония аркылуу жымсалданган басынтуунун бар экендигин эки сүйлөмдөгү **антитезалар** (Ал – өтө супер акылдуу адам – президенттик интеллект анчалык эмес да...) аркылуу далилдөөгө болот. Манипуляциянын сөз болуп жаткан түрү, жогоруда айтылгандай, расмий бийлик өкүлдөрү тарабынан да активдүү колдонула тургандыгын да белгилөөгө болот. Маселен, Жогорку Кеңештин 5-чакырылышынын депутаты, убактылуу өкмөттө Коргоо министринин м.а. генерал-лейтенант Исмаил Исаковдун Тажикстан менен Кыргызстандын ортосундагы чек ара маселесине байланыштуу айткан сынына Кыргыз Республикасынын УКМКнын төрагасы Камчыбек Ташиев төмөндөгүдөй жооп берген: ... *Жеке Исмаил Исаков боюнча айта турган болсом, анын ушинтип кез-кезде сүйлөп турганы өзүнүн ден соолугуна пайдалуу. Ансыз деле жашы бир топко барып элибиздин аксакалы болуп калбадыбы* [<https://www.youtube.com/watch?v=zhye03Z8m0A>]. Келтирилген бул үзүндүдөгү “*Жеке Исмаил Исаков боюнча айта турган болсом, анын ушинтип кез-кезде сүйлөп турганы өзүнүн ден соолугуна пайдалуу*” сүйлөм амфиболиялык (семантикалык кош пландуулук) табиятка ээ болгондуктан, анын ирония же саясий сарказм экендигин так аныктоо кыйын. Андыктан мындай фраза, сүйлөм, айтымдардын амфиболиялык кызматы ар кандайча чечмеленип калуусу ыктымал. Бирок мында Исмаил Исаковдун сынын эч нерсеге арзыбаган, карыган адам ойлонбой сүйлөп койгондой маалыматтын деңгээлине түшүрүү аракети **“маалыматты нарксыздандыруу” (манипуляция обесценивания)** аркылуу ишке ашырылган. Кыргызстандын медиа мейкиндигинде, социалдык тармактарда КРнын Президенти Садыр Жапаровдун тегерегинде ушуга үндөш эле маалыматтык баталиялардан да мисал келтирүүгө болот. Белгилүү болгондой, социалдык тамактардын активдүү колдонуучусу катары Президент Садыр Жапаровдун коомчулуктун

бүйүрүн кызыткан маселелерге карата өз оюн билдирип туруусу анын карапайым элге жакындыгынын, мамлекет башчысы катары имиджинин бир көрсөткүчү катары баалынышы ыктымал. Саясий риторикада карапайым элдин тилине, дегеле оратордун кебине кулак төшөп угуп жаткан контингенттин түшүнүгүнө жакын тилдик каражаттарды пайдаланып сүйлөө өзгөчөлүгүн биз мындан мурунку параграфтарда **интимизация стратегиясы** менен байланышта карап, ага конкреттүү мисалдарды келтиргенбиз. Бирок кептеги **интимизация** стратегиясы примитивдүү деңгээлге түшүп кетсе, мындай жагдай тескери натыйжаларга алып келүүсү ыктымал. Маселен, Президенттин *“Чочконун эти сатылууда, ал эмне арам эмеспи? Мен аалым эмесмин, бирок казино аракка караганда адалыраак болушу керек”* деген өңдүү билдирүүлөр диний түшүнүктөр, баалуулуктар аркылуу жүрүзүлгөн манипуляциялык аракеттердин күчөшүнө алып келген. Биринчиден, Президент өзү белгилегендей, ал аалым эмес, андыктан Кыргыз Республикасынын ички жана тышкы саясатындагы, экономикасындагы приоритеттер “арам” же “адал” өңдүү диний түшүнүктөрдүн призмасынан каралбашы керек эле деген ойдобуз. Ошону менен эле бирге Президентке кирип жекече сүйлөшкөн адамдардын сөздөрүн элге жарыя кылуу дагы Президенттин имиджине доо кетириши ыктымал. Маселен, манасчы Дөөлөт Сыдыковдун дарегине *“...Манасчы экен деп жүрсөм, көрсө манасчы эмес эле пиарчы экен”, “Уккам, 14 саат “Манас” айтканын. Сөздөрүнө маани берип, аягына чейин уксаңар. Бир сөзү миң кайталанат. Антип “Манас” айтпайт да. Бир сөздү миң кайталап “Манас” айтсаң 14 саат эмес, 14 сутка деле айтсаң болот. Саякбай Каралаев атабыздын “Манас” айтканын уккула. Бир да сөзү кайталанбайт. Андан кийин өзүңөр баа бересиңер”* [<https://www.super.kg/kabar/news/406889/>]. Бул үзүндүдө да вербалдык манипуляциялар бар. Атап айтканда, *“Бир сөзү миң кайталанат. Антип “Манас” айтпайт да. Бир сөздү миң кайталап “Манас” айтсаң 14 саат эмес, 14 сутка деле айтсаң болот”* деген сүйлөмдү **“жалган себепти аргументация катары келтирүү”** катары эсептөөгө негиз бар. Анткени

ыргак менен айтылган салттуу тилдик конструкциялардын кайра-кайра кайталанышы фольклордо “фольклордук формулалар” деп аталат. Мындай формулаларга “Бар экен, жок экен. Ач экен, ток экен”, “Абышканын үч уулу болуптур”, “Ошентип жыргап-куунап жашап калышыптыр” деген өндүү тилдик синтаксистик конструкциялар киргизилип жүрөт. Орус фольклористикасында мындай фольклордук формулалар Н.М. Герасимова [2012], М.Д. Медриш [1980], Н.В.Новиков [1979] өндүү бир катар белгилүү окумуштуулардын эмгектеринде изилдөөгө алынган. Андыктан *“Бир сөздү миң кайталап “Манас” айтсаң 14 саат эмес, 14 сутка деле айтсаң болот.”* деген аргумент талаш жаратпай койбойт. Ал эми *“Саякбай Каралаев атабыздын “Манас” айтканын уккула. Бир да сөзү кайталанбайт”* деген сүйлөмдү *“жалган аналогия”* жана *“кадыр-барк, абройго таянуу”* (апелляция к авторитету) манипуляциялары бар экендиги ачык көрүнүп турат. Анткени Саякбай Каралаевдин айтуусундагы “Манас” эпосунун вариантында *“Атаңдын көрү дүнүйө, артты го мээнет күнүгө”, “Кечээги көгөн бүгүн жок, ушундай экен дүйнө бок”, “Айтып оозду жыйгыча, Ачып көздү жумгуча, Андай-мындай дегиче...”* деген өндүү фольклордук формулалар, анын ичинен *“Атаңдын көрү дүнүйө”* деген формула айрым учурларда ар бир саптан кийин кайталанып отурат эмеспи. Ушул себептен улам сөз болуп жаткан сүйлөмдөрдү вербалдык манипуляциялардын катарына киргизүүгө негиз бар деген ойдобуз.

III бап боюнча кыскача жыйынтыктар

- Кара риторика сүйлөшүүнү каалаган нукка буруу, оппонентти, публиканы өзүнө керектүү бүтүмгө келтирүү үчүн риторикалык, диалектикалык, эристикалык жана рабулистикалык ык-амалдарды манипуляциялык максатта колдонуу катары аныкталган [Бредемайер, 2014]. Мындан тышкары көпчүлүк изилдөөчүлөр

тарабынан кара риторика баарлашууну жеке мүнөзгө өткөрүү, этикалык нормаларды одоно бузуу менен оппонентти эмоциялык тең салмактуулуктан чыгаруу менен, аны өзүнүн эркине баш ийдирүүгө, макулдатууга багытталган аракеттердин жыйындысы катары да түшүндүрүлөт [Кривеньшева, 2003, Лучко, 2006].

- Айрым окумуштуулар белгилегендей [Сидоренко, Петрова, 2015], кара риторика риториканын антиподу же “суррогаты” эмес. Ак риторика [Мкртычян, 2007] менен кара риториканы, образдуу айтканда, бир өзөктөн өсүп чыккан эки бутакка салыштырууга болот. Анткени риториканын “ак” жана “кара” деп бөлүштүрүүнүн өзү салыштырмалуу мүнөзгө ээ болуп, түпкүлүгүндө алар, параграфтын башында айтылгандай, философиялык өңүттөн караганда, карама-каршылыктардын бүтүндүгү жана алардын күрөшү катары каралышы шарт. Маселен, К.Бредемайердин пикиринде, кептик коммуникацияда колдонулуучу бардык коммуникативдик жана техникалык ык-амалдар, методдор жана инструменттер өзүнчө турганда бейтарап позицияда болуп, ал эми алардын кара же ак риторикага тиешелүү болуп калышы мындай кражаттардын колдонуу максатына байланыштуу [Бредемайер, 2014].
- Суггестиянын методдорунун тил илиминде колдонулушу суггестивдик лингвистиканын жаралуусун шарттаган. Ал эми кара риторика суггестивдик лингвистиканын алкагында да каралышы ыктымал. Суггестиянын кара риториканын коммуникативдик-когнитивдик негизин түзө тургандыгы ишендирүү (внушение) кара риториканын стратегиялык максаты катары эсептелээри аркылуу түшүндүрүлөт. Кара риторикада жеке бир адамды же адамдардын белгилүү топторун ишендирүү, ынандыруу, максатында өзүнө керектүү бүтүмгө келтирүү үчүн риторикалык, диалектикалык,

эристикалык жана рабулистикалык ык-амалдарды манипуляциялык максатта колдонуу алдыңкы планга чыгат.

- Жогоруда белгиленгендей, айрым окумуштуулар риторикадагы кептик стратегияларды классификациялоодо кооперативдик жана кооперативдик эмес стратегиялар деген терминдерди колдонушса, айрымдары полемикалык риторикада, негизинен, бейконфронтациялык жана конфронтациялык стратегия деген эки түргө бөлүп карашат: 1. Бейконфронтациялык стратегия аркылуу кептик коммуникацияга же диалогго кирген тараптар өз кызыкчылыктарынын тең салмактуулугун сактоо менен, өз максаттарына жетишет. Б.а., бул стратегия диалог куруп жаткан тараптардын ортосундагы компромиссти камсыздоого багытталган; 2. Конфронтациялык стратегия конфликттик жагдайларды жаратууга багытталып, ал манипуляциялык тактикалар аркылуу реализацияланат. Бул стратегияда бир коммуникант экинчисинин кызыкчылыгын, анын лингвопрагматикалык максатын эске албай, өзүнүн алдына койгон максаттарынын ишке ашуусуна гана кызыктар болот. Бул стратегия, эң оболу, диалог жүргүзүүнүн агрессивдүү формасына негизделип, анда кептик коммуникациянын катышуучуларынын ортосундагы кастык мамиле жашырылбай, ачык түргө өтөт.
- Вербалдык жана псевдологикалык манипуляциялардын катарына кирген “рационалдуу аргументацияны келтирүүдөн качуу”, “жалган себепти аргументация катары келтирүү”, “жалган аналогия”, “негативдүү маанидеги божомол ойлор, кыйытмалар” аркылуу жүргүзүлгөн манипуляция, “ирония, какшык аркылуу басынтуу”, “жалган түшүндүрүү” (псевдообъяснение), “жалган жыйынтык “(ложный вывод), “өзгөчө мотивтерге кыйытып толук айтпай коюу” (недосказанность с намеком на особые мотивы) ошондой эле “жалган макул болуу” (псевдосогласие), жалган сый көрсөтүү (псевдоуважение) өңдүү манипуляциялардын прагматикалык

табияты көркөм чыгармалар менен саясий медиатексттерден алынган үзүндүлөрдүн мисалында иллюстрация данып берилген.

- Көркөм тексттин риторикасынын алкагында “көркөм текстке риторикалык талдоо” деген түшүнүк пайда болуп, анын өзүнчө багыт катары чеги жана интердисциплинардык мүнөздөгү маселелери атайын изилдөөлөрдүн объектисине айланган. Анткени көркөм чыгарма искусствонун башка түрлөрүнөн айырмаланып, оратордук кеп менен орток каражатка ээ. Ал каражат – тил. Ал эми көркөм текст илим менен искусствонун чегиндеги полифониялык структурага ээ объект катары эсептелет.
- Текстке риторикалык талдоо жүргүзүү аркылуу тексттин риторикалык түзүлүшүнүн ар кандай аспектилерине мүнөздүү маселелерди, атап айтканда, кеп аркылуу таасир этүүнүн түрдүү ыкмаларын, кептик стратегиялар менен тактикалардын реализацияланышын, кептик жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрүнүн текстте чагылдырылышын, ошондой эле риторикалык фигуралардын жана стратегемалардын колдонулушун аныктоо менен, алардын аткарган кызматына түз байкоо жүргүзүү мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Тексттерге риторикалык анализ жүргүзүү көндүмдөрүн калыптандыруу коммуникативдик компетенциянын маанилүү талабы катары эсептелет.
- Изилдөө ишинин соңку параграфтарында манипуляцияларга, вербалдык амалдарга көңүл бурулуп, кара риторикада аларды ишке ашыруунун каражаттары катары амплификация, климакс, антиклимакс, антитеза, атрибутизация, апозиопезис, прозиопезис, парцелляция өңдүү жана башка риторикалык фигураларды иллюстрациялоо үчүн интернет булактарынан алынган материалдар, атап айтканда, саясатчылардын кайрылууларына, алардын ортолорундагы кайым айтышууларга байланыштуу тилдик иллюстрациялар талдоого алынган.

- Изилдөө ишинин соңку подпараграфтарында риторикалык фигуралардын калтыруу, жылдыруу, окшоштуруу, контрасттык жана бирдейлик топторуна кирген фигуралардын кыргыз тил илиминде салыштырмалуу азыраак пайдаланылган түрлөрү иликтенди. Риторикалык фигуралардын ичинен апозиопезис менен прозиопезистен тышкары, антифразиске карама-каршы маанидеги троптун түрү катары эсептелген астеизмдин көркөм жана саясий медиатексттерде манипуляциялык максатта колдонулушу тилдик иллюстрациялардын мисалында көрсөтүлгөндүгүн белгилөөгө болот.

КОРУТУНДУ

Изилдөө ишинин киришүү бөлүмүндө сөз болгондой, азыркы илимий адабияттарда риторика бир катар дисциплиналар менен тыгыз байланыштагы, дээрлик бардык илимдерге жана искусствонун түрлөрүнө тиешеси бар, ал гана эмес аларды өздөштүрүүнүн “кептик” инструментине айланган өзгөчө илимий тармак, экинчи жагынан, таасирлүү, максаттуу, натыйжалуу сүйлөө чеберчилиги же искусствосу катары аныкталып жүргөндүгү белгилүү. Ал эми кара риторика диалектикалык, эвристикалык жана рабулистикалык ык-амалдарды манипуляциялык максатта колдонуу жана баарлашуунун багытын каалагандай нукка багыттоо аркылуу оппонентке же публикага таасир этүү, алардын сүйлөп жаткан тарап каалаган тыянакка келүүсүн камсыз кылуу, б.а., өз алдына койгон стратегиялык максатка жетүү катары аныкталат. Андыктан кара риторикага мүнөздүү делген ык-амалдарды, манипуляциялык аракеттерди коомдук турмуштун түрдүү тармактарында активдүү колдонулган объективдүү тилдик кубулуштардын жыйындысы катары да мүнөздөөгө болот. Анткени башкасын айтпаганда да, күнүмдүк жашообузду коштогон социалдык, саясий, маркетингдик коммуникацияда, саясий лозунг, клишелер, кандайдыр бир маалыматтык баракчалар аркылуу чындыкка дал келе бербеген толуп жаткан позитивдүү, же тесерисинче, негативдүү образдар жаратылып, алар коомдук аң-сезимге түздөн-түз таасирин тийгизүү менен, адамдарды белгилүү бир аракеттерге баруусун шарттайт. Маалымат айдыңындагы мындай чөйрөлөрдү кара риториканын активдүү колдонулуу чөйрөлөрү катары мүнөздөөгө болот. Демек, кара риторика риториканын бир түрү болгондуктан, биз изилдөө ишибизди жалпыдан жекеге б.а., жалпы риторикадан жеке риторикага багыт алуу менен жүргүзүү аракетин көрдүк. Биринчи бапта сөз болуп жаткан маселелердин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениши туурасында сөз козголгон. Атап айтканда,

риториканын тарыхында теориялык маселелердин илимий негизде, рационалдуу түшүндүрүүнүн алгачкы аракеттери, ошондой эле риториканын байыркы Грециядагы алгачкы теоретиктери Эмпедокл жана анын шакирти, саясий оратор Коракс жөнүндө маалымат берилген. Ошону менен эле бирге XIX кылымда орус тил илими жаатында риториканын сынга алынып, анын ордуна кеп маданияты жана стилистика багытында изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Советтик тил илиминдеги мындай тенденциянын мурунку союздук республикалардын титулдук улуттарынын тил илимдерине, анын ичинде кыргыз тил илимине да тийгизген таасирине байланышкан маселелер иликтенген. Мындай тенденция түркология жаатында да эгемендүүлүктүн алгачкы жалдарына чейин сакталгандыгы казак, азербайжан, өзбек тил илимидери жааттарындагы илимий изилдөөлөрдүн мисалында көрсөтүлгөн. Ал эми кыргыз тил илиминде риторикага анын ичинде кара риторикага байланыштуу фолькористика жаатындагы изилдөөлөр катары чечендик өнөрдүн жанрдык, идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, өнүгүү этаптары өңдүү өзөктүү маселелер каралган. Мындай изилдөөлөргө А. Ибраимованын “Элдик оозеки чыгармачылыктагы чечендик сөздөрдүн идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү” [1998], Т. Асановдун “Чечендик өнөрдүн теориялык-практикалык ыкмалары акындар айтышында” [2008], А.Обозкановдун “Чечендик айтыш өнөрү” [2016], Б.Сабыр уулунун “Жээренче чечен”, “Акылкарачач” [2016], Актан Тыныбектин “Көкөтөй чечен” [2016], Г.Мамытованын “Эл куудулу Куйручуктун сегиз артыкчылыгы” [2016], К.Жакыповдун “Куйручук олуя, чечен” [2016] өңдүү илимий макалалар анализге алынган. Ошону менен эле бирге “көркөм текстке риторикалык талдоо” багыты кыргыз тил илиминде колго алынбаган багыттардын бири катары эсептелгендиктен, изилдөө ишинде көркөм жана медиатексттерге риторикалык талдоо жүргүзүүнүн алгачкы аракети көрүлгөндүгү белгиленген.

Иштин экинчи бабында изилдөөнүн материалдары, булактары, объектиси жана предмети аныкталып, ал эми колдонулган методдор катары сыпаттама,

системалаштыруу, эвристикалык, интерпретациялоо, структура-семантикалык, семантика-функционалдык, анализ, синтез, салыштыруу методдору жана лингвистикалык, лингвостилистикалык анализдердин айрым элементтери менен текстке риторикалык анализ жүргүзүү методу колдонулгандыгы туурасында сөз болгон.

Изилдөө ишинин үчүнчү бабында жалпы жана жеке риторика, жеке риториканын түрлөрү ораторлор темпераменттик бөтөнчөлүктөргө жана алардын кебинде баяндалган объектиге, б.а., эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгына жана кыргыз этнориторикасында чечендик ораторлордун дареметине, сөз өнөрүн өздөштүрүү деңгээлине ылайык акыл чечен, көрөгөч чечен, кургак чечен, тил чечен өндүү түрлөргө бөлүштүрүлүшү конкреттүү мисалдар аркылуу иллюстрацияланып берилген. Мындан тышкары, кептик коммуникациянын максаты жана шарттары аркылуу аныкталган, адресаттын белгилүү бир реакциясын жаратууга багытталган форма менен мазмундун өзгөчө белги-касиеттеринин бүтүндүгүнө негизделген тарыхый жактан калыптанган, риторикалык чыгарманын туруктуу тиби катары аныкталган “риторикалык жанр” түшүнүгүнө жана аны аныктоого байланыштуу маселелер каралган. Ошону менен эле бирге оозеки же жазма кептин объектисине аудиториянын кызыгуусун арттыруу максатында же угарманды ынандыруу, маалыматты тыгыздоо, тексттик алкактан тышкаркы маалыматка шилтеме жасоо өндүү бир катар зарыл лингвопрагматикалык максаттарды, кептик стратегияларды ишке ашыруунун зарыл каражаты катары кызмат кылган прецеденттүүлүк кубулушу классификацияланып, анын ар бирине мисалдар келтирилген.

Жыйынтыктап айтканда, маалымат технологияларынын, медиаресурстардын техникалык мүмкүнчүлүктөрүнүн күн санап өсүшү менен, кара риторикага мүнөздүү болгон вербалдык агрессиянын, псевдологикалык технологиялардын, вербалдык манипуляциялык амалдардын колдонулуш чөйрөсү улам кеңейип бараткандыгы байкалат. Ошону менен эле бирге аталган амалдарга каршы туруунун, контраргумент

келтирүүнүн ак риторикадагы ык-амалдары, манипуляциядан коргонуунун техникалары да иштелип чыгып, активдүү колдонулуп жаткандыгына күбө болуудабыз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абельсон, Р. Структуры убеждений Текст. / Р. Абельсон ; пер. с англ. П. Б. Паршина // Язык и моделирование социального взаимодействия : сб. статей / сост. В. М. Сергеева и П. Б. Паршина ; вступ. ст. В. М. Сергеева. — М.: Прогресс, 1987. - С. 317-380.
2. Абрамова Н.А. Никулина И.А. "Риторика. Учебное пособие для специалитета"[Текст]/ Абрамова Н., Никулина И. // — М.: Проспект, 2021.
3. Авеличев А.К. Возвращение риторики // Общая риторика. Ж.Дюбуа, Ф.Пир, А.Тринтон и др. Пер. с фр. [Текст]/Авеличев А.// М., 1986
4. Адамбаев Б. Шешендік өнер. [Текст]/ Адамбаев Б.// - Алматы: «Білім» баспасы. 2019].
5. Аннушкин В. И. История русской риторики. Хрестоматия: Учеб. пособ. для студентов гуманитарных факультетов вузов / [Текст]/ Аннушкин В. // -М.: Академия. 1998. -416с.
6. Аннушкин В. И. Первая русская риторика[Текст]/ Аннушкин В. //- М.: Знание, 1989. -64с.
7. Аннушкин В.И. Риторика. Экспресс-курс. [Текст]/ Аннушкин В. //- М., 2007.
8. Андреев В.И. Деловая риторика. [Текст]/Андреев В.//- М., «Народное образование» 1995
9. Аристотель. Риторика / Пер. Н. Платонова // Античные риторики / Под ред. А. А. Тахо-Годи. М.: Изд. МГУ, 1978.
10. Арутюнова, Н. Д. Стратегия и тактика речевого поведения [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Прагматические аспекты изучения предложения и текста. Киев, 1983. - С. 9-12.
11. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека [Текст] / Н. Арутюнова// -М., 1999.
12. Анисимова Т.В. Современная деловая риторика: Учебное пособие [Текст] /Анисимова Т.// -М., 2002.

13. Александров Д.Н. Логика. Риторика. Этика: Учебное пособие [Текст] /Александров Д.// - М.: Наука, 2007.
14. Асанов Т. “Чечендик өнөрдүн теориялык-практикалык ыкмалары акындар айтышында” [Текст] /Асанов Т// Наука и новые технологии. -Б., 2008.
15. Ахмет Байтұрсынов шығармалары».-Алматы:«Жазушы», 1989.
16. Баева О. А. Ораторское искусство и деловое общение: Учеб. пособие. [Текст] /Баева О// - Мн.: Новое знание, 2002.
17. Бабаев А.М. “Азербайджанский язык и культура речи: Учебник для вузов” [Текст] /Бабаев А// - Баку: Наука и образование, 2011.
18. Баранов А.Н., Казакевич Е.Г. Парламентские дебаты: традиции и новации: Сов.полит.яз.: (от ритуала к метафоре). [Текст] /Баранов А.// - М.: Знание, 1990.
19. Баранов А.Н. Лингвистическая теория аргументации (когнитивный подход). - Дис. ...докт. филол. наук. [Текст] /Баранов А.// - М., 1990. - Библиогр.: С. 349-372.
20. Баранов А.Н. Метаязыки описания аргументативного диалога // Диалог... [Текст] /Баранов А.// -М.: ИНИОН, 1991. - С. 45-81.
21. Баранов А.Н. Что нас убеждает. Общественное сознание и язык. [Текст] /Баранов А.// - М.: Знание, 1990. - 64 с.
22. Баранов А.Н., Казакевич Е.Г. Парламентские дебаты: Традиции и новации. [Текст] /Баранов А.// -М.: Знание, 1991. - 64 с.
23. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров / Бахтин М.// — М: Русские словари, 1996.
24. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] /Бахтин. М// - М.: Искусство, 1979.
25. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умуркулов дун Б. “Узбек нутки маданияти очерклари” [Текст] /Бегматов Э, Бобоева А, Асомиддинова М, Умуркулов Б.// -Т.1988.

26. Безменова Н. А. Очерки по теории и истории риторики. [Текст] /Безменова Н.//-М : Наука, 1991.
- 27.Бехтерев В.М. Коллективная рефлексология. [Текст] /Бехтерев В.//-М: Наука,1993.
- 28.Ботобекова А.Т.“Кыргыз ымдоо-жаңсоолору”[Текст]/Ботобекова А.// -Б.,- 2007.-188 б.
- 29.Борджанова Т.Г. “Магическая поэзия калмыков” [Текст]/ Борджанова Т.// — Элиста: Калм. кн. изд-во, 1999.
30. Болтаева С. В. Звуковая организация внушающей речи [Текст] /Болтаева С.// Известия Уральского государственного университета. — 2003. — № 27. — С. 161-167.
31. Богоявленская Ю. В. Парцелляция как когнитивно-семиотический феномен[Текст] /Богоявленская Ю.// Урал. Гос. Пед. Ун-т. - Екатеринбург, 2016.
32. Борисова И.Н. Категория цели и аспекты текстового анализа[Текст] /Борисова И.// Жанры речи: Сб. науч. статей. - Саратов: Изд-во ГосУНЦ «Колледж», 1999. - Вып. 2. - С. 81-97.].
- 33.Брандес М.П. Стилистика текста Теоретический курс: Учебник. — 3-е изд., перераб, и доп. [Текст] / Брандес М.//- — М: Прогресс-Традиция; ИНФРА-М, 2004.
34. Бредемайер К. Черная риторика: Власть и магия слова [Текст] /Бредемайер К.// ; Пер. с нем. — 12-е изд. — М.: Альпина Паблишерз, 2014.
35. Бредемайер К. “Искусство словесной атаки” [Текст] /Бредемайер К.//-М: Альпина Паблишерз, 2021.
36. Брынская О.П. Основные черты американской риторики новейшего времени: Автореф.дис. на соиск.учен.степ. канд.филол.наук.(10.02.19) [Текст] / Брынская О.//-М.: Изд-во Московского университета, 1979.
37. Вайсман Д. Мастерство презентаций. [Текст] /Вайсман Д.//- М.: ООО Вершина, 2004.
38. Валгина, Н.С. Теория текста. [Текст] / Валгина, Н.//- Москва, Логос. 2003.

39. Вендина Т.И. Введение в языкознание. [Текст] / Вендина Т.// - Минск, 2001.
40. Виноградов С. И., Карпинская Е.В, Даниленко В.П. Культура русской речи -[Текст] / Виноградов С. , Карпинская Е, Даниленко В.// - М.: Издательство: ИНФРА-М, 2009.
41. Винокур Г.О. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. М.:1993, 172 с.
42. Волков А.А. Концепция публичной речи. В кн.: Роль языка в средствах массовой коммуникации: Сб.обзоров[Текст] / Волков А.// -М.: ИНИОН, 1986. -С.46-81.
43. Волков А.А. Курс русской риторики. [Текст] / Волков А.// М.: Изд-во храма св.муч.Татианы, 2001.- 480с.
44. Волков А.А. Основы риторики: учебное пособие для вузов. [Текст] /Волков А.// - М., Академический Проект, 2003. - 304с.
45. Выготский Л.С. Анализ эстетической реакции: собрание трудов. [Текст] /Выготский Л.// - М.,Издательство: Лабиринт, 2001 г.
46. Гасымов А.А. “История культуры речи. Цицерон, Сократ, Демосфен” . [Текст] / Гасымов А.// - М., 2013.
47. Гаспаров М.Л. Античная риторика как система // Античная поэтика... [Текст] /Гаспаров М.// - М.. 1991. - С. 27-59.
48. Гаспаров М.Л. Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики // Проблемы литературной теории в Византии и латинском Средневековье. [Текст] / Гаспаров М.// - М., 1986. - С. 91-169.
49. Гаймакова Б.Д., Сенкевич М.П., Макарова С.К. Мастерство эфирного выступления: Учеб. пособие / Под общ. ред. Гаймаковой Б.Д.; Ин-т повышения квалификации работников телевидения и радиовещания.[Текст] /ГаймаковаБ.// - М., 1993. - 166 с.

- 50.Германова Н.Н., Сычев О.А., Чистяков Г.Л. Программа курса "Основы риторики" / Под общ. ред. Ольховикова Б.А. - М.: МПИИЯ им. М.Тореза,[Текст] /Германова Н.// 1988. -12 с.
- 51.Гиндин С.И. Изобретение или воспроизведение?: (Об античной и восточной традициях регламентации речевого жанра) // Лингвистические традиции в странах востока. [Текст] /Гиндин С.// - М., 1988. - С. 61-65.
- 52.Граудина Л.К. "Надо учить говорить весь народ...": Об институте живого слова // Русская речь. [Текст] / Граудина Л.// - М., 1988. - № 1. - С. 43-47.
- Граудина Л.К. Риторика М.М. Сперанского // Русская речь. [Текст] / Граудина Л.// - М., 1986. - № 4. - С. 37-42.
- 53.Граудина Л.К. Теория "ораторского намерения" (из архивного фонда 20-х годов) // Краевая... [Текст] / Граудина Л.// -Красноярск, 1988. - С. 21-25.
54. Герасимова Н. М.. Прагматика текста. Фольклор. Литература. Культура. [Текст] / Герасимова Н. // - М.,СПб., 2012.
55. Гнездилова Л. Б. Коммуникативные средства выражения стратегии уклонения от прямого ответа. [Текст] / Гнездилова Л. //– Новосибирск: ООО «Агентство Сибпринт», 2012. – 110 с.
56. Горобец Л.Н. «Педагогическая риторика»: теория и практика обучения студентов-нефилологов риторической компетенции (монография) [Текст] /Горобец Л.// - М.,Армавир. 2008.
57. Горобец Л.Н. Формирование риторических знаний и умений студентов-нефилологов в педагогическом вузе (монография). [Текст] /Горобец Л.// - М.,2005.Армавир,– 160 с
58. Горобец Л.Н. Жанры речи учителя (учебно-методическое пособие). [Текст] /Горобец Л.// - М.,- Армавир, 2007 – 32 с.
- 59.Некоторые особенности функционирования прецедентных высказываний / Д. Б. Гудков, В. В. Красных, И. В. Захаренко и др. // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. 1997. № 4. С. 106–118
- 60.Гудков Д. Б. Прецедентные имена и проблемы прецедентности. [Текст] /Гудков Д.// М. : Изд-во, 1999. 152 с.

61. Гурьева Н.Н. Парцелляция как экспрессивно-стилистическое средство в языке современных СМИ [Текст] / Гурьева Н.// Вестник ТвГУ. Серия «Филология». 2013. №2. С. 163-169.
62. Гусейнов С.С. Культура речи: учебник. [Текст] / Гусейнов С.// Баку: Язычы, 2010. 240 с.
63. Гофман В. Анализ ораторских образцов [Текст] / Гофман В.// - В кн.: Практика ораторской речи. Сборник статей под ред. В.М. Крепса и К.А. Эрберга. Издание института им. Володарского. - Л., 1931. - С.98-126.
64. Гофман В. Слово оратора. (Риторика и политика). [Текст] / Гофман В.// - Л.: Издательство писателей в Ленинграде, 1932. - 266с.
65. Граудина Л.К., Кочеткова Г. Русская риторика [Текст] / Граудина Л., Кочеткова Г. // - М., : Центрполиграф, 2001. - 669 с.
66. Граудина Л.К., Миськевич Г.И. Теория и практика русского красноречия. [Текст] / Граудина Л., Миськевич Г.// АН СССР, Ин-т рус.яз. - М.: Наука, 1989. - 254с.
67. Гринько Е. Н. Медицинская риторика. Учебное пособие. [Текст] / Гринько Е.// М: Флинта, 2018. 208 с.
68. Далецкий Ч. Риторика: заговоры, и я скажу, кто ты [Текст] / Далецкий Ч.// — М., 2003
69. Дзялошинский И. М., Пильгун М. А. Риторика. Учебник и практикум. [Текст] / Дзялошинский И., Пильгун М.// - М: Юрайт, 2019. 232 с.
70. Доценко Е. “Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита” [Текст] / Доценко Е.// - М: 1997.
71. Елеонская, А.С. Русская ораторская проза в литературном процессе XVII века [Текст] / Елеонская А.// - М.: Наука. 1990. - 224 с.
72. Жакыпов К. “Куйручук олуя, чечен” [Текст] / Жакыпов К.// Кыргыз элинин чечендик өнөрү. Илимий публицистикалык макалалар. –Б., “Турар”, 2016.
73. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации : [монография] [Текст] / Жинкин Н.// - Москва : Наука, 1982. - 160 с.

74. Закиев М., Байрамова Л.К., Юсупов Р.А. Двужычие и гармонизация межнациональных отношений в Татарстане // Возрождение культуры России: Язык и этнос. [Текст] / Закиев М., Байрамова Л., Юсупов Р. // -Пб. 1995. С. 31-68.
75. Зарецкая, Е. Н. Риторика: Теория и практика речевой коммуникации [Текст] / Зарецкая, Е. // — М., 2002.
76. Звиревич, В.Т. Цицерон: Философ и историк философии [Текст] / Звиревич В. // - Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1988. - 205 с.
77. Зелепукин Р. О. Парцелляция в художественной прозе В. Токаревой: структура, семантика, текстообразующие функции: автореф. дис.. канд. филол. н.: [Текст] / Зелепукин Р. // Моек. гос. открытый пед. ин-т им. М.А. Шолохова. М., 2007. 26 с.
78. Иванова, С.Ф. Специфика публичной речи [Текст] / Иванова С. // - М.: Мир, 2003. - 72 с.
79. Иванчикова Е.А. Парцелляция, ее коммуникативно-экспрессивные и синтаксические функции // Русский язык и советское общество: Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. [Текст] / Иванчикова Е. // М.: Наука, 1968. С.277-301.
80. Ивин, А.А. Риторика: искусство убеждать. Учеб. пособие . [Текст] / Ивин А. // - М.: ФАИР- ПРЕСС, 2003. - 304 с.
81. Ибраимова А. “Элдик оозеки чыгармачылыктагы чечендик сөздөрдүн идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү” [Текст] / Ибраимова А. // -Б., 1998.
82. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. [Текст] / Иссерс О. // - Омск.: Изд-во Омск. гос. ун-та, 1999. - 284 с. 54
83. Кабанова И.Н. Коммуникативные стратегии в массово-информационном дискурсе (на материале Ebonics афромедиа) М.В. Пискунова Нижегородский государственный лингвистический университет им. Н.А. Добролюбова. [Текст] / Кабанова И. // -Нижний Новгород 2020.
84. Қазақ әдебиетінің тарихы, -Алматы., 2013

85. Калинин А.Н. Синтагматика и синтаксис парцелированных конструкций в современном английском языке.[Текст] /Калинин А.// - Самара: СГПУ, 2005. - 183 с
86. Каркошко О.П. Парцелляция: структура, семантика, функция (на материале русского и немецкого языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – [Текст] /Каркошко О.// Майкоп, 2011. – 25 с.
87. Кенжебаев Д.О. Котормонун илимий-теориялык негиздери [Текст]/Кенжебаев Д.//-Б.,2014.
88. Ключев Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция). Учебное пособие для высших учебных заведений[Текст]/ Ключев Е.//-М.,2001.
89. Красных В.В. К вопросу о психолингвистическом анализе текста. [Текст]/Красных В.//-М., Журнале Язык, сознание, коммуникация, № 3, с. 111-119.
90. Красных В. В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: курс лекций. [Текст]/Красных В.//-М.: Гнозис, 2002.
91. Кривенышева Е.Н. Этические основания лидерства в западной и отечественной культурах.[Текст]/ Кривенышева Е.// – Саранск, 2003. – 189 с.
92. Кудратовдун Т. Нутк маданияти асослари.[Текст]/Кудратовдун Т.// - Тошкет,1993.
93. Кунгуров Р, Бегматов Э, Тожиевдин Ё. Нутк маданияти ва услубият асослари.[Текст]/Кунгуров Р, Бегматов Э, Тожиевдин Ё. // -Тошкет,1992.
94. Комлев Н.Г., 2006 Словарь иностранных слов : [более 4500 слов и выражений][Текст]/Комлев Н.//-М.: Эксмо, 2006 (Тверь : Тверской полиграфкомбинат).
95. Кохтев, Н.Н. Ораторская речь: стиль и композиция [Текст] /Кохтев Н.// - М., 1992.
96. Кохтев, Н.Н., Розенталь Д. Э. Искусство публичного выступления[Текст] /Кохтев Н., Розенталь Д.//-М., 1988.

97. Кошанский, Н.Ф. Риторика [Текст] /КошанскийН.// - М.: Издательский дом «Русская панорама», 2013. - 320 с.
- 98.КыркбаеваГ.Н. Адамдын тышкы келбетин сүрөттөгөн лексика-семантикалык топтогу сөздөр жана сөз тизмектери авт.канд.дисс. [Текст] / КыркбаеваГ.// -Б., 2019.
99. Линецкий М.Л. Внушение, Знание, Вера. [Текст] / Линецкий М.// Политиздат Украины, 1998.
- 100.Леонтьев А.А. Речевая деятельность [Текст] /Леонтьев А.// Основы теории речевой деятельности. – М. : Наука, 1974.
- 101.Лингвокультурологический словарь.Выпуск 1 / Под ред. Захаренко И.В.,
- 102.Красных В.В., Гудкова Д.Б. [Текст] /Красных В,Гудкова Д.// М., Гнозис,, 2004. - 318 с.
103. Лири Т., Стюарт М. “Технологии изменения сознания в деструктивных культурах” [Текст] / Лири Т., Стюарт М.// Спб.: Экслибрис, 2002. – 224 с
104. Лимонов Э.Дисциплинарный санаторий. [Текст] /Лимонов Э.// – М. : Амфора, 2002.
105. Лотман Ю.М. Структура художественного текста[Текст] /Лотман Ю.//— М.: СПб.: Искусств-во-СПБ,1998.
- 106.Лурия А. Р. Язык и сознание./ Под редакцией Е. Д. Хомской . [Текст] /Лурия А. -М: Изд-во Моск. ун-та, 1979 - 320 с.
- 107.Махмудов Н. Тил.[Текст] / Махмудов Н. //-Тошкент: Ёзувчи. 1998.
- 108.Маразыков Т.С. Унчукпоо тибиндеги тексттин табияты//Кыргыз тили жана адабияты [Текст]/Маразыков Т.//-Б.,-2004. -№7. -11 б.
- 109.Маразыков Т.С. Вербалдык сүйлөшүүнүн табияты//Кыргыз тили жана адабияты [Текст]/Маразыков Т.//-Б.,-2004. -№6. -12-15 б.
110. Маразыков Т.С. “Текст таануу жана анын айрым маселелери” (1-китеп), “Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы” (2-китеп), “Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар” (3-китеп) [Текст]/Маразыков Т.//-Б.,-2005.

111. Меграбян А.А. Психодиагностика невербального поведения [Текст]/ Меграбян А.А. // – Санкт-Петербург : Речь, 2001. – 256 с.
112. Меньшенина С.В. Московская риторическая школа Ю. В. Рождественского: основатель и последователи. [Текст]/ Меньшенина С.В. // – Томск., 2013.
113. Мелихов И.Н. Скрытый гипноз. Практическое руководство. [Текст]/ Мелихов И.Н. // – М., 2003.
114. Метлов В. Диалектика и современное научное познание. [Текст]/ Метлов В. // – М., 2005.
115. Минеева С.А. Основы мастерства устного выступления. Как подготовить полемиста [Текст]/ Минеева С.А. // – Пермь, 1991. – 53 с.
116. Михальская А.К. Основы риторики: Мысль и слово. [Текст]/ Михальская А.К. // – М., 2008.
117. Михальская А.К. Риторические и педагогико-риторические взгляды В.Г. Белинского [Текст]/ Михальская А.К. // Педагогическая риторика: история и теория: Учеб. пособие. – М., 1998.
118. Михайличенко Н.А. Риторика : Учеб. пособие для учащихся гимназий, лицеев и шк. гуманитар. профиля / Н. А. Михайличенко. – М. : Новая шк., 1994. – 95 с.
119. Мкртчян С.В. Белая риторика, черная риторика. Материалы интеллектуальных тренингов по развитию навыков ведения полемики. [Текст]/ Мкртчян С.В. // – М. : Издательство: Глаголь. 2007.
120. Мурзин, Л. Н. Текст и его восприятие. [Текст]/ Мурзин Л.Н. // – М.: 1998.
121. Мусаев С.Ж. Кеп маданиятынын маселелери [Текст]/ Мусаев С.Ж. // – Б., 1993.
122. Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана норма [Текст]/ Мусаев С.Ж. // – Б., 1993.
123. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура [Текст]/ Мусаев С.Ж. // – Б., 2000.
124. Мусаева В. “Кыргыз элиндеги чечендик өнөр” [Текст] / Мусаева В. // Кыргыз элинин чечендик өнөрү. Илимий публицистикалык макалалар. – Б., “Турап”, 2016.

125. Мырзакматов А.А. Вербалдык эмес компоненттердин кыргыздын этикетиндеги орду // Наука. Образование. Техника [Текст] / Мырзакматов А. // - Ош., -2000. -14-16 б.
126. Мясищев В. Н. Психология отношений: Избранные психологические труды. [Текст] / Мясищев В. // - Воронеж, 1998.
127. Науменко- Порохина, А.В. Риторика: Учебно- практическое пособие. - . [Текст] / Науменко- Порохина, А. // - М.: Издательство МФЮА, 2002. - 70 с.
128. Николина Н.А. Филологический анализ текста [Текст] / Николина Н. // - М., -2003.
129. Николаева Т. М., Успенский Б. А. Языкознание и паралингвистика [Текст] / Николаева Т. Успенский Б. // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии / Ред. Т. М. Николаева. - М.: Наука, 1966. - С.63-74.
130. Николаев А. И., Ушакова Т. А. Искусство убеждения: основы риторики. – [Текст] / Николаева А. Ушакова Т. // Иваново: ЛИСТОС, 2013. – С. 7–19.]
131. Ножин, Е.А. Мастерство устного выступления [Текст] / Ножин А. // - М., 1989.
132. Обозкановдун А. “Чечендик айтыш өнөрү” [Текст] / Обозкановдун А. // Кыргыз элинин чечендик өнөрү. Илимий публицистикалык макалалар. – Б., “Турар”, 2016.
133. Оспанова Б. Магические жанры казахского фольклора. [Текст] / Оспанова Б. // - Алматы. 2002.
134. Өмүралиева С. Текст: семантика, структура. [Текст] / Өмүралиева С. // - Б., 1999.
135. Өмүралиева С, Көркөм тексти лингвистикалык талдоо боюнча (Ч. Айтматовдун “Жамийла” повести) окуу-методткалык колдонмо. [Текст] / Өмүралиева С. // - Ф., 1987
136. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. [Текст] / Парыгин Б. // - М., 1971.
137. Павлова Л.Г. Деловая риторика. [Текст] / Павлова Л // - М., Феникс 2010.

138. Петрова, А. Н. Искусство речи [Текст] /Петрова, А.// - М. : Аспект-Пресс, 2008.
139. Пинегина Я.Н. Парцеллированные конструкции и их коммуникативно-прагматические функции в современных медиа-текстах. [Текст] /Пинегина Я.// - М.: 2005.
140. Пиз, А. Говорите точно... : Как соединить радость общения и пользу убеждения.[Текст] /Пиз, А.//- М. : Эксмо, 2003.
141. Пиз, А. Язык телодвижений. [Текст] /Пиз, А.//- М. :, С.Горин “НЛП: техники россыпью. 2013
142. Пратканис Э. Аронсон Э.Эпоха пропаганды: механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление. [Текст] /Пратканис Э. Аронсон Э.//- М,:2021.
- 143.Поварницына М.В. Фасцинативность как конститутивный признак креолизованных текстов в массовой интернет-коммуникации // Филологические науки. Вопросы теории и практики. [Текст] /Поварницына М.//Тамбов: Грамота, 2015. № 12 (54): в 4 ч. Ч. III. С. 151-154.
- 144.Покровская Е.А. Динамика русского синтаксиса в XX веке: Лингвокультурологический анализ. [Текст] /Покровская Е.//- М,:2001.
- 145.Потоцкая Н. П. Прецедентные феномены в рекламных текстах продуктов красоты (на материале рекламных текстов на русском и английском языках) // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики: Северо-Осетинский государственный университет им. К. Л. Хетагурова. [Текст] /Потоцкая Н. //2019. № 4. С. 140-146.
146. Раджабова Н.Г. “Структурно-семантический анализ благопожеланий и проклятий даргинского языка” Дис. ... канд. филол. наук. [Текст] / Раджабова Н.//-Махачкала, 2012. 168 с.
147. Рашкофф Д., “Медиа вирус! (как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание)” [Текст] / Рашкофф Д.//- М,:2003.
- 148.Риторика коллектив. под.реkd. В.Д. Черняк, -М., 2015

149. Рождественский, Ю.В. Риторика публичной речи. [Текст] /Рождественский Ю. // - М., 1989.
150. Рождественский, Ю.В. Теория риторики: Учеб. пособие для филологических спец. ун- тов. [Текст] /Рождественский Ю. // - М.: Добросвет,1999. - 482 с.
151. Рождественский, Ю.В. Принципы современной риторики / Ю. В. Рождественский; Под ред. В. И. Аннушкина. [Текст] /Рождественский Ю. // - М.: Флинта: Наука, 2005. - 176 с.
152. Сентенберг И. В., Карасик В. И. Псевдоаргументация: некоторые виды речевых манипуляций. / Речевое общение и аргументация.[Текст] /Сентенберг И., Карасик В. // - С.-П.: Экополис и культура, 1993. Вып. 1, с. 30-38.
153. Сидоренко Л.П., Петрова Н.Н. К вопросу о сопоставлении категорий «риторика», «софистика», «неориторика», «общая риторика», «черная риторика». [Текст] /Сидоренко Л, Петрова Н.// — Екатеринбург : УрФУ, 2015. — С. 300-306.
154. Сороченко В. “Энциклопедия методов пропаганды” [Текст] /Сороченко В. //- М.:2022.
155. Сигеле С. Преступная толпа: опыт коллективной психологии. [Текст] /Сигеле С.// - М.: Издательство: Академический проект, 2011 г.
156. Сковородников А.П. О функциях парцелляции в современном русском литературном языке. [Текст] /Сковородников А.// Русский язык в школе 5, 86-91- М.:2004.148.
157. Сопер, П. Основы искусства речи. Перевод с англ. С. Д. Чижовой; Под ред. К. Д. Чижова, Л. М. Яхнич. [Текст] /Сопер, П.// - Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. - 448 с.
158. Соссюр, Фердинанд ДеКурс общей лингвистики.[Текст] /Соссюр, Фердинанд Де// Изд-во: М.: Эдиториал УРСС, 2004.

159. Стеклова Т.И. Тенденция к «Разорванности синтаксиса» на страницах современной прессы. . [Текст] /Стеклова Т.// Сибирский филологический журнал. 2003. № 2.
- 160.Стернин И. А. Основы речевого воздействия.[Текст] /Стернин И.// - М.:Directmedia, 2022. 289 с.
161. Стернин И.А. О понятии коммуникативного поведения и некоторых особенностях российского коммуникативного поведения // Сборник статей «Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты.[Текст] /Стернин И.// - Б.: Издательство Алтайского университета, 2004. - с.36-64.
162. Стернин, И.А. Риторика . [Текст] /Стернин И.// - Воронеж: Издательство «Кварта», 2002. - 224 с.
- 163.Сыздык Рабига Сөз күдиреті. [Текст] /Сыздык Р//“Атамұра”, 2005.
- 164.Тарасов Е.Ф. Язык и сознание:парадоксальная рациональность [Текст]/Тарасов Е.// -М.,-1996.
165. Тамарченко Н. Д. Литература как продукт деятельности: теоретическая поэтика // Теория литературы: в 2 Т. [Текст]/Тамарченко Н.// - М. : Академия, 2004. - Т. I: Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика. Ч. 2. - С. 106-473.
- 166.Тезекбаева, Г. А.Недомолвка как коммуникативнопрагматическое явление// [Текст]/Тезекбаева, Г.//Вестник ТюмГУ . 2012. № 1.
167. Токоев Т. Кыргыз тилиндеги экспрессивдүү синтаксистик конструкциялар. [Текст]/Токоев Т.// -Б.:2006.
- 168.Трошина Н.Н. Коммуникативная стратегия и стилистическая структура текста // Проблемы эффективной речевой коммуникации.[Текст]/Трошина Н.// М., 1989. - С. 134-150.
169. Труфанова И.В. Эмоции в речевой деятельности // Эмотивный код языка и его реализация. [Текст]/Труфанова И //Волгоград: Перемена, 2003. - С.52-108.
170. Усубалиев Б.Ш. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик [Текст]/Усубалиев Б.// -Б.,-1994.

172. Успенский, Б.А. Отношение к грамматике и риторике в Древней Руси (XVI - XVII вв.) [Текст]/ Б.А. Успенский // Литература и искусство в системе культуры. - М., 1988. - С. 208 - 224.
173. Утченко, С.Л. Цицерон и его время [Текст]/ С.Л. Утченко//. - М.: Мысль, 1986. - 352 с.
174. Фаст Ж. Язык жестов [Текст]/Фаст Ж. //-М.,-1997.-429.
175. Филиппов А.В. Жесты и их отображение а тексте художественного произведения. В.сб.: Лингвистический сборник. Вып.4.[Текст]/Филиппов А.//-М.,-1975.
186. Федотова Г.Н. Лексико-семантическое поле красоты в современном русском языке [Текст]/Федотова Г.//.: дис. канд. филол. наук.-Казань, -1999.-234 с.
187. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения [Текст]/Формановская Н.// -М.,-1989.-156.
188. Хазагеров Г.Г. Риторический словарь. [Текст] /Хазагеров Г.//.: М.: Флинта, 2009. 431 с.
189. Хазагеров Г.Г. Система убеждающей речи как гомеостаз: ораторика, гомилетика, дидактика, символика //Социологический журнал. [Текст] /Хазагеров Г.//.: М., 2001. № 3.
190. Хазагеров Г.Г., Корнилова Е.Е. Риторика для делового человека. Учебное пособие. [Текст] /Хазагеров Г.// -М., 2001
191. Хазагеров Г.Г. Форма, норма, репутация и задачи стилистики // Актуальные проблемы стилистики. [Текст] /Хазагеров Г.//.: 2016. № 2. С. 38.
192. Черепанова И. Ю. Вербальная суггестия: теория, методика, социально-лингвистический эксперимент: Автореф. дис. д-ра филол. наук. [Текст] / Черепанова И. //.:М., 1996.
193. Черепанова И. Ю. Заговор народа. Как создать сильный политический текст. [Текст] / Черепанова И. // -М., 2002.

194. Черепанова И. Ю. Текст как фактор изменения установки личности (Лингвистические аспекты суггестии). Автореф. дис. кандидата филол. наук.[Текст] / Черепанова И. // Пермь, 1992.
195. Черепанова И. Ю. Язык творческого бессознательного (суггестивная лингвистика в прикладном аспекте) // Фатическое поле языка (памяти профессора Л. Н. Мурзина). [Текст] / Черепанова И. // -Пермь, 1998; с. 146-152.
196. Черторицкая, Т.В. Ораторское искусство Древней Руси [Текст] / Черторицкая Т // Красноречие Древней Руси (XI - XVIII вв.). - М., 1987. - С. 5 - 30.
197. Чуешов В.И. О единстве логики и риторики в анализе аргументационного дискурса // Логико-философские штудии, [Текст] / Чуешов В. // 2008. – №.6. – С.37-49.
198. Шерковин Ю. А. Предиспозиционные факторы и смысловое восприятие сообщений массовой коммуникации // Смысловое восприятие речевого сообщения.[Текст] / Шерковин Ю // - М., 1976.
199. Шкатова Л. А. Речевые формулы спора // Русская речь [Текст] / Шкатова Л. // -М.,-1990.
200. Эрнисова А.Э. “Прецедентные феномены русского языка в инокультурной среде” (на материале русскоязычного дискурса в Кыргызстане). Автореф. дис. кандидата филол. наук.[Текст] / Эрнисова А. // . – Б., 2020.
201. Якобсон Р.О. Работы по поэтике [Текст] / Якобсон Р. // -М.,-1987.

Иллюстративдик материалдар алынган булактар

1. Айтматов Ч.Т. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. Улуу тоолор”, -Б., 2014.
2. Бедюров дун Б.Я. “Эрјине сөз-Сокровенное слово”, -Горно-Алтайск, 2014.
3. Исанов.Д.К. Закымга айланган замандар. -Б., 2010.

4. Каада-салттар. Ак баталар Түзгөндөр: А. Акматалиев, К. Кырбашев, М. Өмүрбай уулу, Ө. Шаршеналиев. -Б.: «Шам», 2003. — 400 б.
5. Касымбеков Т. Эки томдук тандалган чыгармалар.-Ф.,1990.
6. Кыргыз элинин чечендик өнөрү. Түз.О.Капалбаев. –Б., 2016.
7. Манас. 1-бөлүм, 2-китеп. Фрунзе.,1959. 306-б
8. “Манас” энциклопедиясында, 1995
9. Отчетмониторинга печатных СМИ Кыргызстана. Общественный Фонд «Центр Медиа Развития» Б., 2020

Электрондук ресурстар

- 1.<https://he-il.facebook.com/groups/malymattar/>
2. <https://ky.wikipedia.org>.
3. <https://tass.ru/obschestvo>
- 4.<https://tamgasoft.kg/dict/index.php>
5. http://mnenie.ikipress.org/unews/un_post
- 6.https://www.youtube.com/watch?v=dz_WxO6HF9g
- 7.<https://www.youtube.com/watch?v=ZyPfrJy9Epw>
- 8.<https://www.caa-network.org/archives>
9. <https://www.youtube.com/watch?v=YghozZ8yE3A>
- 10.<http://www.testing.pmi-pspu.ru/?cat=218>.
- 11.<https://kaktus.media/>.
12. <https://ne-np.facebook.com/5tvkg/videos>
- 13.<https://www.youtube.com/watch>
- 14.https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/3924/
- 15.<https://www.youtube.com/watch?v=5RdoNGbj8O0>
- 16.<https://www.youtube.com/watch?v=aACQNz2EROk>
17. <https://kzburn.info/chart>
- 18.<https://www.youtube.com/watch?v=yrEOXHomcAs>
- 19.<https://www.youtube.com/watch?v=zhye03Z8m0A>
- 20.<https://www.super.kg/kabar/news/406889/>
- 21.<https://www.youtube.com/watch?v=523DJtzgMuI>

22. <https://www.youtube.com/watch?v=MhtTGg7W52M>

23. <https://parstoday.com/ru/news/world-i156326>

24. <https://tass.ru/obschestvo>.